

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İLHANLILAR DEVRİNDE EL CEZİRE BÖLGESİ TARİHİ

Ali TANIŞ

**Kasım-2025
BATMAN**

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İLHANLILAR DEVRİNDE EL CEZİRE BÖLGESİ TARİHİ

Ali TANIŞ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ercan GÖRDEGİR

Diğer Jüri Yeleri

Doç. Dr. Osman KARLANGIÇ Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN

Kasım-2025
BATMAN

TEZ KABUL VE ONAYI

Ali TANIŞ tarafından hazırlanan “İlhanlılar Devrinde El Cezire Bölgesi Tarihi” adlı tez çalışması 21/11/2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Doç Dr. Osman KARLANGIÇ

.....

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ercan GÖRDEGİR

.....

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

İmza

Ali TANIŞ

21/11/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İLHANLILAR DEVRİNDE EL CEZİRE BÖLGESİ TARİHİ

Ali TANIŞ

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ercan GÖRDEGİR

2025, 114 Sayfa

Hülagü'nün Batı Seferiyle Yakındoğu'ya adım atması, Cezire Bölgesi'nin Moğol egemenliğine girmesinin kapısını açtı. Bu dönemde Eyyubilerin bölgede mutlak otoritelerini kaybetmiş olmaları nedeniyle, Meyyafarıkın ve Mardin hariç Cezire şehirleri kısa sürede Moğolların hâkimiyetine girdi. İlhanlı döneminde Cezire Bölgesi yeniden yapılandırıldı ve bölgeyi içine alacak şekilde Diyarbekir Eyaleti kuruldu. Bu eyalete atanan valiler, İlhanlı-Memlûk çatışmalarında, Suriye seferlerinde ve Memlûklerin Cezire'ye yönelik saldırılarında ileri karakol görevi gördü. Diyarbekir valiliği yapan Sutay Noyan'ın ardından oğulları bölgede Sutaylılar Hanedanını kurdu. Sutaylılar, İlhanlı hâkimiyeti döneminde Cezire'yi Memlûklere karşı korumuş ve onlara yönelik seferlerde aktif rol almışlardır. "Gölge Hanlar" döneminde ise Uyratlılar, Celayirliler ve Çobanlılar arasında İlhanlı tahtı için mücadeleler yaşanırken, Sutaylıların başına geçen Hacı Sutay, bu güçlere karşı yurtlarını korumak amacıyla Celayirlilerle ittifak yaptı. Hacı Sutay'ın ölümünden sonra başa geçen İbrahim Şah döneminde Sutaylı topraklarının bir kısmı Çobanlılara kaptırılmış ve hanedan gerileme sürecine girmiştir. Pir Muhammed döneminde ise Sutaylılar dağılma sürecine girmiş; Cezire'de ortaya çıkan Karakoyunlu ve Akkoyunlu güçleri toprakları kendi aralarında paylaşmıştır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu rekabetinde, Timurlular Akkoyunluları, Memlûkler ise Karakoyunluları destekleyerek bölge üzerinde nüfuz sağlamak istiyordu. Karakoyunlular, Cezire'de Artuklularla ittifak kurarak Akkoyunlulara üstünlük sağlamaya çalıştıysa da, Uzun Hasan liderliğindeki Akkoyunlular rakiplerini mağlup ederek Cezire'de hâkim güç hâline geldiler. Akkoyunlu-Osmanlı mücadelesinde, Akkoyunlular Otlukbeli Savaşı'ndan yenilgiyle ayrıldı ve bu dönem hanedan için bir duraklama dönemi oldu. Uzun Hasan'ın ölümüyle iç karışıklıklar arttı ve Safevilerin yükselişiyle Akkoyunlu Devleti yıkıldı. Böylece Cezire bölgesi Safevilerin eline geçti. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ile Safevilerin mağlup edilmesi sonucunda ise Cezire Bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girdi.

Anahtar Kelimeler, Artuklu, Cezire, Eyyubi, İlhanlı, Memlûkler, Sutay

ABSTRACT

MASTER THESIS

HISTORY OF THE AL-JAZIRA REGION DURING THE ILKHANATE PERIOD

Ali TANIŞ

Batman University Graduate Education Institute

History Department of Science

Advisor: Asst. Prof. Dr. Ercan GÖRDEGİR

2025, 114 Pages

Hülagü's western campaign and his entry into the Near East opened the way for the Jazira region to fall under Mongol domination. During this period, the Ayyubids had lost their firm authority in the region; therefore, except for Mayyafarikin and Mardin, the cities of Jazira quickly came under Mongol control. In the Ilkhanid era, the Jazira Region was reorganized, and the Diyarbakir Province was established to encompass this territory. The governors appointed to this province served as an advanced frontier line in the Ilkhanid–Mamluk conflicts, the Syrian campaigns, and the Mamluk attacks directed toward Jazira. After Sutay Noyan, who served as the governor of Diyarbakir, his sons established the Sutayid Dynasty in the region. The Sutayids protected Jazira against the Mamluks during the Ilkhanid period and took part in campaigns directed at them. During the “Puppet Khans” period, when the Uyrat, Jalayirid, and Chobanid factions struggled for control of the Ilkhanid throne, Hacı Sutay, who succeeded to the leadership of the Sutayids, allied himself with the Jalayirids in order to defend their homeland and preserve their political presence. Following Hacı Sutay's death, during the rule of İbrahim Shah, parts of the Sutayid territories were lost to the Chobanids, marking the beginning of a decline. Under Pir Muhammad, the Sutayids entered a period of dissolution, and the lands of Jazira were divided between the emerging Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu powers. In the rivalry between the Aq Qoyunlu and Qara Qoyunlu, the Timurids supported the Aq Qoyunlu, while the Mamluks backed the Qara Qoyunlu in an effort to assert influence over the region. The Qara Qoyunlu sought to gain superiority over the Aq Qoyunlu by forming an alliance with the Artuqids in Jazira; however, under the leadership of Uzun Hasan, the Aq Qoyunlu defeated their rivals and emerged as the dominant power in Jazira. During the Aq Qoyunlu–Ottoman struggle, the Aq Qoyunlu suffered defeat in the Battle of Otlukbeli, which marked the beginning of a stagnation period for the dynasty. After the death of Uzun Hasan, internal conflicts intensified, and with the rise of the Safavids, the Aq Qoyunlu state collapsed. Thus, the Jazira region came under Safavid control. With Sultan Selim I's Çaldıran Campaign, the Safavids were defeated, and the Jazira Region came under Ottoman rule.

Keywords: Artuqid, Ayyubid, Jazira, Ilkhanate, Mamluks, Sutay

ÖN SÖZ

Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan Moğollar, kısa sürede geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurmuşlardır. Moğolların Ön Asya'ya yönelik saldırılarıyla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti çözülme sürecine girmiş; Abbâsî Hilafeti, İsmailîler ve Eyyûbîler gibi köklü yapılar ise bu saldırılar karşısında tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Moğollar, önlerindeki güçlü hanedanları birer birer ortadan kaldırarak ilerlemiş; El Cezire Bölgesi'ne ulaştıklarında, Mardin ve Meyyâfârikîn dışında güçlü bir direniş gösteren şehir olmamıştır. Bu süreçte, özellikle Melik Kâmil liderliğinde Meyyâfârikîn halkının gösterdiği destansı direniş, Memlûklerin Ayn Câlût Muharebesi'ndeki motivasyon kaynağı olmuştur. Memlûkler, Ayn Câlût'ta aldıkları zaferle Moğolların yenilmezlik algısını sona erdirmiştir. Ancak tüm bu direnişlere rağmen, İlhanlılar döneminde El-Cezire şehirleri eski ihtişamlarına kavuşamamış ve bölge kalıcı bir toparlanma sürecine girememiştir.

Tez Giriş bölümüyle birlikte dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Karakurum merkezli olarak tarih sahnesine çıkan Moğolların yükselişi, genişleme süreçleri ve Büyük Moğol Hanlığı'na bağlı şube devletlerin kısa tarihçesi incelenmiştir. İkinci bölümde, El-Cezire Bölgesi'nin İslam öncesi ve İslam sonrası siyasî tarihî ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, İlhanlılar dönemi özelinde El Cezire Bölgesi'nin siyasî tarihi, idarî yapılanması ile Diyarbekir merkezli Moğol kökenli Sutaylı Hanedanı'nın rolü ve İlhanlı-Artuklu ilişkileri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde ise İlhanlı Hanlığı'nın yıkılış süreciyle birlikte ortaya çıkan Moğol kökenli hanedanlar, Moğol nüfuzunun zayıflamasıyla ön plana çıkan Türkmen kökenli Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin El-Cezire'deki mücadeleleri, Asya merkezli önemli bir güç olarak beliren Timur Devleti'nin bölgedeki faaliyetleri ve nihayetinde Safevîlerin bölgeye hâkimiyet kurması ile Osmanlıların Safevîleri bölgeden uzaklaştırarak El-Cezire'de egemenlik tesis etmeleri ele alınmıştır.

Bu çalışmayı gerçekleştirmemde bana ilham veren ve çalışma süreci boyunca desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ercan GÖRDEGİR'e şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Ali TANIŞ
BATMAN-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
EKLERİN LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
2. KAYNAK ARAŞTIRMASI	3
2.1. Ana Kaynaklar	3
2.2. Araştırma Eserleri	7
3. YÖNTEM	9
4. BULGULAR VE TARTIŞMA.....	10
4.1. Moğolların Kısa Tarihi	10
4.1.1. Moğol şube devletleri	19
4.1.2. İlhanlı Devleti'nin kısa tarihi	22
4.2. İlhanlı Hâkimiyetinde Önce El Cezire Bölgesi.....	46
4.2.1. Eskiçağlardan İslam hâkimiyetine kadar Elcezire bölgesi	46
4.2.2. İslam hâkimiyetinden İlhanlı hâkimiyetine kadar El Cezire bölgesi.....	48
4.3. İlhanlı Devleti Hâkimiyetinde El- Cezire Bölgesi (1256-1335).....	54
4.3.1. El Cezire Bölgesi'nde Moğol Sutay Hanedanı	61
4.3.1.1. Sutay Noyan (1309-1332).....	63
4.3.1.2. Baranbay	68
4.3.1.3. Hacı Tugay (1336-1343).....	69
4.3.1.4. İbrahim Şah (1343-1350).....	76
4.3.1.5. Pir Muhammed (1350-1352)	77
4.3.2. İlhanlı- Artuklu İlişkileri (1259-1336).....	79
4.4. İlhanlı sonrası El Cezire bölgesi (1336-1515)	85
5. SONUÇ	94
KAYNAKÇA.....	103
EKLER	115

EKLERİN LİSTESİ

EK-1 Eskiçağlarda Mezopotamya Haritası 1	115
EK-2 Eskiçağlarda Mezopotamya Haritası 2	116
EK-3 Göbekli Tepe'den bir görsel (Şanlıurfa)	117
EK-4 Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol İzleri ve Uyratlar	118
EK-5 Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İdari Taksimatı	119
EK-6 XIII-XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Siyasi haritası	120
EK-7 Sutaylıların Soy Kütüğü	121
EK-8 Diyarbakırdaki Sutaylılara Ait Soy Kütüğü	122

KISALTMALAR

Açkl.	: Açıklama
B.	: bin (oğlu)
Bs.	: Basım
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
H.	: Hazreti
m.ö.	: milattan önce
S.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
sy.	: sayı
Terc.	: Tercüme
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: ve diğerleri
dn.	: Dipnot

1. GİRİŞ

El Cezire Bölgesi, tarih boyunca birçok medeniyet ve imparatorluk için stratejik bir kavşak noktası olarak öne çıkan önemli bir coğrafi alandır. Sınırları zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte, Keban yakınlarından başlayarak Fırat boyunca uzanan bu bölge, Dicle hattından kuzeye doğru Meyyafarikîn ve Palu'ya kadar olan alanı kapsamaktadır. Coğrafyayı İslam öncesi dönemde bölge; Babil, Asur, Hitit, Pers, Büyük İskender'in seferleri, Seleukoslar, Roma, Bizans ve Sasani İmparatorluğu gibi büyük siyasal oluşumların egemenliğinde bulunmuştur. Mezopotamya'nın merkezinde yer alması ve Dicle ile Fırat nehirlerinin suladığı verimli topraklara sahip olması, El Cezire'nin siyasî, askerî ve iktisadî açıdan taşıdığı önemin başlıca nedenlerini oluşturmaktadır (Bulduk,2004,s.1;Şeşen,1993,s. 509–511).

İslamiyet'in Arabistan Yarımadası dışına taşması, Hz. Ömer dönemiyle başlamıştır. Bu bağlamda, Halife Ömer tarafından El-Cezire Bölgesi'nin fethi için İyaz b. Ganem görevlendirilmiştir. Bölge halkı, kısa süreli direnişlerin dışında genel itibarıyla sulh yoluyla İslam ordularına teslim olmuştur (Belazurî, 2013, s. 200–203; İbnü'l Esîr, 1985, c. II, s. 488–489; Taberî, 2008,III, s. 447).

Emevîler döneminde El Cezire, görece istikrarlı ve sakin bir süreç yaşamış; ancak Abbâsîler döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte bölgede çeşitli Hâricî isyanları meydana gelmiştir (İbnü'l Cevzi, 1992, VII, s.311; İbnü'l Esîr, 1985, c. V,s.353). Abbâsî yönetiminin etkinliğini yitirmesi, El Cezire'de Hamdânîler, Mervânîler, Numeyrîler ve Ukaylîler gibi yerel hanedanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Büveyhîler hükümdarı Aduddevle bir süreliğine bölgeyi kontrol altına almışsa da, onun ölümünün ardından El-Cezire yeniden farklı yerel hanedanların etkisi altına girmiştir (İbnü'l Esîr, 1985, c. VIII, s. 576, 600–601:IX, s.37; Ebü'l Fida, 1286, II, s.184-185).

Selçuklular, XI. Yüzyılın ortalarında İslam coğrafyasında hızla yükselen bir güç hâline gelmişlerdir. El-Cezire Bölgesi'ni kontrol eden Mervânîler, bu dönemde Selçuklu otoritesini tanımak durumunda kalmıştır. Nitekim Mervânî hükümdarı Nâsîrüddevle Ebû Nasr Ahmed, 1050 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına hutbe okutmuş ve böylece Selçuklu hâkimiyetini resmen kabul etmiştir (İbnü'l Esîr, 1985, IX, s.422; Abû'l Farac,

1945, I, s.304). Ebu Nasr Ahmed'in 1061 yılında vefatının ardından Mervânîler arasında baş gösteren iç çekişmeler, hanedanın zayıflamasına ve nihayetinde çözülmesine yol açmıştır. Bu durumdan faydalanan Selçuklu Sultanı Melikşah, 1085 yılında Fahrüddeve İbn Cübeyr komutasındaki Selçuklu birliklerini El-Cezire'ye sevk ederek bölgeyi doğrudan Selçuklu topraklarına katmıştır (İbnü'l Ezrak, 1975, s. 189–192; İbnü'l Esîr, 1985, X, s. 132–133).

Melikşah'ın 1092 yılında ölümü, Selçuklu Devleti içinde çeşitli taht mücadelelerini beraberinde getirmiştir. Bu iç karışıklıklardan istifade eden Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, El Cezire'deki bazı şehirleri ele geçirerek bu toprakları iktâ olarak komutanlarına dağıtmıştır (İbnü'l Ezrak, 1975, s.229; Paydaş, 2006, s. 135).

Selçuklu iç mücadelelerinin yaşandığı bu dönemde, Papa II. Urbanus'un çağrısıyla harekete geçen Haçlılar, büyük bir kuvvetle İslam topraklarına yönelmişlerdir. 1098 yılında Haçlı komutanı I. Baudouin, Urfa'yı ele geçirerek burada Urfa Haçlı Kontluğu'nu tesis etmiştir (İbnü'l Esîr, 1985, X, s. 230; Demirkent, 1997, s. 38). Ancak 1144 yılında Zengîler, Haçlıların elindeki Urfa'yı yeniden fethederek önemli bir askerî başarıya imza atmıştır (İbnü'l Adîm, 1982, s.167-168; İbnü'l Esîr, 1985, XI, s. 95).

Zengîler'in önde gelen komutanlarından Selahaddin Eyyûbî, Fatimîler döneminde Mısır'a vezir olarak gönderilmiş ve kısa süre içinde Fatimî hâkimiyetine son vererek Eyyûbî Devleti'nin temellerini atmıştır (İbnü'l Esir, 1985, XI, s.279-280; Lewis, 2006, s. 103). Selahaddin Eyyûbî, kendi otoritesine karşı oluşabilecek tehditleri bertaraf etmek amacıyla gerçekleştirdiği I. ve II. Şark Seferleri neticesinde El-Cezire Bölgesi'ni Eyyûbî topraklarına katmıştır (İbnü'l Esir, 1985, XI, s.383-392; Şeşen, 1995, s. 21).

Eyyûbîler döneminde El Cezire üzerindeki hâkimiyet, Konya merkezli Anadolu Selçukluları ile olan ilişkilerin bozulmasına neden olmuş ve bu durum uzun süreli çatışmalara zemin hazırlamıştır. Moğol tehlikesinin giderek yaklaştığı bir dönemde, Eyyûbîler ile Anadolu Selçukluları arasında El-Cezire toprakları üzerinde süregelen mücadeleler, bölgenin savunmasını zayıflatmış; Moğol tehdidinin ciddiye alınmaması ise ilerleyen süreçte telafisi mümkün olmayan sonuçlara yol açmıştır.

2. KAYNAK ARAŞTIRMASI

2.1. Ana Kaynaklar

Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî, Câmiu't-Tevârih Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, tam adıyla Ebü'l-Hayr Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebü'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî, 1240, 1248 veya 1250 yıllarında Hemedan'da dünyaya gelmiştir.

Reşîdüddîn'in en önemli eseri olan *Câmi'u't-Tevârîh*, Gazan Han'ın talebi doğrultusunda kaleme alınmaya başlanmıştır. Gazan Han'ın vefatının ardından eser, Olcaytu Han'a sunulmuş; ancak Olcaytu, kendisi adına yeni bir eser yazılmasını talep etmiştir. Bu doğrultuda Reşîdüddîn, iki ciltlik kapsamlı bir tarih çalışması hazırlamıştır. Bu eserin ilk bölümü, Gazan Han'a ithafen *Târîh-i Mübarek Gazânî* adıyla anılmıştır. İkinci bölüm ise dünya tarihi niteliği taşımakta olup çeşitli milletlerin tarihlerini içeren geniş kapsamlı bir külliyat niteliğindedir.

Bu çalışmada, *Câmi'u't-Tevârîh*'in İlhanlılara dair bölümleri, İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından 2013 yılında yapılmış olan çeviriler esas alınarak değerlendirilmiştir (Reşîdüddin, 2013).

İbn Tağrıberdi, Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), Memlûk tarihçilerinden İbn Tağrıberdî tarafından kaleme alınan *Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Parlayan Yıldızlar), Memlûk Devleti tarihi üzerine kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler içeren önemli bir kaynaktır. *Nücûmu'z-Zâhire*, özellikle İlhanlılar ile Memlûkler arasında Suriye ve El Cezire bölgelerinde yaşanan askerî ve siyasî mücadeleler ile bu bölgelerdeki nüfuz mücadeleleri konusunda değerli bilgiler sunmaktadır. Bu yönüyle, çalışmamızda başvurulacak temel tarihî kaynaklardan biri olarak değerlendirilmiştir. Çalışmamızda, eserin Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrilen VII. cildi esas alınarak değerlendirme yapılmıştır (İbn Tağrıberdi, 2013).

Kerîmüddîn Aksarâyî'nin Müsâyeretü'l-Ahyâr adlı eseri, müellifin İlhanlı dönemindeki idarî ve siyasî tecrübelerini yansıtan, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı tarihine dair önemli bilgiler ihtiva eden bir kaynak niteliğindedir.

Aksarâyî, 1323 yılında İlhanlı Anadolu Valisi Timurtaş'a ithaf ettiği bu eserini dört bölüm hâlinde kaleme almıştır. Özellikle eserin dördüncü bölümünde Moğol ve İlhanlı hükümdarlarının yanı sıra, Sutay Hanedanı'nın kurucusu Emir Sutay ve onun oğlu

Baranbay'ın faaliyetlerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda, çalışmamızda söz konusu bölümden elde edilen veriler değerlendirilmiş ve ilgili kısımlar tezimizin belirli bölümlerine dâhil edilmiştir. *Musâyeretü'l-Ahyâr* adlı eser, 1943 yılında M. Nuri Gençosman ve 2000 yılında Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olup, her iki çalışmadan da yararlanılmıştır (Aksarayı, 1943; 2000).

İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname), Nâsireddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Ca'ferî er-Rûgâdî, daha çok bilinen adıyla İbn Bîbî, Anadolu Selçuklu tarihine dair temel kaynaklardan biri olan *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* adlı eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Bu eser, özellikle Anadolu Selçuklularının El-Cezire Eyyûbîleriyle olan siyasî ilişkileri, Harzemşahların bölgedeki faaliyetleri, Moğol saldırılarının Anadolu ve El Cezire bölgelerinde yarattığı etkiler ile Selçuklu Devleti'nin Doğu Anadolu'nun güvenliğini temin amacıyla aldığı önlemler ve nihayetinde Selçuklu-Moğol ilişkilerinin dönüm noktası olan Köseadağ Savaşı gibi kritik gelişmeleri detaylı biçimde ele almaktadır. Tez çalışmamızda, söz konusu eserin yukarıda zikredilen içeriklerinden yararlanılmış; bu bağlamda, hem Mürsel Öztürk'ün 1996 tarihli iki ciltlik çevirisinden hem de M. Nuri Gençosman tarafından 1941 yılında yayımlanan *Muhtasar Selçuknâme* tercümesinden istifade edilmiştir (İbn Bibi, 1996, C.I, II; 1941).

Ebu Bekr-i Tihranî, 2014, Ebü Bekr-i Tihranî hakkında mevcut biyografik bilgiler oldukça sınırlıdır. Hakkındaki veriler, büyük ölçüde kendi eserinde yer verdiği açıklamalarla sınırlı kalmaktadır. "İsfahânî" nisbesi, onun İran'ın İsfahan şehrine yakın Tihran adlı yerleşim yerinde doğmuş olabileceğine işaret etmektedir. Akkoyunlular döneminde bürokratik görevler üstlenen Tihranî, özellikle bu dönemin siyasî ve askerî gelişmelerine yakından tanıklık etmiştir.

Eser iki ciltten oluşmakta olup, Akkoyunluların Karakoyunlular ve Timur Devleti ile El Cezire Bölgesi üzerindeki mücadelelerine dair önemli ve özgün bilgiler içermektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda söz konusu eserin özellikle bu mücadelelere ilişkin bölümlerinden istifade edilmiştir (Tihrani, 2014).

Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, Çalışmamızda başvuru alan Ermeni tarihçilerden biri olan Aknerli Grigor, 1273 yılında tamamladığı *Moğol Tarihi* adlı eserinde, Hülagü ve Abaka dönemlerinin siyasî ve askeri olaylarına odaklanmıştır. Bu eserde, Moğolların ilk akınlarından başlayarak, El Cezire Bölgesi'nde gerçekleştirdikleri seferler, Suriye Seferi ve Memlüklerle yapılan Ayn Calut Savaşı gibi önemli olaylar eserinde yer almıştır.

Özellikle Moğolların Meyyafarikin şehrini kuşatması gibi kritik bilgilere yer verilmesi, eserin tarihsel önemini pekiştirmektedir. Eserin Türkçeye çevirisi Hrant D. Andreasyan tarafından yapılmış olup, bu tercümeden faydalanılmıştır (Aknerli Grigor, 1954).

Bunun yanı sıra, çalışmamızda Gürsoy Solmaz tarafından yapılan *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar* başlıklı Türkçe tercüme de yer verilmiştir. Bu eser, dönemin bazı müelliflerinin kronolojik olarak yazdıkları eserlerin derlenmesiyle oluşturulmuş bir kaynak olup, Moğolların Batı Seferi, İsmaililerin ele geçirilmesi, Bağdat'ın fethi ve Moğolların Meyyafarikin şehrini alınışı gibi konuları kapsamaktadır. Bu derleme, çalışmamızın kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktadır (Solmaz, 2000).

İbnü'l Esir, El Kamil Fi't Tarih, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, daha yaygın olarak İbnü'l-Esir olarak bilinen bu tarihçi, 1160 yılında Cizre'de doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını Musul'da geçirmiştir. İbnü'l Esir'in en önemli eserlerinden biri olan *El-Kamil fi't-Tarih*, toplamda on iki ciltten oluşmakta olup, özellikle XII. cilt, eserin en dikkat çekici kısmıdır. Bu ciltte, Moğolların ortaya çıkışı, Harzemşahlar dönemi ile Moğolların İslam beldelerine gerçekleştirdiği akınlar ve Otrar Olayı gibi önemli olaylar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İbnü'l Esir, bu olaylarla ilgili bilgileri, dönemin görgü tanıklarından, tüccarlardan ve sığınmacılardan edinmiştir. XII. ciltte ayrıca, Cezire Bölgesi'nde Moğolların gerçekleştirdiği ilk akınlar sırasında şehirlerde meydana gelen tahribatlar, uygulanan katliamlar ve Moğolların bölgede bıraktığı derin korkuya dair kapsamlı betimlemeler bulunmaktadır. Bu bilgiler, çalışmamızda önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. 1985 tarihli İbnü'l Esir'in I-XII. cilt tercümeleri, tezimizde yer verilerek, bu bölgedeki tarihi süreç daha derinlemesine incelenmiştir (İbnü'l Esir, 1985, I-XII).

Abu'l Farac “Abu'l Ferec Tarihi”, Tezimizde faydalandığımız bir diğer kaynak, Malatyalı Abu'l Ferec'in "*Abu'l Ferec Tarihi*" adlı eseridir. Eser, yazarın doğumundan ölümüne kadar geçen süreci kapsayan kapsamlı bir çalışmadır ve Süryanice olarak kaleme alınmıştır. Moğolların Anadolu ve El Cezîre'yi ele geçirmesinden önce Suriye Eyyûbîleri'ne bağlı bir patrik olarak görev yapmıştır. Ancak Hülâgü Han'ın Suriye'yi işgal etmesinin ardından Moğolların yanında yer almıştır. *Abu'l Ferec Tarihi*, insanın yaratılışından 1284 yılına kadar olan dönemi kapsayan Süryanice bir tarih kitabıdır. Eserin ikinci cildi, İlhanlı-Memlûk savaşlarını ve El Cezire Bölgesi'ndeki olayları içeren önemli bilgiler sunmaktadır. Ömer Rıza Doğrul tarafından tercüme edilen bu eserin I-II

cildi, tezimizde başvurulacak kaynaklar arasında yer almaktadır (Abu'l Farac, 1945, I; 1950, II).

Alâ'ü'd-dîn Atâ Melik Cüveynî'nin (öl. 1283), Târîh-i Cihân-guşâ, Târîh-i Cihân-guşâ, Moğol tarihinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Atâ Melik Cüveynî, Târîh-i Cihân-guşâ adlı eserini 1252 yılında yazmaya başlayıp 1259 yılında tamamlamıştır. I. Bölüm Moğolların Cengiz Han dönemindeki fetihlerini, II. Bölüm Harzemşahlar tarihi, III. Bölüm ise Hülagü Han'ın Batı seferlerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Eser, Moğolların ortaya çıkışı, ilerleyişi ve bu süreçte yaşanan önemli olaylara dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. M.Kazumi tarafından 1919 yılında Londra'da basılan *Târîh-i Cihân-guşâ*, 2013 yılında Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Çalışmamızda, bu eserin her üç cildinden de yararlanılmıştır ve Moğolların tarihsel süreçleri üzerine önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır (Cüveynî, 2013).

İbn Şeddâd, Baybars Tarihi, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim, daha çok İbn Şeddâd olarak bilinen, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinin önemli kâtiplerinden ve elçilerindendir. İbn Şeddâd'ın en önemli eserlerinden biri, el-Ravz el-Zâhir fi Sîret el-Melik el-Zâhir Baybars adlı eserdir. Bu eserin II. cildinde, özellikle İlhanlı-Memlûk mücadelesine dair önemli bilgiler yer almakta olup, El Cezire Bölgesi'ndeki siyasi olaylara dair ayrıntılı açıklamalar sunmaktadır. Baybars Tarihi adlı eserin II. cildi, Şerafeddin Yaltkaya tarafından 2000 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu tercüme, çalışmamızda önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır (İbn Şeddâd, 2000).

el – Aynî, Ikd al- Cuman fi Tarih ehl ez- zaman 1360 yılında Antep'te doğan el-Aynî, şehrin kadılığı yapan babasından fıkıh ve ilim dersleri alarak büyük bir üne kavuşmuştur. El-Aynî'nin eseri *Ikd al-Cuman fi Tarih ehl ez-Zaman*, insanlığın yaratılışından 1466 yılına kadar olan olayları derleyen genel bir tarih kitabıdır. Bu eserde yer alan bilgiler, El Cezire'deki İlhanlı-Memlûk mücadelesi ile Diyarbakır'da güçlü bir siyasi güce sahip olan Uyratların bölgedeki faaliyetlerini aktarması açısından tezimizde kullanılmıştır (el– Aynî, 1987).

Hafız Ebru Nureddin Bin Lutfullah, Zübdetü't Tevarih

Timurlular döneminde edebî ve ilmi alanda önemli bir seçkin olan Hafız Ebrû, Şahrûh'un oğlu Baysungur'un isteği üzerine *Zübdetü't-Tevârih* adlı eseri kaleme almış ve ona ithaf etmiştir. Bu eser, insanlığın yaratılışından 1425 yılına kadar olan genel olayları kapsamaktadır. *Zübdetü't-Tevârih*, El Cezire Bölgesi ve Sutaylılar hakkında bilgi sunması açısından önemlidir. Eserde, çeyrek asır boyunca bölgede varlık gösteren

Sutaylıların kurucusu Sutay Noyan ve oğulları Hacı Tugay ile İbrahim Şah hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca, El Cezire Bölgesi'nde Sutaylılar ile Çobanlılar arasındaki mücadeleye dair bilgiler de bu eserde sunulmuştur; bu nedenle eserden elde edilen veriler tezimizde kullanılmıştır (Hafız Ebru, 1317).

Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi), "Moğolların Gizli Tarihi", Moğol tarihinin en eski ve önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmekte olup, müellifi bilinmemektedir. Eserin 1240 yılında, Büyük Kurultay'ın toplandığı dönemde yazıldığı düşünülmektedir. Bu eser, Moğol efsanesinden başlayarak, Ögedey Han dönemine kadar olan olayları kapsamaktadır. Ancak, eserin asıl nüshasının Uygur harfleriyle yazıldığı tahmin edilmekte olup, günümüze ulaşan orijinal bir nüshası bulunmamaktadır. Eserin 1986 yılında Ahmet Temir tarafından yapılan çevrisi, bu kaynağın daha geniş bir okuyucu kitlesi tarafından erişilebilir olmasını sağlamıştır. Çalışmamızda, özellikle Moğolların ortaya çıkışı, Cengiz Han ve Ögedey Han dönemlerine dair önemli bilgiler içeren kısımlardan faydalanılmıştır (MGT, 1986).

Yukarıda bahsedilen eserler dışında Yuninî, *Zeyl Miratu'z-Zaman*¹; Vassaf, *Tarih-i Vassaf*²; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud Duveli'l-Mulûk*³; El- Ehri, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*⁴, el- Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*⁵; Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*⁶; Belazuri, *Fütuhü'l-Buldan*⁷; İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*⁸ eserleri çalışmamızda kullanılan diğer kaynaklardır.

2.2. Araştırma Eserleri

Araştırmada başvuru alan çağdaş akademik literatür, çalışmanın kapsamını genişletmiş ve konunun çok boyutlu olarak ele alınmasına önemli katkılar sunmuştur. Bu

---

¹ Yuninî, Ebu'l-Feth Kutbeddin Musa b. Muhammed. (1955). *Zeyl Miratu'z-zaman* (Cilt I-III).

² Vassaf. (1269). *Tarih-i Vassaf*. Bombay. (Özeti: M. Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Tahran, 1346).

³ El- Makrizi, (1941). *Kitabu's- Süluḳ Li-Mar'rifet-i Düveli'l- Müluk*. (Tashih ve Haşiye, Muhammed Mustafa Ziyade). (Terc. Zakir Kadiri Ugan).Kahire

⁴ El-Ehri, E. B. K. (1954-1956). *Ta'rih-i Shaikh Uwais* (J. B. Van Loon, Ed.). Mouton

⁵ Kâşânî, A. (1348). *Târih-i Olcaytu* (M. Hemblu, Haz.). Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran

⁶ Howorth, H. H. (1876). *History of the Mongols from the 9th to the 19th century: The Mongol proper and the Kalmuks* (Vol. 1). London

⁷ Ahmed b. Yahya Belazuri, (2013), *Fütuhü'l-Buldan*, (çeviri. Mustafa Fayda), İstanbul

⁸ İbn Kesir. (1995). *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (M. Keskin, Çev.; *Büyük İslâm tarihi*, Cilt XII-XIV). İstanbul

çerçevede, özellikle Faruk Sümer'in *Anadolu'da Moğollar* adlı eseri, İlhanlılar dönemi El Cezire bölgesinin siyasî ve askerî yapısına dair sunduğu özgün verilerle öne çıkan temel kaynaklardan biri olmuştur. Benzer şekilde, Muammer Gül'ün *Moğol Hâkimiyeti* başlıklı çalışması, söz konusu bölgede İlhanlı yönetiminin idarî, siyasî ve kültürel boyutlarını ayrıntılı bir biçimde ele alması bakımından araştırmaya önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte, Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye ve Doğu Anadolu Türk Devletleri*, Osman Gazi Özgüdenli'nin *Gazan Han ve Reformları (1295–1304)*, D'Ohsson'un *Moğol Tarihi*, Bertold Spuler'in *İran Moğolları*, Claude Cahen'in İbn Şeddâd'a dayalı *XIII. Asırların Cezire* başlıklı Makalesi, Timothy May'in *Moğol İmparatorluğu* ve Jean Paul Roux'nun *Moğol Tarihi* adlı eserleri, Moğol yayılmasının Orta Doğu'daki tarihsel sürecine farklı açılardan ışık tutarak çalışmanın tarihsel zeminini daha da derinleştirmiştir. Ayrıca, Abdulkadir Yuvalı'nın *İlhanlılar Tarihi*, İlhan Erdem'in *Türkiye Selçukluları–İlhanlı İlişkileri* başlıklı doktora tezi, El Ğamdi'nin *Meyyafarikîn'de Kahramanlık ve Fedakârlık* adlı çalışması bölgesel siyasi dengeler ile yerel aktörlerin İlhanlılarla olan ilişkilerinin analizi açısından önemli bir çerçeve sunmuştur.

Bu çağdaş literatürün bütüncül biçimde değerlendirilmesi, araştırmanın yalnızca klasik tarihî kaynaklarla sınırlı kalmasını engellemiş; böylece hem tarihsel derinlik hem de analitik bütünlük açısından çalışmanın bilimsel niteliğini güçlendirmiştir.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, İlhanlı Devri'nde Elcezire (Cezire-i Mezopotamya) Bölgesi'nin siyasi, sosyal ve iktisadi tarihini incelemeyi amaçlamaktadır. Tezin yöntemi, tarih disiplininin nitel araştırma ilkelerine dayanmakta; özgün tarihî verilerin tespiti, kaynakların eleştirel analizi ve yorumlanması süreçlerini kapsamaktadır.

Araştırmada öncelikle birincil kaynaklara dayalı bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, dönemin Arapça, Farsça ve Moğolca kaleme alınmış tarihî kronikleri, vakayinameleri ve resmi belgeleri esas alınmıştır. Özellikle İbnü'l Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh, Vassaf'ın Târîh-i Vassafî ve Reşîdüddîn Fazlullah'ın Câmiu't-Tevârîh adlı eseri, İlhanlı Devri'nin ve Elcezire bölgesinin durumu hakkında temel kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

İkincil kaynaklar kapsamında ise modern tarih yazımı çerçevesinde yapılmış akademik makaleler, tezler ve monografilerden yararlanılmış; özellikle İlhanlı yönetim sistemi, Elcezire coğrafyasının tarihi ve Moğol idaresinin yerel topluluklar üzerindeki etkisi hakkında literatür taraması yapılmıştır.

Tezde tarihsel analiz yöntemi kullanılmış; olaylar bağlam ve kronoloji içerisinde değerlendirilerek dönemin siyasi ve toplumsal yapısı anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Kaynaklar eleştirel bir yöntemle incelenmiş; metinler arası karşılaştırma yapılmış, çelişkili rivayetler tespit edilerek farklı anlatılar arasındaki tutarlılık veya ideolojik bakış açısı göz önünde bulundurulmuştur.

Ayrıca, mekânsal analiz yaklaşımı ile Elcezire bölgesinin jeopolitik konumu, ulaşım ağları, ticaret yolları ve yerleşim dokusu dikkate alınarak İlhanlı yönetiminin stratejik tercihleri yorumlanmıştır. Haritalar ve coğrafi bilgi sistemlerinden elde edilen veriler bu yorumları destekleyici şekilde değerlendirilmiştir.

Son olarak, tez boyunca bağlamsal yorumlama ve neden-sonuç ilişkisi kurma ilkeleri temel alınarak Elcezire'nin İlhanlı yönetimi altındaki dönüşümü tarihsel bir bütünlük içinde ortaya konulmuştur.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Moğolların Kısa Tarihi

1162 yılında dünyaya gelen Temuçin'in doğumu, Moğol geleneksel anlatılarında sembolik anlamlar içeren çeşitli rivayetlerle birlikte aktarılmaktadır. Bu rivayetlerden birine göre, Temuçin'in doğumundan kısa bir süre önce babası Yesügey, Tatar kabilesine karşı kazandığı bir zafer sonucunda bazı esirler ele geçirmiştir. Rivayete göre bu esirlerden birinin adı "Temuçin" olup, yeni doğan çocuğa bu ismin bu nedenle verildiği belirtilmektedir. Diğer bir anlatımda ise, Temuçin'in doğumunda avuçlarının içinde aşık kemiği büyüklüğünde bir kan pıhtısı bulunmasının, onun gelecekte büyük başarılar elde edeceğinin bir işareti olarak yorumlandığı ifade edilmektedir (MGT, 1986, s. 19; May, 2021, s. 57; Lamb, 2006, s.14). Temuçin, ilerleyen yıllarda "Cengiz Han" unvanını alarak Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olmuş ve bu süreçte yön veren etkin rolüyle Orta Asya tarihinde merkezi bir figür hâline gelmiştir. Soyunun özellikle Bataçı Han'a dayandırılması, Moğol aristokrasisi içinde yer almasının ve siyasi meşruiyetinin temellendirilmesinde önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Temuçin'in yaşamında belirleyici bir dönüm noktası, babası Yesügey'in vefatıdır. Bu kayıp, onun kabilesinin koruyucu desteğinden yoksun kalmasına neden olmuş ve genç yaşta zorlayıcı bir yaşam mücadelesiyle karşı karşıya bırakmıştır (MGT, 1986, ss. 22, 24; D'Ohsson, 2008, ss. 41–43; Lamb, 2006, s.21-22; May, 2021, s. 59). Bu dönemde maruz kaldığı zorluklar, onun kişisel gelişimi ve liderlik vasıflarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Sahip olduğu stratejik düşünme yeteneği, kararlılığı ve liderlik kabiliyeti sayesinde Temuçin, bu güçlüklerin üstesinden gelerek zamanla geniş bir siyasi ve askerî otorite tesis etmiştir. Temuçin'in yaşamındaki önemli gelişmelerden biri de nişanlısı Börte ile evliliğidir. Ancak bu evlilikten kısa bir süre sonra Börte, Merkitler tarafından kaçırılmış ve bu kabileden biriyle zorla evlendirilmiştir. Börte'nin kaçırılması üzerine

Temuçin, babasının andası⁹ olan Kereyit lideri Tuğrul Han¹⁰ ile Taciyyut kabilesinden Camuka¹¹ ile ittifak kurarak harekete geçmiştir. Aylar süren hazırlıkların ardından gerçekleştirilen başarılı bir askerî sefer sonucunda Börte, Merkitlerin elinden kurtarılmıştır. Börte'nin kurtarılmasının ardından hamile olarak geri dönmesi, çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Doğurduğu çocuğa “misafir” anlamına gelen *Cuci* adı verilmiş ve çocuğun biyolojik babasının kimliği konusunda şüpheler doğmuştur. Temuçin, bu ihtimallere rağmen Cuci'yi dışlamamış, onu kendi oğlu olarak kabul etmiş ve yetiştirmiştir (MGT, 1986, s.39-40,49,234; Lamb, 2006, s. 29-30; May, 2021, s. 67).

XIII. yüzyılda Moğol bozkırında hüküm süren kabileler arasındaki iç çekişmeler ve siyasi parçalanmışlık, dönemin merkezi otorite eksikliğini gözler önüne sermekteydi. Bu istikrarsız yapı, Temuçin'in siyasi ve askerî yükselişi için elverişli bir zemin hazırlamış; bu süreç nihayetinde Moğol İmparatorluğu'nun teşekkülüne giden yolu açmıştır.1202 yılında Temuçin'in Tatarlar üzerine düzenlediği sefer, onun askerî kabiliyetini ve liderlik gücünü pekiştiren önemli bir zaferle sonuçlanmıştır. Tuğrul Han'ın desteğiyle gerçekleştirilen bu harekât neticesinde, Temuçin'in önemli rakiplerinden biri olan Tatarlar kesin biçimde mağlup edilmiştir. Bu zafer yalnızca Temuçin'in nüfuzunu artırmakla kalmamış, aynı zamanda mevcut ittifak dengelerinde kırılmalara da neden

---

⁹ "Andalık" veya "kan kardeşliği", " Türk ve Moğol kültürlerinde son derece önemli bir kavramdır. Bu tür bir bağ, yalnızca biyolojik bir kan bağına dayanmaktan ziyade, insanlar arasında derin bir dostluk ve güven ilişkisi kurmayı hedefler. Andalık, genellikle iki birey arasında, kanlarını birbirine karıştırarak ve özel ritüellerle pekiştirilen bir anlaşma olarak şekillenir. Bkz. MGT, 1986, s.37; May, 2021, s. 64-65

¹⁰ Kereyit lideri Tuğrul Han, "*Kralların Kralı*" anlamına gelen "Ong Han" unvanını almıştır. Bkz. MGT, 1986, s.64, 212; Lamb, 2006, s. 44

¹¹ Temuçin (Cengiz Han) ile Camuka arasındaki ilişki başlangıçta oldukça dostaneydi. İkisi de "anda" yani kan kardeşi olmuşlardı, bu da onları derin bir dostluk ve güven bağıyla birleştirmişti. Ancak zamanla, özellikle iktidar ve güç mücadelesi nedeniyle ilişkileri bozuldu. Camuka ve Temuçin arasındaki bu bozulma, birçok karmaşık faktörün sonucuydu. Özellikle Camuka'nın kardeşinin bir çatışmada Temuçin'in kuvvetleri tarafından öldürülmesi, düşmanlıklarını daha da derinleştirdi ve savaş kaçınılmaz hale geldi. Bu durum, iki eski dost arasında derin bir düşmanlık yarattı ve sonunda onları karşı karşıya getirdi. 1187 yılında Onon Nehri civarında Dalan-Baljut'ta gerçekleşen savaş, Temuçin için büyük bir yenilgiyle sonuçlandı. Bu savaşta Temuçin'in mağlubiyeti, onun gelecekteki askeri stratejilerini ve ittifaklarını yeniden gözden geçirmesine neden oldu. Cebe Noyan, Subutay ve Altan Otçigin gibi önemli figürlerin Temuçin'e katılması, onun askeri gücünü ve stratejik yeteneklerini önemli ölçüde güçlendirdi. Bu sadık komutanlar, Temuçin'in ilerideki zaferlerinde ve Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesinde kritik bir rol oynadılar (MGT, 1986, s.61-62; May, 2021 s.59).

olmuştur. Nitekim Kereyit lideri Tuğrul Han'ın Naymanlar tarafından esir alınması, Temuçin'in Kereyitlerle olan müttefikliğinde bir kırılma yaratmıştır. Temuçin, Tuğrul Han'ı esaretten kurtardıktan sonra, aralarındaki bağı güçlendirmek amacıyla bir evlilik ittifakı önermiştir. Ancak bu teklif, Tuğrul Han'ın oğlu Songum tarafından reddedilmiş ve Songum, Temuçin'in eski dostu Camuka ile yeni bir ittifak kurmuştur. Bu gelişmeler üzerine Temuçin, Kereyitler üzerine askerî bir sefer düzenlemiş ve Tuğrul Han ile müttefiklerini mağlup etmiştir. Camuka her ne kadar muharebe sahasından kaçmayı başarmışsa da, ilerleyen dönemde yakalanarak Temuçin'e teslim edilmiştir. Temuçin, eski dostu ve siyasi rakibi olan Camuka'yı aristokratlara yaraşır bir biçimde idam ettirmiştir (MGT, 1986, s.80-82, 87-89, 108, 129, 133; Cüveyni, 2013, 92-93; Lamb, 2006, ss.45–47, 52; May, 2021, s.78). Bu süreçte Temuçin, Moğol bozkırındaki siyasi parçalanmışlığı büyük ölçüde ortadan kaldırmış; Naymanlar, Merkitler, Kereyitler, Tatarlar ve Taciyutlar gibi farklı kabileleri tek bir otorite altında birleştirerek merkezi bir devlet yapısının temellerini atmıştır.

1206 yılında Onon Nehri kıyısında toplanan büyük kurultayda Temuçin, “Cengiz Han” unvanıyla taçlandırılmış ve bu gelişme, farklı Moğol kabilelerinin bir imparatorluk çatısı altında birleştiğini simgeleyen tarihî bir dönüm noktası olmuştur (Cüveyni, 2013, s.93; May, 2021, ss. 78–79; MGT, 1986, s. 133-134). Bu kurultay ile birlikte Temuçin, Moğol İmparatorluğu'nun resmî kurucusu ve yüce lideri olarak kabul edilmiştir. İmparatorluğun ilanının ardından Moğolların yayılmacı politikaları ivme kazanmıştır. Bu bağlamda Tangutlar, üç büyük Moğol saldırısı ile ciddi tahribata uğramış; 1207 yılında ise Oyratlar ve Yenisey Kırgızları Moğol hâkimiyetini kabul ederek bağlılık bildirmiştir. Bir yıl sonra, 1208'de Uygurlar Moğolların egemenliğini tanımış; bunun sonucunda Moğollar Uygur alfabesini resmî yazı sistemi olarak benimsemişlerdir. Bu gelişme, Moğol toplumunda okuryazarlığın artmasına önemli katkılar sağlamıştır. 1209 yılında Tangutlar vergi vermeyi kabul etmiş; aynı dönemde Karluklar da Cengiz Han'a bağlılıklarını ifade etmiştir (Cüveyni, 2013, s. 93, 96; May, 2021, s.87-91; Carpini, 2000, s. 56; May, 2021, ss. 90–91; MGT, 1986, s. 159-160; Lamb, 2006, s. 54; Barthold, 1990, s. 411).

Cengiz Han, çevresindeki siyasi yapıların büyük bir kısmını kontrol altına aldıktan sonra dikkatini Kuzey Çin'deki Jin İmparatorluğu'na yöneltmiştir. Jin topraklarında faaliyet gösteren Uygurların Moğollarla olan yakın ilişkileri sayesinde, bu süreçte Cengiz Han'a önemli istihbarat desteği sağlanmıştır. 1211 yılında Çin Seddi aşılmış ve Moğol

orduları Jin topraklarına girmiştir. İlk aşamada çeşitli askerî başarılar elde edilmiş olmakla birlikte, Çin'in geniş coğrafi yapısı ve sağlam savunma sistemleri nedeniyle fetih süreci oldukça meşakkatli olmuştur. Diplomatik yolları da değerlendiren Cengiz Han, Jin yönetimini barışa zorlamış; ancak başkentin Kai-feng'e taşınması Moğol ilerleyişini durduramamıştır. Nihayetinde 1215 yılında Pekin kuşatılmış ve ele geçirilmiştir. Bu zafer, Moğolların Kuzey Çin ve Mançurya'yı topraklarına katmalarını sağlamıştır. Söz konusu bölgenin idaresi için Mukali görevlendirilmiş, Cengiz Han ise Karakorum'daki merkezî yönetim noktasına geri dönmüştür (MGT, 1986, s.171-174, 209, 241; Lamb, 2006, s. 84; Spuler, 2011, s. 30; May, 2021, ss. 98–100).

Bu dönemde Cengiz Han'ın askerî anlamda kazandığı bir diğer önemli zafer, Naymanlara karşı gerçekleştirilmiştir. Yenilgi sonrası Nayman prensi Güçlük Han, Karahıtay Devleti'nin hükümdarı Gürhan'a sığınmış ve burada siyasi destek bularak güç kazanmıştır. Ardından Gürhan'a karşı isyan eden Güçlük Han, onu tahttan indirerek 1211 yılında Karahıtay Devleti'ne son vermiştir. Bu gelişme üzerine Cengiz Han, komutanı Cebe Noyan'ı iki tûmenden oluşan bir kuvvetle Güçlük Han'ın üzerine göndermiştir. Bedeşan Dağları'nda gerçekleşen yoğun takip süreci sonucunda Güçlük Han yakalanarak öldürülmüştür (Cüveynî/Öztürk,2013,s.106-109,311-312; MGT, 1986, s. 159; Grousset, 1980, s.280; Howorth, 1876, s.134; Lamb, 2006, s. 88). Bu gelişme, Doğu Türkistan'ın Moğol hâkimiyetine dâhil edilmesini kolaylaştırmıştır. Moğolların Güçlük Han'ı ortadan kaldırması, bölgede yaşayan Müslüman nüfus tarafından olumlu karşılanmıştır. Zira Güçlük Han'ın baskıcı uygulamalarıyla kıyaslandığında, Moğolların daha esnek ve hoşgörülü bir dini politika izlemeleri, Müslüman toplumlar nezdinde Cengiz Han'ın meşruiyetini artırmıştır (Cüveynî/Öztürk,2013,s.109;Lamb, 2006, ss. 88–89;May,2021,ss.106–107). Bu toplumsal destek sayesinde Moğollar, İslam dünyasında siyasi meşruiyet kazanmaya başlamış ve Harezmsâhlar ile diplomatik ilişkiler geliştirme yönünde adımlar atmıştır. Karahıtay topraklarının ilhak edilmesiyle birlikte, Moğollar ile İran, Maveraünnehir ve Afganistan gibi stratejik bölgeleri elinde tutan Harezmsâhlar komşu hâline gelmiştir. Bu coğrafi yakınlık, iki güç arasında yeni bir diplomatik sürecin başlangıcına zemin hazırlamıştır. Cengiz Han, bu dönemde öncelikli olarak ticari ilişkiler kurma amacı gütmüş ve bu doğrultuda Harezmsâh Sultanı Alaeddin Muhammed'e elçiler göndermiştir.¹²

---

¹² Cengiz Han, Moğol İmparatorluğu ile Harezmsâhlar arasındaki ilişkileri barışçıl bir zemine oturtmak ve özellikle ticaret faaliyetlerini geliştirmek amacıyla Sultan Alaeddin Muhammed'e iyi niyet mesajları içeren

Moğollar ile Harezmsahlar arasındaki ilişkiler, başlangıçta münferit çatışmalarla sınırlı olmakla birlikte, genel itibarıyla barışçıl bir seyir izlemiştir. Ancak bu ilişkiler, 1218 yılında meydana gelen ve literatürde "Otrar Felaketi" olarak anılan hadise ile birlikte köklü bir kırılma yaşamıştır. Söz konusu olayda, Harezmi topraklarına ticaret amacıyla gelen ve 400-450 kişiden oluştuğu belirtilen bir Müslüman tüccar kervanı (Abu'l Farac, 1950, II, s.482; Cüveynî, 2013, s. 117), Otrar şehrinde dönemin valisi İnalçık tarafından casusluk şüphesiyle tutuklanmış; kervan üyeleri Moğol casusu olmakla suçlanarak infaz edilmiştir. Tüccarların mallarına ise el konulmuştur. Bu infazın, Sultan Alaeddin Muhammed'in bilgisi dâhilinde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir (Abu'l Farac, 1950, II, s.482; Cüveynî, 2013, s.117; D'Ohsson, 2008, s.94; Lewis, 2006, s.109; May, 2021, s.107).

Bu gelişmenin ardından, Cengiz Han ile Harezmsahlar arasında ciddi bir diplomatik kriz patlak vermiştir. Cengiz Han, Sultan Alaeddin Muhammed'e gönderdiği ikinci mektubunda, oldukça sert bir üslup benimseyerek doğrudan savaş tehdidinde bulunmuştur. Söz konusu mektupta, *"Ben savaşı seçtim; bundan sonra ne olacağını bilmiyoruz. Sadece Allah bilir."* (Lamb, 2006, s.94). Şeklindeki ifadeler, Moğol hükümdarının barışçıl çözüm yollarının tıkanması hâlinde askerî yöntemlere başvurmaya kararlı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Abu'l Farac'ın aktardığına göre, elçilerin öldürülmesi ve kervanın yağmalanması üzerine Cengiz Han büyük bir öfke duymuş; ancak bu öfkesini doğrudan ifade etmek yerine, içsel bir tefekkür sürecine yönelmiştir. Rivayete göre, bir dağın zirvesine çıkan Cengiz Han, başını açarak yüzünü toprağa sürmüş, üç gün boyunca hiçbir şey yemeden ve içmeden Tanrı'ya şöyle dua etmiştir: *"Ey cihanın rabbi ve haliki, gayemin ne olduğunu ve iyiliği hedef tanıdığımı biliyorsun. Düşman ise kötülüğe başladı ve kötülük istiyor. Ben de düşmanı ameline göre cezalandırmanı diliyorum"* (Abu'l Farac, 1950, II, s.482-483; D'Ohsson, 2008, s.94).

---

diplomatik mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda, karşılıklı saygı ve iş birliğine dayalı bir ilişki kurulması gerektiği vurgulanmış, iki imparatorluk arasındaki ticari bağların güçlendirilmesinin her iki tarafın da yararına olacağı ifade edilmiştir. Cengiz Han'ın mesajının muhtevası şu şekilde özetlenebilir: *"Sana selamlarımı gönderirim. Senin kudretini ve imparatorluğunun genişliğini biliyorum ve seni çok aziz bir evlat gibi sayıyorum. Senin de, benim birçok Türk halkını fethettiğimi bilmen gerekir. Memleketin bir savaşçılar ordugahı, bir para madenidir ve başka araziye hiç ihtiyacın yoktur. Benim düşünceme göre tebaamız arasında ticareti teşvik etmek her ikimizin de menfaati gereğidir"* (Cüveynî/Öztürk, 2013, s. 117; Lamb, 2006, s. 92).

Başlangıçta diplomatik yollarla sorunun çözülmesini amaçlayan Cengiz Han, failerin teslim edilmesi ve tazminat ödenmesi yönünde taleplerde bulunmuştur. Ancak Sultan Alaeddin Muhammed, Moğol askerî kapasitesini küçümseyen danışmanlarının etkisiyle bu talepleri reddetmiş ve Moğol elçilerini öldürmüştür (Spuler, 2011, s.32; D’Ohsson, 2008, s. 94; Barthold, 1990, s. 418–428). Bu tutum, Cengiz Han’ın kesin ve kararlı bir askerî müdahale kararı almasına neden olmuş ve Moğol istilasının temelini atmıştır. Otrar Felaketi, bu bağlamda, Moğolların İslam coğrafyasına yönelik genişleme politikalarının başlangıç noktası olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar, bu olayın tek başına Moğol istilasının gerekçesi olarak sunulmasının indirgemeci bir yaklaşım olduğunu savunsalar da, İslam tarihçileri arasında yaygın görüş, Otrar hadisesinin Cengiz Han’ın İslam dünyasına yönelik askerî harekâtını tetikleyen belirleyici bir unsur olduğu yönündedir. Bu bağlamda, Cengiz Han, Otrar olayına doğrudan bir yanıt olarak ordularını Harezmşah topraklarına sevk etmiş ve devletin kilit şehirlerine yönelik kapsamlı bir askerî strateji geliştirmiştir. Bu gelişme, yalnızca iki siyasi yapı arasındaki bir çatışmayı değil, aynı zamanda Moğolların İslam dünyasına doğru ilerleyişinin başlangıcını teşkil etmiştir. Harezmşahlar açısından ise bu süreç, devletin varlığını tehdit eden yıkıcı sonuçlar doğurmuştur.

Otrar Felaketi sonrasında Cengiz Han’ın verdiği karşılık, askerî açıdan son derece planlı ve stratejik bir nitelik taşımaktadır. Cengiz Han, ordularını farklı yönlerden Harezmşah topraklarına sevk ederek çok yönlü bir kuşatma planı geliştirmiştir. Bu çerçevede, Ögedey ve Çağatay kumandasındaki birlikler Otrar üzerine yönlendirilirken; büyük oğlu Cuci, Seyhun Nehri kıyısındaki Cend bölgesine gönderilmiştir. Benaket ve Hocend gibi stratejik şehirlerin ele geçirilmesi için ise 460 kişilik seçkin bir birlik görevlendirilmiştir. Cengiz Han ve küçük oğlu Tuluy’un yönü ise doğrudan Buhara’ya çevrilmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.121; MGT, 1986, s.183; D’Ohsson, 2008, s.98–101; Barthold, 1990, s.428–454). Bu stratejik dağılımın temel amacı, Harezmşah ordusunun şehirlerarasında koordinasyonunu ve karşılıklı yardımlaşmasını engelleyerek, onları kuşatmalara zorlamaktır. Moğol komutanlarının sahada uyguladığı bu plan, büyük ölçüde başarılı olmuş ve Harezmşah ordusu parçalı bir savunma yapmak durumunda kalmıştır. Bu süreçte, Harezmî şehirleri birer birer Moğol kontrolüne geçmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.119–121; Abu’l Farac, 1950, II, s.513–514).

Cengiz Han’ın Otrar’a yönelik harekâtını öngören Sultan Alâeddin Muhammed, şehrin surlarını tahkim ederek direniş hazırlıklarını artırmıştır. Otrar, yaklaşık beş ay

boyunca Moğol kuşatmasına karşı direnç göstermiştir. Şehrin valisi İnalçık, bu süreçte kararlı bir savunma sergilemiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.121; Abu'l Farac, 1950, II, s. 496). Kuşatma uzadıkça halk arasında umutsuzluk artmış, bu ortamda şehrin ileri gelenlerinden Has Hacib Karaca, Moğollara teslim olma teklifinde bulunmuştur. Ancak İnalçık, Sultan'a olan sadakatini öne çıkararak bu öneriyi reddetmiştir. Buna rağmen Has Hacib, izinsiz olarak Moğol karargâhına gitmiş ve şehirle ilgili istihbarat paylaşmıştır. Ancak sadakatsizliği nedeniyle Moğollar tarafından infaz edilmiştir. Moğolların şehri ele geçirmesinin ardından geniş çaplı bir yağma gerçekleştirilmiş; Vali İnalçık yakalanarak Cengiz Han'a gönderilmiş ve burada infaz edilmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.121-122; Abu'l Farac, 1950, II, s. 496-497; D'Ohsson, 2008, s.98; May, 2021, s. 108–109).

Bu süreçte Cuci Han, Moğol kuvvetlerini Sıgnak şehrine yönlendirmiştir. Şehir daha önce Cengiz Han'a biat etmiş olan Müslüman tüccar Hasan Hacı tarafından barışçıl şekilde teslim olmaya davet edilmiştir. Moğollar genellikle şehirleri kuşatmadan önce teslim çağrısında bulunmaktaydı. Ancak Hasan Hacı, şehirdeki düzensiz bir grup tarafından öldürülmüş, bu olay üzerine Cuci derhal saldırı emri vermiştir. Şehir yedi gün süren direnişin ardından düşmüş, elçinin öldürülmesi nedeniyle halk kılıçtan geçirilmiştir. Şehrin yönetimi, Hasan Hacı'nın oğluna bırakılmıştır (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.123; Barthold, 1990, s.439; D'Ohsson, 2008, s.99; Lamb, 2006, s.112–113). Sıgnak'ta yaşanan bu olay, çevredeki Müslüman şehirlerde büyük bir korku yaratmış ve Moğol istilasına karşı direnişin anlamsız olduğu yönünde bir algı oluşmasına yol açmıştır.

Moğolların Cend'e ilerleyeceğini öngören şehrin valisi Kutluğ Han, direnişin başarısız olacağını düşünerek şehri terk etmiş ve Harezmi bölgesine kaçmıştır. Bunun üzerine Moğollar, elçi olarak Cin Timur'u şehre göndermiştir. Cin Timur, Hasan Hacı'nın başına gelenleri anlatarak halkı teslim olmaya ikna etmiş, bu sayede şehir herhangi bir direniş olmadan Moğolların kontrolüne geçmiştir. Dokuz gün boyunca yağmalanan şehirde, yeni yönetici olarak Ali Hoca tayin edilmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.123–124; D'Ohsson, 2008, s.99; Roux, 2001, s.186).

Moğolların Maverâünnehir'de fethettikleri ilk büyük şehir Buhara olmuştur. Cüveynî'nin aktardığına göre, şehirde yirmi yıldır sağlam kalan kalede bin kişilik bir garnizon görev yapmaktaydı. Kuşatma sırasında kaleden kaçmaya çalışan askerler, Moğollar tarafından kovalanarak öldürülmüştür. Şehir halkı, direnmenin imkânsızlığını anlayarak teslim olmuş, ancak son savunucuların kısa süreli direnişi acımasız şekilde bastırılmıştır (Cüveynî/Öztürk, 2013, s. 134-136; Barthold, 1990, s. 435; D'Ohsson, 2008,

s.101–103). Cengiz Han, Otrar hadisesinin intikamını almak amacıyla Buhara'ya yönelik kapsamlı bir yıkım gerçekleştirmiştir. Moğol askerleri şehirde büyük ölçüde yağma ve şiddet uygulamış, sivil halk ağır kayıplar vermiştir. Tarihi kaynaklara göre Cengiz Han, Buhara'daki Mescid-i Haram'a atıyla girmiş ve minbere çıkarak halka hitap etmiştir. Kur'an sayfaları üzerinde yürüyerek çıktığı minberde, şehir halkını günahkârlıkla itham etmiş ve şöyle demiştir: “*Biliniz ki, büyük günahlar işlediniz. Bana bu sözün delili nedir diye sorarsanız, delil şudur ki, ben Allah'ın azabıyım*” (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.135; May, 2021,s.124). Bu ifade, Cengiz Han'ın kendi istilasını ilahî bir ceza olarak meşrulaştırma çabasını yansıtmaktadır.

Moğol istilasası sırasında Buhara'da yaşanan yıkım, dönemin tanıkları ve tarihçileri tarafından derin bir felaket olarak aktarılmıştır. Melik Cüveynî, Buhara'dan kaçarak Horasan'a sığınanların yaşadıkları dehşeti şu ifadelerle özetlediğini bildirir: “*Geldiler, yıktılar, yaktılar, öldürdüler, götürdüler ve gittiler*” . Benzer biçimde Abu'l Farac, sağ kurtulanların umutsuzluğunu ve çaresizliğini şu şekilde yansıtır: “*Tatarlar geldi, zenginliğimizi keşfetti, sonra yaktı, yağmaladı ve gitti. İbret almak isteyen alsın*” (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.137; Abu'l Farac, 1950, II, s.506). Bu aktarımlar, Buhara halkının Moğol istilasına dair kolektif hafızasında büyük bir yıkım ve çaresizlik duygusunun yer ettiğini göstermektedir.

Buhara'nın ardından hedef alınan Semerkand, Cengiz Han tarafından daha temkinli bir stratejiyle kuşatılmıştır. Şehrin surlarının sağlamlığı ve askerî direniş kapasitesi göz önünde bulundurularak, saldırı doğrudan başlatılmamış; bunun yerine Sultan Alâeddin Muhammed'in tepkisinin gözlemlenmesine fırsat verilmiştir. Otrar kuşatmasından sonra bölgeye ulaşan Ögedey ve Çağatay'ın kuvvetleriyle birleşen Cengiz Han, iki günlük bir beklemenin ardından kuşatmayı başlatmıştır (Cüveynî/Öztürk,2013,s.147;Abu'l Farac,1950,II,s. 512–513; D'Ohsson, 2008, s.103). Moğolların uyguladığı psikolojik savaş taktikleri, Semerkand halkı üzerinde etkili olmuştur. Her fethedilen şehirde esirlere Moğol sancakları taşıttırarak büyük bir ordu izlenimi yaratan Moğollar, Semerkand halkında direnişin anlamsız olacağı yönünde bir kanaat oluşturmuştur. Bu durum, ilk bakışta gösterilen kısa süreli direnişin ardından teslimiyetin çabuklaşmasına yol açmıştır. Moğol zulmüne dair haberlerin şehirdeki aydın kesime ulaşması, ileri gelenlerin doğrudan Cengiz Han'ın huzuruna çıkarak merhamet dilemelerine neden olmuştur. Ancak, teslimiyete rağmen şehir büyük bir tahribata uğramış, Hicrî 617 yılı Muharrem ayında (Miladi Mart 1220) geniş çaplı bir yağma ve

katliam yaşanmıştır (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.147; Abu'l-Farac, 1950, II, s. 512–513; Barthold, 1990, s.432-439). Semerkand'ın düşüşü, Moğolların Maverâünnehir üzerindeki kontrolünü pekiştirmiştir. Semerkand'ın ardından Moğollar, Nahşeb, Tirmiz ve Belh gibi önemli Harzemşah şehirlerini kısa sürede ele geçirmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.147, 152–153; D'Ohsson, 2008, s. 104–106). Harzemşah Sultanı Alaeddin Muhammed ise, artan Moğol baskısı karşısında sürekli geri çekilmek zorunda kalmış; stratejik karar alma süreçlerindeki yetersizlikler ve ordu içerisindeki iç karışıklıklar Moğolların lehine işlemiştir.

1220 yılında Cengiz Han, en tecrübeli komutanları olan Cebe Noyan ve Subutay'ı Sultan Alâeddin Muhammed'i yakalamakla görevlendirmiştir. Bu komutanlara, Sultan'ı dünyanın neresinde olursa olsun bulmaları emredilmiş; barışla teslim olan şehirlerin korunması, direnenlerin ise yok edilmesi talimatı verilmiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.160; MGT, 1986, s.181-182; D'Ohsson, 2008, s.104-105; Lamb, 2006, s.116). Alâeddin Muhammed, sürekli yer değiştirerek takipten kurtulmaya çalışmış ve sonunda Hazar Denizi'ndeki Abeskun Adası'na sığınarak burada hayatını kaybetmiştir (Cüveynî/Öztürk,2013,s.329–331;Abu'l Farac, 1950, II, s. 514; D'Ohsson, 2008, s. 110; Barthold, 1990, s. 451; Roux, 2001, s.174-176; Lamb, 2006, s. 128).

Cengiz Han, Harezm Seferi'nin ardından Tangut Krallığı'na yönelmiş ve burada da zafer kazanarak bölgedeki direnişi tamamen sonlandırmıştır (MGT, 1986, s.187-188; May, 2021, s.114; D'Ohsson, 2008, s.142–143). Seferlerinin sonunda Cengiz Han, imparatorluk tahtı için Ögeday'ı varis ilan etmiş ve kardeşlerinin ona biat etmesini sağlamak üzere resmî belgeler düzenlemiştir (Cüveynî/Öztürk, 2013, s.186; MGT, 1986, s. 190-191; Abu'l-Farac, 1950, II, s. 523; Howorth, 1876, s.14). Cengiz Han 1227 yılında vefat ettiğinde, geride dünyanın en geniş kara imparatorluklarından birini bırakmıştır (MGT, 1986, s.174, 183; Yuvalı, 1994, s.26; Barthold, 1990, s. 484; May, 2021, s. 167; D'Ohsson, 2008, s.105–144; Lamb, 2006, s.159). İmparatorluk, hayatta iken kararlaştırdığı şekilde oğulları arasında bölüştürülmüştür: Moğolistan bölgesi Tuluy'a, Maverâünnehir ve çevresi Çağatay'a, Cungarya Ögeday'a ve Aral Gölü'nden batıya kadar olan bölgeler Cuci'ye bırakılmıştır. Cuci'nin ölümünden sonra bu topraklar oğlu Batu tarafından yönetilmiştir (Cüveynî, 2013, s.95; D'Ohsson, 2008, s. 159-160; Vernadsky, 2019, s. 64–65). 1229 yılında Kerulen Nehri yakınlarında düzenlenen kurultayda Ögeday, resmî olarak Büyük Han ilan edilmiş ve merkezi otorite yeniden tesis

edilmiştir (Cüveynî/Öztürk,2013,s.188–189; Abu'l Farac, 1950, II, s. 514; Carpini, 2000, s. 71).

4.1.1. Moğol şube devletleri

Harzemşah Sultanı Alâeddin'in izini kaybeden Moğol komutanları Subutay ve Cebe Noyan, takip faaliyetlerini sürdürürken Irak-ı Acem bölgesinde bazı önemli şehirleri ele geçirmiş ve akabinde Kafkasya'ya yönelik geniş kapsamlı bir askerî harekât başlatmışlardır. Bu dönemde, Gürcistan Beyi, kış mevsiminin sert geçmesi sebebiyle Moğol kuvvetlerinin Muğan Ovası'nda kışı geçireceğini ve bu süre zarfında hareketsiz kalacaklarını öngörmüştür. Bu kanaat doğrultusunda Gürcistan Beyi, Azerbaycan ve el-Cezire beylerine elçiler göndererek, bahar mevsimiyle birlikte Moğollara karşı birleşik bir saldırı başlatılması çağrısında bulunmuştur. Ancak bu çağrı beklenen karşılığı bulamamış ve Moğol kuvvetlerinin kış mevsiminde ani bir taarruza geçmeleri Gürcüleri hazırlıksız yakalamıştır. Moğollar, harekâtın ilk aşamasında Merağa şehrini zapt etmiş; ardından Kafkasya içlerine doğru ilerleyerek Gence civarında Gürcü kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalara girmiştir. İlk muharebede Gürcüler geçici bir üstünlük sağlamış olsa da, Cebe ve Subutay komutasındaki Moğol ordusu ikinci karşılaşmada toparlanarak Gürcü birliklerine ağır kayıplar verdirmiş, yaklaşık otuz bin kişilik bir zayıat yaşatmıştır. Gürcülerin en önemli şehri olan Tiflis ele geçirerek büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir (Roux, 2001, s.281-294; Grousset, 1980, s.240-241; D'Ohsson, 2008, s. 134). Bu başarının ardından Moğol ordusu 1222 yılında Alan topraklarına yönelmiştir. Alanlar, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Kıpçaklarla bir ittifak oluşturmuşlardır. Ancak Moğol komutanları, bu ittifakı etkisiz hâle getirmek adına diplomatik bir girişimde bulunmuşlardır. Moğolistan'dan gönderilen bir elçi vasıtasıyla Kıpçaklara, Alanların kendilerinden etnik ve dini açıdan farklı bir topluluk olduğu hatırlatılmış; bununla birlikte, Moğollara tâbi olmaları durumunda saldırıya uğramayacakları yönünde güvence verilmiş ve çeşitli yardım vaatleri sunulmuştur. Bu stratejik diplomatik hamle neticesinde Kıpçaklar, Alanları savaş alanında yalnız bırakmışlardır. Moğollar, ittifaktan yoksun kalan Alanları kısa sürede mağlup etmiş, sonrasında ise Kıpçaklara yönelerek onları da etkisiz hâle getirmiştir. Moğol ordusu, bu zaferin ardından Karadeniz'in kuzey kıyılarında yer alan ve Cenevizliler tarafından yönetilen Suğdak şehrine ulaşarak burayı yağmalamıştır. Kıpçakların bu ağır yenilgi karşısında duydukları endişe, onları yeni

müttefik arayışlarına itmiştir. Kıpçak lideri Kotyan, bölgedeki Rus knezliklerinden yardım talebinde bulunmuş ve Moğol tehdidine karşı ortak hareket etme fikrini ortaya koymuştur. Kıpçakların bu çağrısı, Moğol ilerleyişinden rahatsızlık duyan Rus knezlikleri tarafından olumlu karşılanmış; neticede Rus-Kıpçak ittifakı kurulmuştur. Bu müttefik güçler, 31 Mayıs 1223 tarihinde Mariopol yakınlarında Moğol ordusuyla Kalka Nehri civarında karşı karşıya gelmişlerdir. Muharebenin ilk safhasında birleşik kuvvetler üstünlük sağlamış görünmekle birlikte, Moğol ordusu sahte geri çekilme taktiğini başarıyla uygulayarak savaşın seyrini lehine çevirmiştir. Neticede, Kalka Muharebesi'nde Rus-Kıpçak kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğramış ve Moğol birlikleri çok sayıda Rus askerini esir alarak katletmiştir (D'Ohsson, 2008, s.134–138; Cüveyni, 2013, s.160-163; MGT, 1986, s. 191, 195, 242, Grousset, 1980, s.240–241; Lamb, 2006, s. 122–123; Yuvalı, 1994, s.175; Özcan, 2010, s.23–35). Kalka Muharebesi, Moğol ordusunun Doğu Avrupa'daki ilk büyük ölçekli askerî başarısı olarak değerlendirilmektedir.

1223 yılında gerçekleşen Kalka Muharebesi, Moğolların Doğu Avrupa'daki ilk büyük çaplı askerî zaferi olmasının yanı sıra, Altın Orda Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlamış ve Moğolların Rus-Kıpçak ittifakı üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bu gelişmeler, Moğol İmparatorluğu'nun genişleme stratejisinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Nitekim Ögedey Han, kurultay toplantılarında aldığı stratejik kararlar doğrultusunda, özellikle Avrupa'daki devletlerin Batu Han'a karşı gösterdiği itaatsizlik nedeniyle yeni bir askerî seferin zorunlu olduğu kanaatine varmıştır.1235 yılında toplanan ikinci kurultayda, Ögedey Han, sınır bölgelerinde yer alan Alan (As), Bulgar ve Rus topraklarının nüfus yoğunluğu ve askerî kapasitesini dikkate alarak bu bölgelerin Moğol tahakkümüne girmemiş olmalarını bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda, Batu Han'ın komutasına önemli ölçüde askerî destek tahsis edilmiştir. 1236 yılında başlatılan İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi, Moğol İmparatorluğu'nun batıya ve güneye yönelik genişleme politikasının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu sefer, çeşitli Moğol şehzadelerinin liderliğindeki kuvvetlerin Kıpçaklara karşı başlattığı kapsamlı bir askerî harekâttır. Vladimir-Suzdal Prensligi'nin lideri Yuri'nin direnişine rağmen Moğollar, üç yıl süren ilerleyişin ardından Rus topraklarını kademe kademe ele geçirmişlerdir. Bu süreçte, Preyaslev, Çernigov, Kiev ve Galiçya-Volinya gibi önemli Rus knezlikleri Moğolların denetimine girmiş; 1241 yılına gelindiğinde ise Karpatlar'a kadar ulaşılmıştır(Cüveynî/Öztürk, 2013, s.246-248; MGT, 1986, s.191-192; Carpini, 2000, s. 71–73; D'Ohsson, 2008, s.186-190; Yuvalı, 1994, s.175; May, 2021, s. 172–

173). Söz konusu sefer, Ögedey Han'ın doğrudan emriyle gerçekleştirilmiş olup, Altın Orda Hanlığı'nın Deşt-i Kıpçak, Harezm, Kuzey Kafkasya, Kırım ve Volga-Bulgar bölgelerini kontrol altına almasını sağlamıştır. Altın Orda Hanlığı, bu dönemde merkezi Karakurum'da bulunan Büyük Han'a tâbi bir yönetim yapısı içinde yer almakta ve siyasi meşruiyetini bu hiyerarşik düzenden almaktaydı.

Ögedey Han aynı zamanda, babası Cengiz Han tarafından başlatılan Kuzey Çin Seferi'ni sürdürerek, kendi konumunu güçlendirme ve Moğol aristokrasisinin desteğini pekiştirme çabasına girişmiştir. Bu bağlamda, kardeşi Çağatay'dan yardım istemiş; 1231 yılında ise Cebe'yi öncü birliklerin başına atamıştır. Ardından, Ögedey, Çağatay ve Tuluy birlikte kapsamlı bir saldırı düzenlemiş ve Jin Hanedanlığı topraklarına doğru ilerlemişlerdir. Moğollar, Jin topraklarındaki birçok şehri sistematik olarak zapt etmiş ve bu süreç 1234 yılında başkent Kaifeng'in düşmesiyle sonuçlanmıştır. Jin Hanedanlığı böylelikle 1115 yılından beri sürdürdüğü Kuzey Çin hâkimiyetini kaybetmiştir. Diğer taraftan, Kubilay Han döneminde Moğollar Güney Çin'deki Song Hanedanlığı'nın direnişiyle karşılaşmıştır. Büyük Han sıfatıyla Möngke Han, Çin meselesini bizzat çözmek amacıyla sefere katılmış; Moğol kuvvetleri Kore'yi yeniden ele geçirmiş ve Güneydoğu Asya'ya yönelik yeni genişleme hareketlerine girişmiştir. Song Hanedanlığı bu süreçte kuzeyden, batıdan ve güneyden kuşatma altına alınmıştır. Ancak Möngke Han'ın 1259 yılında ani ölümü, seferin ilerlemesini durdurmuş ve Moğol tahtında bir halefiyet krizine neden olmuştur. Möngke Han'ın ölümünün ardından, Kubilay ve Arık Böke kendilerini han ilan ederek egemenlik mücadelesine girişmişlerdir. Bu iç mücadele, 1261 yılında Kubilay Han'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Kubilay, tahta geçtikten sonra imparatorluğun başkentini Karakurum'dan Pekin'e taşımış; 1279 yılında Song Hanedanlığı'nın mağlubiyetiyle Çin'deki Moğol egemenliği kesinleşmiş ve Moğol Yuan Hanedanlığı resmen kurulmuştur (May, 2021, s.265, 271-273; Grousset, 1980, s.277-279; D'Ohsson, 2008, s.219, 221-222; Özgüdenli, 2020, s.226).

Cengiz Han'ın vefatının ardından, Uygur bölgesinden Semerkand ve Buhara'ya kadar uzanan geniş coğrafya, ikinci oğlu Çağatay'ın idaresine bırakılmıştır (Cüveynî, 2013, s. 96; May, 2021, s.367; D'Ohsson, 2008, s. 159). Bu atama, Çağatay Hanlığı'nın kuruluş sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hanlığın ilk dönemleri, siyasi sınırların belirgin olmayışı ve dinamik jeopolitik koşullar sebebiyle oldukça karmaşık bir yapı arz etmiştir. Çağatay Hanlığı, Batı'da İlhanlılara karşı askerî harekâtlar düzenleyerek nüfuz alanını genişletme çabasına girişmiş; Merkezî Hanlığa karşı da zaman zaman sınır

ötesi girişimlerde bulunmuştur. Çağatay, Cengiz Han'ın 1211–1216 yılları arasındaki Çin Seferi ile 1219–1224 yıllarındaki Harezm Seferi'ne katılmış ve bu süreçte örfi hukuk ve yönetim gelenekleri konusunda önemli bir otorite hâline gelmiştir. (Şami, 1987, s.16; Barthold, 1990, s.498). Ancak babasının ölümünden sonra askerî faaliyetlerden ziyade idari konulara yönelmiş ve 1227 ile 1247 yılları arasında, yaklaşık yirmi yıl boyunca hanlığın yegâne hükümdarı olarak hüküm sürmüştür.

4.1.2. İlhanlı Devleti'nin kısa tarihi

İlhanlı Devleti'nin kuruluş süreci, Ögedey Han'ın emriyle başlatılan Batı Seferi'ne dayanmaktadır. Bu sefer kapsamında Curmagun Noyan komutasındaki üç tûmenden oluşan Moğol ordusu batıya yöneltilmiş ve temel hedef olarak, Sultan Celaleddin'in Harezmşahlar Devleti'ni yeniden ihya etme girişimlerini engellemek ve bölgedeki Moğol otoritesini pekiştirmektir (Abû'l Farac,1950,II, s.526; Howorth, 1876, s.14; Yuvalı, 1994, s.27-28; Erdem, 1995, s.51). Öte yandan, Harezmşahlar Sultanı Celaleddin Harzemşah'ın Ahlat'ı ele geçirme yönündeki ısrarı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin çıkarlarına aykırı düşmüş; bu nedenle Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad, Eyyubilerle bir ittifak geliştirme yoluna gitmiştir. Celaleddin Harzemşah liderliğindeki Harezmşahlar, 1230 yılında Yassı Çimen Savaşı'nda Eyyubi ve Selçuklu ordularının ittifakına karşı mağlup olmuştur (İbnü'l Esir, 1985, XII, 453-454; İbn Bibi, 1996, I, s. 406 vd. ; Yuvalı, 2017, s. 88; Cüveynî, 2013, s.377; Abû'l Farac, 1950, II, s.528; Yuvalı, 1994, s.27; Turan, 1998, s.369-374). Bu yenilgiden sonra İran'a dönen Celaleddin Harzemşah, Curmagun Noyan kuvvetlerini başa geçemeyeceğini anlayınca güvenli gördüğü el Cezire Bölgesi'ne kaçmakta buldu. Diyarbekir'e sığınan Sultan Celaleddin, burada Moğol kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiştir. Diyarbekir civarında meydana gelen ilk çatışmalarda Sultan Celaleddin'in ordusu Moğollar karşısında mağlup olmuştur. Buna rağmen, Celaleddin söz konusu muharebelerden sağ kurtulmayı başarmıştır. Celaleddin Harzemşah'ın izini kaybeden Moğol birlikleri, bu gelişmenin ardından yönlerini El Cezire şehirlerin çevirmiştir. Bu kapsamda Diyarbekir, Mardin, Meyyâfârikîn ve Nusaybin gibi şehirler Moğollar tarafından yağmalanmış; bölgede yaşayan sivil halkın önemli bir kısmı katledilmiştir (İbnü'l Esir, 1985, XII, s.462-466; İbn Kesir, 1995, XIII, s.258-260; Abu'l Farac, 1950, II, s.532; İbn Tağrıberdi, 1972, VI, s. 276; Howorth, 1876, s.20; Yuvalı, 1994, s.29–30; Erdem, 1995, s. 53). Moğol takibinden kurtulmak için

Meyyafarikin dağlarına sığınan Sultan Celaleddin Harzemşah bir Kürt tarafından öldürüldü (Cüveynî, 2013, s. 378–384; İbnü'l Esir, 1985, XII, s.461 vd.; İbn Bibi, 1996, I, s. 394; Abû'l Farac, 1950, II, s. 529; Vardan, 1937, s. 224; İbn Tağriberdi, 1972, VI, s. 275-276; Howorth, 1876, s.17-18; Sümer, 1969, s. 3; Yuvalı, 1994, s. 29). Böylece Harzemşahlar Devleti siyasi varlığı sona ermiş oldu.

I.Alaeddin Keykubad'ın ölümünde sonra yerine geçen Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Moğol tehdidini yeterince ciddiye almamış; siyasi ve askerî önceliğini Eyyübî topraklarını genişletmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda, Amid şehri kısa süren bir kuşatmanın ardından Selçuklu denetimine alınmış, ardından Meyyâfârîkîn üzerine bir sefer düzenlenmiştir. Ancak müttefik Halep Eyyübîlerinin savaş konusundaki isteksiz tavırları ve Moğol tehdidinin giderek artması ve Abbasi Halifesi araya girmesi ile Sultan Keyhüsrev'i kuşatmayı sonlandırmak zorunda bırakmıştır (Zehebi, 1997, XLVI, s.47; İbn Bîbî, 1941, s.214; 1996, II, s.65; Abu'l Farac, 1950, II, s.541; İbnü'l-Adim, 1968, s.496-498; Erdem, 1995, s. 80; Turan, 2021, s.424).

Baycu Noyan'ın, Curmagun Noyan'ın yerine Batı bölge valiliğine atanması bölgede ciddi bir hareketliliğe yol açtı (Howorth,1876,s.43;Vardan,1937, s.228; Genceli Kirakos,1942,s.46;Yuvalı,1994, s. 30; Erdem, 1995, s.81). Selçuklu Devleti'nin bu zayıf durumu Moğol komutanı Baycu Noyan'ın dikkatinden kaçmamış ve 1242 yılında Gürcü ve Ermeni müttefiklerinin desteğiyle Erzurum'a yönelik bir sefer başlatılmıştır. Erzurum Valisi Şerefeddin Duvînî'nin Moğollarla iş birliği yaparak onların şehre girmelerine olanak tanınması üzerine kentte yoğun çatışmalar meydana gelmiş ve Selçuklu birlikleri ağır bir yenilgiye uğramıştır. Moğol kuvvetleri şehri yağmalamış, sivil halka yönelik ciddi katliamlar gerçekleştirmiştir (İbnü'l İbrî, 2011,s.19;İbn Bîbî,1941,s.213–214;1996,II,s.62–64;Abu'l Farac,1950, II, s.541; Aknerli Grigor,1954, s.15;Turan,1998,s.429-430;Yuvalı,1994,s.37;Vardan,1937,s.228;Genceli Kiragos,1942, s.46;Sümer,1969,s.9;Turan,1980,s.183). Bu gelişme, Anadolu'da Moğol ilerleyişinin önünü açan kritik bir aşama olarak değerlendirilmiştir.

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, yaklaşan Moğol tehdidine karşı büyük bir askerî hazırlık içerisine girmiş ve Selçuklu ordusunu önemli ölçüde takviye etmiştir. Selçuklu-Moğol orduları 1243 yılında cereyan eden Köseadağ Muharebesi, Moğollar açısından büyük bir zaferle sonuçlanırken, Anadolu Selçuklu Devleti için ağır bir askerî ve siyasi yenilgi anlamına gelmiştir (İbn Bibi, 1996, II, s.64 vd.; Abu'l Farac, 1950, II, s.542; Aksarayi, 2000, s.35; Aknerli Grigor, 1954, s.16-17; Vardan, 1937, s.228; İbnü'l İbrî,

2011,ss.19–20; Carpini, 2000, s. 74; Turan, 1998, s.431 vd.; Yuvalı, 1994, s. 38). Moğol istilasının etkisi, El Cezire bölgesindeki Ahlat, Diyarbekir, Malatya, Meyyâfârikîn, Urfa ve Halep gibi şehirlerde de yoğun biçimde hissedilmiştir (İbn Bibi, 1996, II, s.64–73 vd.; Turan, 1980, s.183).

Selçuklu Devleti'nin Moğol egemenliğini tanımasının ardından, El Cezire Bölgesi doğrudan Moğol saldırılarının hedefi hâline gelmiştir. 1244 yılında Yasavvur Noyan komutasındaki Moğol birlikleri, Ahlat güzergâhı üzerinden ilerleyerek Amid, Mardin ve Urfa şehirlerini yağmalamış; Halep önlerine kadar ulaşmışlardır. Ancak bölgedeki sıcak iklim koşulları ve atların yorgunluğu nedeniyle ilerleyişleri durdurulmuş; dönüş yolunda ise geçilen yerleşim yerleri tahrip edilmiş, halktan değerli eşyalar haraç olarak toplanmıştır (İbn Tağriberdi,1972,VII, s.25;İbnü'l Adim,1968, s. 515; İbnü'l İbri, 2011, s. 20–21; Abu'l Farac, 1950, II, s.543–544; Zehebi, 1997, XLVII,s.12;Howorth,1876, s.48;Carpini,2000,s.75;Spuler,2011,s.54;Turan,1980, s. 183; Erdem,1995,s.95-96). 1253 yılında Hülagû'nun öncülüğünde başlatılacak olan Batı Seferi'ne kadar El Cezire Bölgesi, sürekli Moğol akınlarına maruz kalmıştır. Genellikle yağma ve talan amacı taşıyan bu saldırılar, bölge halkının ciddi mağduriyetler yaşamasına neden olmuş; sosyal ve ekonomik yapının derin biçimde sarsılmasına yol açmıştır. Moğol etkisi, bölgenin uzun bir süre istikrara kavuşamamasının başlıca etkenlerinden biri olmuştur.

Möngke Han, 1251 yılında tahta çıktıktan sonra yönetimde köklü değişikliklere gitti. Bu yeni idari yapılanmada batı bölgelerinin idaresi Hülagû Han'a verildi. Hülagû Han'a tevdi edilen batı toprakları Batı İran, Anadolu (Rum), Mısır ve Ermeni coğrafyalarını kapsamaktaydı (Reşîdüddin,2013, s.13; Cüveynî/Öztürk, 2013, s.488; Howorth, 1876, s.90).

Möngke Han, kardeşi Hülagû'ye verdiği emirle, İsmailîler ve Abbâsîler üzerine düzenlenecek seferlerde herhangi bir direniş durumunda kesinlikle merhamet gösterilmemesini emretmiştir. Bu doğrultuda Hülagû'ye şu şekilde talimat vermiştir: *“Cengiz Han'ın yasa ve kaidelerini küçük büyük her işte tatbik et. Amuderya'dan Mısır'a kadar boyun eğenlere lütufta bulun, ancak itaat etmeyenleri aileleriyle birlikte ortadan kaldır. Horasan'ın Kuhistan bölgesinden başlayarak Gerdkuh ve Lembeser kalelerini yık. Ardından Irak'a yönelerek bölgede huzursuzluk çıkaran Kürt ve Lor unsurları etkisiz hale getirilsin. Bağdat halifesi itaat ederse ikramda bulun, aksi takdirde cezalandır”*(Reşîdüddîn/Aka,2013,s.14-15). Bu direktif doğrultusunda Hülagû, 19 Ekim

1253 tarihinde Batı Seferi'ne başlamış; oğulları Abaka ve Yeşmut da sefere iştirak etmiştir (Cüveynî, 2013, s.501; Reşîdüddîn/Aka, 2013, s.15–16; Howorth, 1876, s.96).

Hülagü'nün Batı Seferi'ndeki öncelikli hedeflerinden biri İsmailî Devleti'nin ortadan kaldırılması olmuştur. Bu bağlamda, Meymundiz Kalesi'nde bulunan İsmailî lideri Rükneddin Hürşah'a teslim çağrısında bulunulmuş ve aralarında Nasîrüddin Tûsî'nin de bulunduğu bir elçilik heyeti gönderilmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 560; Reşîdüddîn/Aka,2013,s.19;Cüveynî/Öztürk,2013, s. 587). Rükneddin Hürşah, teslimiyet beyanında bulunmaksızın kaleleri yıkacağını ve bir yıl içinde teslim olacağını bildirmiş; ancak bu tavır Hülagü tarafından zaman kazanma amacı taşıyan bir oyalama olarak değerlendirilmiştir. Neticede Meymundiz Kalesi kuşatma altına alınmıştır (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 24; Cüveynî/Öztürk, 2013, s. 508). Rükneddin Hürşah, Meymundiz Kalesi'nden inerek teslim oldu. İsmailîlerin en önemli merkezlerinden biri olan Alamut Kalesi ise bir süre daha direnmeye devam etti. Ancak nihayetinde Alamut da Moğolların egemenliğine girdi (Reşîdüddîn/Aka,2013,s.23–25;Cüveynî/Öztürk, 2013,s.508–509,520; Abu'l Farac,1950,II, s.560-561;Spuler,2011,s.60-61;Erdem, 1995, s.157-158). Böylece İsmaili Devleti'ni siyasi ve askeri varlığı son ermiştir.

Hülagü'nün Batı Seferi'ndeki ikinci büyük hedefi Abbâsî Devleti olmuştur. Bu dönemde Abbâsîler, fiilen yalnızca Huzistan ve Bağdat çevresinde sınırlı bir hâkimiyete sahipti. Halife Müsta'sım-Billâh, siyasal otoritesini büyük ölçüde yitirmiş, emirler ve vezirlerin etkisi altına girmiş sembolik bir figür konumundaydı. Hülagü'nün Batı Seferi, Moğol İmparatorluğu'nun Batı Asya'daki egemenliğini pekiştirmek ve Abbâsî hilâfetine son vermek amacı taşımaktaydı. İsmailîlerin ortadan kaldırılmasının ardından Hülagü, seferini Abbâsî topraklarına yönlendirmiştir. Bu süreçte Halife Müsta'sım'a tehditkâr bir mektup göndermiş, Halife ise cevaben elçileri vasıtasıyla gönderdiği mektubunda, Müslümanların Halifesi olduğunu vurgulayarak, davet edilmesi hâlinde tüm Müslümanların onun emrine gireceğini, gerekirse İran'dan Turan'a kadar olan coğrafyada seferberlik ilan edebileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte halkın zarar görmesini istemediğini ve düşmanlıktan yana olmadığını dile getirmiştir. Halife, Hülagü'ye Kağan ile amaçlarının örtüştüğünü belirterek Horasan'a dönmesi yönünde telkinlerde bulunmuş, aksi takdirde bir savaşın büyük bir felakete yol açabileceği uyarısında bulunmuştur (Reşîdüddîn,2013,s.30–32; Aksarayi, 1943, s. 143). Hülagü'nün temel hedefi Bağdat'ı çatışmasız bir biçimde ele geçirmek olsa da, taraflar arasında yürütülen diplomatik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanacağını anlaşılmaması üzerine şehir kuşatma altına

alınmıştır. Kuşatma öncesinde Halife tarafından gönderilen son mektupta, geçmişte Bağdat'a saldırmayı deneyen Saffârî Yakub bin Leys, Büveyhîler dönemindeki girişimler, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve Harzemşahı Alâeddin Muhammed'in başarısız teşebbüslerine atıf yapılarak, Hülagû uyarılmıştır (Reşîdüddîn / Aka,2013,s.35; Howorth, 1876, s.116-118). İlhanlıların Müslüman dünyası ile kurduğu diplomatik münasebetler için ayrıca bkz: Gördegir, 2018, Gördegir, 2019a,Gördegir, 2019b, Gördegir, 2020c).

Abbâsîler üzerine düzenlenmesi planlanan askerî harekât öncesinde Hülagû, devlet ileri gelenleri, komutanları ve dönemin müneccimlerinden oluşan bir danışma heyetini huzuruna davet etmiştir. Toplantının temel amacı, Bağdat'a yönelik gerçekleştirilecek seferin uğurlu olup olmadığının tespit edilmesidir. Bu bağlamda söz konusu heyette yer alan Müneccim Hüsâmeddin'in görüşlerine başvurulmuştur. Hüsâmeddin, Hilafet hanedanına karşı yapılacak bir seferin hayırlı sonuçlar doğurmayacağı kanaatinde olduğunu ifade etmiş ve şu şekilde bir kehanette bulunmuştur: *"Hilafet hanedanına yönelik bir saldırı ve Bağdat'a ordu sevki, uğursuzluk getirir. Zira geçmişte Abbâsîlere karşı sefere çıkan hiçbir hükümdar, ne ömründen ne de iktidarından fayda sağlayabilmiştir. Şayet hükümdar bu ikazlara kulak asmaz ve sefere çıkarsa, yakın zamanda altı büyük musibet meydana gelir: 1) Ordu atları telef olur, askerler salgın hastalıklara yakalanır. 2) Güneş doğmaz. 3) Yağmur yağmaz. 4) Şiddetli fırtınalar ve depremler yeryüzünü harap eder. 5) Toprak ürün vermez. 6) O yıl içerisinde büyük bir hükümdar vefat eder"* (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 37; Howorth, 1876, s.115). Hülagû, bu öngörüler karşısında tatmin edici deliller talep etmiş, ancak Hüsâmeddin söz konusu kehanetleri destekleyecek ikna edici açıklamalar sunamamıştır. Bunun üzerine, dönemin önde gelen astronom ve bilginlerinden biri olan Nasîreddin Tûsî farklı bir değerlendirmede bulunmuştur. Tûsî, Hüsâmeddin'in öne sürdüğü felaket senaryolarının gerçekleşmeyeceğini ifade ederek Hülagû'nun tereddütlerini gidermiştir. Hülagû'ya hitaben şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *"Geçmişte birçok büyük sahâbî, halkın ve Müslümanların genel kabullerine rağmen şehit edilmiştir; buna karşın herhangi bir doğaüstü musibet ortaya çıkmamıştır. Horasanlı Tâhir, Halife Me'mûn'un emriyle kardeşi Muhammed Emin'i öldürmüştür. Halife Mütevekkil, oğlu ve emirleri tarafından katledilmiş; benzer şekilde Muntasır ve Mu'tez de kendi emirleri ve köleleri tarafından öldürülmüşlerdir. Bu örnekler göstermektedir ki, Abbâsî hanedanından kişilerin öldürülmesi herhangi bir doğa felaketine yol açmamıştır"* (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 38;

Aksarâyî, 2000, s. 38; 1943, s. 143). Tûsî'nin bu açıklamaları, Hülagû'nun Bağdat seferi konusundaki tereddütlerini ortadan kaldırmış ve onu sefere ikna etmiştir. Böylece şehzadeler ve Noyanların da eşlik ettiği büyük bir ordu ile Bağdat üzerine yürünmüştür (Abu'l Farac, 1950, II, s. 568 vd.; Aksarâyî, 2000, s. 38; 1943, s. 143; Spuler, 2011, s. 61 vd.; Erdem, 1995, s.160).

Moğol ordusu, 22 Ocak 1258 tarihinde Bağdat kuşatmasını başlatmıştır (Cüveynî/Öztürk,2013,s.598;Abû'l Farac,1950,II,s.544;Aksarâyî,1943,s. 144). Kuşatma sonrasında, 11 Şubat 1258 tarihinde Halife el-Musta'sım ve maiyetindeki heyet şehri terk ederek Hülagû'nun huzuruna çıkmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Bağdat resmen Moğolların denetimine geçmiştir (İbn Kesir,1995,XIII,s.361-363;Aksarâyî, 1943, s.144; Vardan,1937,s.32;Grousset,1980,s.339;Spuler,2011,ss.61-62;Aknerli Grigor, 1954 s.28; Yuvalı, 1994, s. 76). Şehrin ele geçirilmesini takiben Moğollar, geniş çaplı bir katliam gerçekleştirmiştir (Ebû'l Fida,1286,III,s.233;İbn Kesir,1995,XIII,s.361-362;Abû'l Farac ,1950,II,s.569;Aksarâyî,1943, s.144; Aknerli Grigor, 1954, s.28). Bununla birlikte, bazı kaynaklarda şehirde yaşayan Hristiyan nüfusun bu saldırılardan muaf tutulduğu belirtilmektedir (Cüveynî/Öztürk,2013,s.598;Abû'l Farac,1950, II, s.570;Oktay, 2007,s. 91;Grousset,1980,s.339; Vardan, 1937, s. 232).

Abbâsî Halifeliği'nin yıkılmasını müteakip Hülagû Han, El-Cezire Bölgesine yönelmiş; bu süreçte Musul hâkimi Bedreddin Lulu, Moğollara bağlılığını bildirerek itaatini sunmuştur. Bölgedeki şehirlerden Harran ve Ruha (Urfa), herhangi bir direniş göstermeksizin sulh yoluyla teslim olurken, Meyyâfârikîn ve Mardin ciddi direniş sergilemiştir. Öte yandan Seruç, Mabuk (Menbiç), Bira, Necm ve Ca'ber kaleleri halkı Moğol ordusu tarafından katledilmiştir (Abû'l Farac, 1950, II, ss. 573-574; Howorth, 1876, s.144-146; Grousset, 1980, s. 344; Yuvalı, 1994, s. 85; Ekinci & Paydaş, 2008, ss. 271-272; Ekinci, 2006, s. 93). Hülagû, ordusunun bir kısmını Musul şehzadesi Melik Sâlih'in emrine vererek Amid'e (Diyarbakır) sevk etmiştir. Kısa süreli bir kuşatmanın ardından şehir, Moğolların eline geçerek Eyyûbî hâkimiyetinden çıkarılmış ve İlhanlı topraklarına katılmıştır (İbn Şeddad,1978, III/II, s.489-490; Yuvalı, 1994, s.84; Abû'l Farac,1950,II,s.563;İbn Kesir,1995,XIII, s.381; Howorth, 1876, s.144; Ali Emîrî Efendi, 2015, s.79; Göyünç, 1994, s.466; Beysanoğlu, 1998, I, ss. 365-366).

Orta Çağ'ın önemli merkezlerinden biri olan Meyyâfârikîn üzerindeki Moğol baskısının artması üzerine Melik Kâmil, kardeşi Eşref Musa'yı Altın Orda Hanı Batu Han'a yardım talebiyle göndermiştir. Batu Han, Melik Kâmil'in Büyük Han Möngke'nin

huzuruna çıkması şartıyla kendisine dokunulmayacağına dair bir teminat mektubu vermiştir. Eşref Musa'nın bu mektupla Meyyâfârîkîn'e dönmesi üzerine Baycu Noyan kuşatmayı kaldırarak birliklerini geri çekmiştir (Cahen,1952,s.101; Demir-Şahin, 2021,s.387). Melik Kâmil, 1252–1253 yıllarında değerli hediyelerle birlikte Karakurum'a giderek Büyük Han Möngke'nin huzuruna çıkmış, Moğol hâkimiyetine bağlılığını bildirmiş ve olumlu karşılanmıştır. Ardından 1257 yılında ülkesine dönmüştür (İbn Şeddad,1978, s.III/II, s.479-480; Cûzcânî, 2016, s. 166; Howorth, 1876, s.156; Zehebi, 1997, XLVIII, s.25; Cahen, 1952, s. 101; el-Ğamdî, 2010, s. 231; Turan, 2021,s.426). Meyyafarîkin hükümdarı Melik Kâmil Muhammed, ilerleyen dönemde Hülagû'nun elçisini öldürerek ve Moğol yöneticilerini ülkesinden kovarak Moğollarla ilişkilerini gerilimli bir sürece sürüklemiştir. Bu gelişmeler üzerine Hülagû, oğlu Yeşmut ile İligya Noyan ve Suntay komutasındaki birlikleri Meyyâfârîkîn üzerine sevk etmiştir. Kuşatma zamanla daha da şiddetlenmiş; Moğolların yanında Ermeni ve Gürcü yardımcı birlikler de yer almıştır (Reşîdüddîn/Aka,2013, s.60; Abû'l Farac,1950,II,ss. 572–575;Howorth,1876,s.157;Spuler,2011, s. 69; Grousset,1980,s.343;Kiragos, 2018, s. 86;Vardan,1937,s.232;Turan,2021,s.426-427). Kuşatma sırasında Gürcü komutan Navri el-Gürcî hayatını kaybetmiştir (Howorth,1876,s.157;el-Ğamdî, 2010, s. 234). Moğollar, Melik Kâmil'e teslim olması durumunda can ve mal güvenliğinin temin edileceğine dair güvence sunmuşlardır. Ancak Melik Kâmil, Hülagû'nun daha önce Hürşah, Abbâsî halifesi el-Musta'sım, Hüsameddin b. 'Akka ve Erbil hâkimi Taceddin gibi yöneticilerle yaptığı anlaşmalara sadık kalmaması nedeniyle bu vaatlere itibar etmemiştir. Ayrıca, Suriye Eyyûbî hükümdarı el-Melik Nasır ed-Din'in benzer vaatlerle kandırılarak uğradığı olumsuz akıbet de Melik Kâmil'in bu güvensizliğini pekiştirmiştir. Nitekim Melik Kâmil, Moğol elçilerine verdiği yanıtta şu ifadeleri kullanmıştır: *“Sizin sözünüze güvenmeyen bir beyden, soğuk demiri dövmesini ve imkânsız mümkün sanmasını beklemeyin. Gerçekten de ben sizin tatlı dilinize kanmayacağım. Moğol askerine kendimi teslim etmeyeceğim. Son nefesime kadar kılıcımı elimden bırakmadan savaşağım”* (Reşîdüddîn/Aka,2013,s.61;Howorth,1876,s.157). Nitekim Carpini, eserinde Moğolların, tatlı vaatlerle yöneticileri teslim olmaya ikna ettikten sonra bu sözlerinden caydıklarını belirtmektedir (Carpini, 2000, s. 83).

Melik Kâmil'in direniş konusundaki kararlılığı, onun siyasi iradesini ve Moğol tekliflerine duyduğu derin güvensizliği açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu direnişi bastırmak amacıyla Hülagû, Şehzade Çağatay komutasında ve Gürcü asıllı Hristiyan

komutan Hasan Broş'un rehberliğinde takviye birlikler göndererek kuşatmayı güçlendirmiştir. Şehrin tüm giriş ve çıkışlarının kapatılmasıyla, halkın teslim olmaya zorlanması hedeflenmiştir (Kiragos,2018,s.137;Grousset,1980,s.343;Solmaz,2000,s.265). Dönemin kaynakları, kuşatma sırasında Moğol ordusu saflarında yalnızca Moğolların değil, aynı zamanda önemli sayıda Müslüman askerî unsurun da yer aldığını bildirmektedir. Özellikle Musul Emîri Bedreddin Lu'lû'nun Meyyâfârikîn kuşatmasında Moğol kuvvetlerine kayda değer ölçüde askerî destek sağladığı belirtilmektedir (Reşîdüddîn,2013,s.63;Cüzcani,2016,ss.170–171;Kiragos, 2018, s. 137; Howorth, 1876, s.157; Turan, 2021, s.428-429). Bu sırada, Ermeni Kral Gregor'un oğlu Haçenli Prens Sevata da Moğol saflarında yer almış, ancak çatışmalarda yaşamını yitirmiştir (Vardan, 1937, s.234; Grousset, 1980, s.343). Dönemin bazı kaynakları, Meyyâfârikîn kuşatması sırasında yaklaşık on bin Moğol askeri ya da müttefik güç mensubunun hayatını kaybettiğini bildirmektedir (Reşîdüddîn, 2013, s.61; Cüzcani, 2016, s.169). Hülagû, Melik Kâmil'in kararlılığını takdir ederek, şehrin doğrudan saldırıya uğramaması, halkın açlık ve susuzlukla teslim olmaya mecbur bırakılması yönünde talimat vermiştir (İbn Şeddad, 1978, III/II, s.502 vd.; el-Ğamdî, 2010, s. 236; Baybars el-Mansûrî, 1998, s.41; Turan, 2021, s.429; Yuvalı, 1994, s. 84). Abû'l Farac, Meyyâfârikîn'in yaklaşık iki yıl süren kuşatma boyunca direndiğini ve şehirde ciddi kıtlık yaşandığını belirtmektedir. Makrîzî, kıtlığın boyutunu halkın ayakkabılarını yemek zorunda kalmasıyla aktarırken, Kiragos ve Reşîdüddîn, halkın köpek, fare ve kedi gibi ölü hayvanlarla beslenmeye mecbur kaldığını ifade etmektedir (Abû'l Farac, 1950, II, s. 575; Makrîzî, 1941, s.133;Kiragos,2018,s.137;Reşîdüddîn/Aka,2013,s. 62). Melik Kâmil'in teslim olmasının ardından, Urukto Noyan komutasındaki Moğol birlikleri Meyyâfârikîn'e girerek şehri ele geçirmiştir (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 62; İbnü'l İbri, 2011, s.40; Cahen, 1952, s.103; Spuler, 2011, s. 69; Grousset, 1980, s. 343; Kiragos, 2018, s.138; Vardan, 1937, s.234; Aknerli Grigor, 1954, s.29; Yuvalı, 1994, s.83; Runcıman, 1987, III, s.259). Abû'l Farac'a göre, şehirde veba ve kıtlık olmasaydı Moğolların burayı ele geçirmesi mümkün olmayacaktı. Teslim olan Melik Kâmil, Hülagû'nun huzuruna çıkarılmış ve burada idam edilmiştir. Sonrasında ise şehrin idaresi, Melik Kâmil'in babasının ahırlarını yöneten Abdullah adlı şahsa bırakılmıştır (Baybars el-Mansûrî, 1998, s.41; Abû'l Farac, 1950, II, s.575; İbn Şeddad, 1978, III/II, s.507–510; Reşîdüddîn/ Aka, 2013, s.63; İbnü'l Kesir, 1995, XIII, s.381-382; Cahen, 1952, s.103; Grousset, 1980, s. 343).

Eyyûbîler ile Moğollar arasında gerçekleşen ilk askerî çatışma, Halep önlerinde vuku bulmuştur. Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsir II. Selâhaddin Yûsuf, bu savaşta mağlup olarak Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmenin ardından Hülâgû, Halep'i kuşatarak birkaç gün süren çatışmalar neticesinde 1260 yılında şehri ele geçirmiştir (Reşîdüddîn/Aka,2013,s. 53; İbn Şeddad, 1978, III/II, s.561; Aknerli Girgor, 1954, s. 36; Baybars el Mansûrî, 1998, s.48–49; Grousset, 1980, s.344; Abû'l Farac,1950,II,s.574;İbn Kesir,1995, XIII, s.386-387; Runcıman, 1987, III, s.260). Halep'in düşmesiyle Dımaşk'ta oluşan otorite boşluğu, şehrin savunmasız kalmasına neden olmuştur. Bu fırsattan yararlanan Hülâgû, Ketboğa komutasında bir birlik göndererek Dımaşk'ı savaşız aldı (Baybars el Mansuri,1998,s.50;Reşîdüddin /Aka, 2013,s.54-55;İbn Kesir,1995,XIII,s.387-388;Aknerli Grigor,1954,s.36-37;Aksarayı, 2000,s.39;Grousset,1980,s. 344-344; Runcıman,1987,III, s.261-262;Yuvalı, 1994, s.85).

Hülâgû Han, Memlûkleri teslim olmaya zorlamak amacıyla tehdit içerikli bir mektup göndermiştir. Moğol elçisi tarafından getirilen mektup, Sultan Kutuz ve komutanları huzurunda okunmuştur. Ancak Sultan Kutuz, Moğolların teslim olma taleplerini kabul etmemiş ve gelen elçileri öldürtmüştür. Savaş hazırlıklarını tamamlayan Memlûk ordusu, 1260 yılında Gazze yakınlarındaki Ayn Calût'ta Moğollarla yaptığı muharebede büyük bir zafer kazanmış, Moğol komutanı Ketboğa savaşta öldürülmüştür. Bu mağlubiyet, Moğolların Suriye'den çekilmelerine ve Memlûklerin bölgeyi kontrol altına almasına zemin hazırlamıştır (İbn Tağriberdi,1972, VII,s.79;Abû'l Farac,1950,II,s.576-578;Baybars el-Mansûrî,1998,s.50–52;Vardan, 1937 ,s.234;İbn Kesir,1995,XIII,s.388–392;Howorth,1876,s.166-173;Spuler,2011,s.67 vd. ; Aknerli Grigor,1954,s.36;Aksarayı,2000,s.46;Runcıman,1987,III,s.264-266; Grousset , 1980,s.346–347;Yuvalı,1994,s.89;Gezen,2023b, 86-87; Gezen, 2018, s.666). Ayn Calût, Moğolların İslâm dünyasında ilk kez büyük bir askerî yenilgi yaşadığı ve yenilmezlik imajının sarsıldığı bir dönüm noktasıdır.

Bu dönemde, Hülâgû ile Altın Orda Hanı Berke Han arasında Kafkasya üzerindeki hâkimiyet mücadelesi savaşa dönüşmüştür. 1262 yılında Terek Irmağı civarında gerçekleşen bu çatışmada İlhanlı ordusu ağır kış koşullarından etkilenmiş ve ciddi kayıplar vermiştir (Reşîdüddin/Aka, 2013, s.70; İbn Kesir, 1995, XIII, s.431-432; Benaketi, 1378; s.424-25; İbnü'l İbri, 2011, s.30; Howorth, 1876, s.197; Spuler, 2011, s.73; Kiragos, 2018, ss.146–147; Yuvalı, 1994, s.100). Hülâgû'nün bazı komutanları savaş meydanını terk etmiş, oğlu Abaka ise kaçmayı başarmıştır. Berke Han, bu sonucu

“Allah, Moğolları Moğol kılıcıyla kırdıran Hülagû’yü utandırсын. Birlikte hareket etseydik, dünyayı fethedebilirdik” sözleriyle değerlendirmiştir (Grousset,1980, s.438; Howorth, 1876, s.197).

Hülagû’nün ölümünden sonra ortanca oğlu Yeşmut taht üzerinde hak iddia etmişse de, İlhanlı devlet erkânı Abaka’yı desteklemiş; bu doğrultuda Büyük Han Kubilay da Abaka’nın İlhanlı tahtına geçişini onaylamıştır (Abû’l Farac,1950,II,s.585; İbn Kesir, 1995,XIII,s.426-427;Spuler,2011,s.78;Yuvalı,2017,s. 226;Gördegir,2021,s. 18). Böylece Abaka, 1265–1282 yılları arasında İlhanlı Devleti’nin hükümdarı olarak tahtta kalmıştır (Abû’l Farac,1950,II,s.585;Aksarâyî,2000,s.58;1943,s.165; Reşîdüddîn / Aka,2013,ss.77–78;Spuler,2011,s.78; Vardan,1937,ss.241–242).

Abaka Han dönemi, İlhanlı Devleti’nin dış politikasında önemli gelişmelere sahne olmuştur. Moğolların Avrupa’ya yönelik ilk akınları Batı dünyasında büyük bir korku yaratmış; İlhanlı kolu ise Altın Orda’nın Azerbaycan üzerindeki hâkimiyet iddiası, Memlüklerin Suriye’ye yönelik yayılmacı politikaları ve Çağatay Hanlığı’nın Horasan’daki baskısı nedeniyle hem kendisine tâbi Müslüman beyliklerden hem de Hristiyan dünyasından destek arayışına girmiştir. Bu süreçte doğu sınırlarında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çağatay Hanlığı hükümdarı Barak Han’ın Horasan üzerindeki hâkimiyet iddiası, İlhanlılar ile Çağataylar arasında askerî bir gerilime yol açmıştır. Abaka Han, bu tehlide karşılık olarak ordusuyla birlikte 1270 yılında Herat yakınlarında Çağatay kuvvetlerine karşı bir askerî harekât düzenlemiş ve bu çatışmadan zaferle ayrılmıştır. Elde edilen bu başarı sonrasında Horasan’ın idaresi Abaka tarafından kardeşi Yesudar Oğul’a tevdi edilmiştir (Reşîdüddîn, 2013, s.102; Grousset,1980,s.351; Spuler, 2011, s.80-81; Sümer, 1988, s. 8). Bu stratejik hamle, doğu sınırlarının güvence altına alınmasını ve Çağatay Hanlığı’nın bölgedeki nüfuzunun sınırlandırılmasını amaçlamıştır. Aynı zamanda İlhanlı otoritesinin Horasan’da yeniden tesis edilmesine katkı sağlamıştır.

Abaka Han döneminde önemli gelişmelerin yaşandığı bir diğer coğrafya ise Kuzey Azerbaycan olmuştur. Bu bölge, İlhanlılar ile Altın Orda Hanlığı arasında süregelen rekabetin merkezlerinden biri durumundaydı. Altın Orda Hanı Berke, Abaka döneminde İlhanlı topraklarına çeşitli saldırılar düzenlemiş; ancak Berke Han (1256-1266)’ın ölümü, özellikle Derbent çevresinde görelî bir istikrarın sağlanmasına imkân tanımıştır (Reşîdüddîn,2013,ss.80–81;Spuler,2011,s.79;Sümer,1988,s.8;Vardan,1937,s. 243). Berke Han’ın vefatı, İlhanlılar açısından ciddi bir tehdidin ortadan kalktığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar Altın Orda’nın müttefikleri

İlhanlıları üç yönden kuşatmış olsa da, Berke Han sonrası dönemde daha pasif bir dış politika benimsemeleri, İlhanlı Devleti'ni geçici bir askerî ve diplomatik krizden kurtarmıştır.

Baybars döneminde Memlükler, Haçlılara karşı cihat ilan etmiş ve bazı kıyı kalelerini ele geçirmiştir. Bu gelişme, Abaka Han'ın Memlüklerle işbirliği yapmanın zorluklarını fark etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, İlhanlılar ile Haçlılar arasında bir ittifak kurulması fikri gündeme gelmiştir. Abaka'nın eşi Meryem Hatun'un Hristiyan olması, bu ilişki için uygun bir zemin oluştursa da, İlhanlı-Haçlı ittifakı, hedeflenen stratejik sonuçlara ulaşamamıştır (Howorth,1876,s.278;Spuler,2011,s.237;Gezen,2023a, s.56-57). Taraflar arasında çıkar çatışmaları ve bölgesel dinamiklerin karmaşıklığı, bu işbirliğinin başarısız olmasında etkili olmuştur.

Abaka Han döneminde İlhanlıların dış siyasette en fazla mücadele ettiği devlet, Memlükler olmuştur. İlhanlılar, kuzeyde Kafkaslar bölgesinde Altın Orda Devleti ile mücadele ederken, batı yönünde ikinci bir cephe açmak istememiştir. Bu doğrultuda, İlhanlı-Memlük ilişkilerinin normalleştirilmesi ve Altın Orda-Memlük ittifakının bozulması amacıyla Abaka Han, 1268 yılında Mısır'a elçiler göndermiştir. Bu elçiler, Sultan Baybars'a Abaka Han adına bir mektup sunmuşlardır. Mektupta Abaka, kendisinin doğudan gelip tüm dünyayı hâkimiyeti altına aldığını ve karşısında duranları ortadan kaldırdığını ifade etmiş; Sultan Baybars'a *“Sen Sivas'ta satılmış bir kölesin. Nasıl olur da yeryüzü hükümdarına muhalefet edersin? Şunu bilesin ki, göğe çıksan veya yerin dibine insen yine de benden kurtulamayacaksın. Benimle barış yapmak için çaba sarfet.”* diyerek İlhanlı otoritesine itaat etmesi gerektiğini belirtmiştir (İbn Tağrıberdî,2013,s.49;Esterabadi,1990,s.342;Howorth,1876,s.228; Gezen, 2023a, 57-59). Sultan Baybars bu tehdide aldırmamış, aksine buna karşı güzel bir cevap vermiştir. Abaka Han'ın elçilerine şöyle demiştir: *“Ona bildirin ki; halifeden aldığı arazileri ve diğer İslâm topraklarını elinden alınuncaya kadar hep peşinde olacak ve onu takip edeceğim!”* (İbn Kesîr,1995,XIII,s. 437-438;Yûnînî,1955,II,s.387;İbn Şeddâd,2000,s. 7; Sümer,1969,s.39). Bu yazışmalar, iki taraf arasındaki ilişkilerin oldukça gergin bir zeminde ilerlediğini ve tarafların kendi çıkarlarını koruma noktasında kararlı bir tutum sergilediklerini ortaya koymaktadır.

Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'in çocuk yaşta tahta çıkması, devlet yönetiminde etkinliğin Mûnüddin Süleyman Pervâne'nin elinde toplanmasına neden olmuştur. Pervâne, bu dönemde Anadolu Selçuklu siyasetinin yönlendirilmesinde

belirleyici bir aktör hâline gelmiştir. Ancak İlhanlı idaresinde görevli Noyanların Anadolu'daki Selçuklu yöneticilerine yönelik müdahaleleri, söz konusu dönemde ciddi rahatsızlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu siyasi gerilim bağlamında, Pervane, Memlûk Sultanı Baybars'a Anadolu'ya yönelik bir sefer gerçekleştirmesini, Bölgede İlhanlı varlığını son bulması için bizzat kendisinin de bu mücadelede aktif rol alacağını ifade etmiştir. Mûînüddin Süleyman Pervâne, Memlûkleri İlhanlılara karşı kışkırtıcı bir tutum benimseyerek, onları Anadolu'ya müdahaleye teşvik etmiştir (İbn Şeddâd, 2000, s.33–34; Spuler, 2011, s.84–85; Aksarâyî, 1943, s.181–182; Abû'l Farac, 1950, II, s. 598; Gezen, 2019a, s.1196).

Sultan Baybars, İlhanlılara karşı yürüttüğü mücadelede stratejik bir kuşatma siyaseti benimseyerek, Anadolu Selçuklu Devleti'ni tıpkı Altın Orda Devleti gibi Memlûkler safına çekmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, siyasi ve askerî koşulların lehine geliştiğini değerlendiren Baybars, Anadolu'daki Türkmen unsurlarına destek sağlamak suretiyle Selçuklu yönetimini Memlûklerle ittifaka yönlendirmek amacıyla Anadolu Seferi'ne çıkmaya karar vermiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s.598–599; Spuler, 2011, s.84–85). Baybars, Halep'e ulaştıktan sonra ordusunu teşkilatlandırarak Antep istikametine doğru ilerlemiştir. Bu süreçte, Göksun civarında yerleşik bulunan Ermeni unsurlar, Memlûk ordusunun hareketine ilişkin istihbaratı İlhanlı komutanları Toku ve Todavun'a iletmıştır (Abu'l Farac, 1950, II, s.598; Howorth, 1876, s.252; İbn Bibi, 1996, II, s.186). Söz konusu istihbarat doğrultusunda harekete geçen İlhanlı noyanları, Gürcü ve Ermeni yardımcı kuvvetlerle takviye edilen İlhanlı ordusunu toplayarak Ceyhan Nehri'ni geçmiş ve Elbistan Ovası'na ulaşmıştır. Kaynaklara göre İlhanlı ordusunun mevcudu 15.000 ila 17.000 arasında iken, Memlûk ordusunun sayısı yaklaşık 30.000 kişi civarındaydı (Aksarayı, 2000, s.87; İbn Bibi, 1996, II, s. 187). Baycu Noyan'a bağlı birliklerin varlığını fark eden Memlûk kuvvetleri, İlhanlı ana kuvvetlerinin birleşmesini engellemek amacıyla taarruza geçmiş ve taraflar Elbistan Ovası'nda karşı karşıya gelmiştir. Gerçekleşen muharebede İlhanlı ordusu ağır kayıplar vererek Memlûk kuvvetleri karşısında mağlup olmuştur (İbn Şeddad, 2000, s.84 vd.; İbn Tagrıberdî, 2013, s.54; Reşîdüddîn/Aka, 2013, s.112; Abu'l Farac, 1950, II, s.599; İbn Bibi, 1996, II, s.186 vd.; Aksarayı, 2000, s.87–88; 1943, s.191; Howorth, 1876, s.255; Oktay, 2007, s.237).

Sultan Baybars, Elbistan Zaferi'nin ardından Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Kayseri'ye girmiş ve burada halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır (İbn Şeddad, 2000, s. 87 vd.; İbn Tagrıberdî, 2013, s. 55). Ancak Kayseri'de kendisine

verilen taahhütlerin yerine getirilmediğini fark eden Baybars, Memlûk topraklarına dönme kararı almıştır. Öte yandan, Muînüddin Süleyman Pervâne yaşanan gelişmeleri İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'a bildirmiş ve onu Anadolu'ya müdahale etmeye davet etmiştir (İbn Şeddad,2000, s. 88; İbn Bibi, 1996, II, s.196; 1941, s.287; Aksarayı, 1943, s. 192; Gezen, 2019b, s.286). Pervâne'nin temel amacı, İlhanlı Hükümdarı Abaka ile Memlûk Sultanı Baybars'ı doğrudan karşı karşıya getirerek Memlûklerin İlhanlılara karşı bir zafer kazanmasını sağlamak ve bu yolla İlhanlı hâkimiyetinin Anadolu'daki etkisini sona erdirmektir. Ancak bu stratejik hamle, beklenen sonucu vermemiş ve nihayetinde Pervâne'nin hayatına mal olmuştur.

Elbistan'daki mağlubiyetin haberini alan Abaka Han, büyük bir askerî kuvvet toplayarak süratle Anadolu'ya bir sefer düzenlemiştir. Abaka, Elbistan Ovası'na ulaştığında, Moğol askerlerinin cesetlerini gördüğünde büyük bir üzüntüye kapılmıştır (İbn Şeddad, 2000, s.89-90; Abu'l Farac,1950, II, s.599;Aksarayı,2000,s.89:1943,s.192; İbn Bibi,1996,II,s.196-197:1941,s.287;Howorth,1876, s.257). Bu yenilginin sorumlusu olarak Türkmenleri gören Abaka Han, ağır bir cezalandırma politikasına yönelmiş; bazı şehirlerin yağmalanması, yakılıp yıkılması ve halkın kitlesel şekilde katledilmesi yönünde emirler vermiştir. Çeşitli kaynaklar, Kayseri'den Erzurum'a kadar uzanan geniş coğrafyada özellikle kırsal kesimdeki sivil nüfusun hedef alındığını, bu süreçte çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini bildirmektedir (İbn Şeddad, 2000, s.88-92; Howorth,1876,s.258;Yuvalı,2017, s. 236–237; Spuler, 2011, s. 85). Abaka'nın Elbistan Ovası'nda Moğol askerlerinin cesetlerini gördükten sonra yaşadığı büyük üzüntünün kısa sürede kine dönüştüğünü, Moğolların bu öfke sonucunda Han'ın doğrudan emri olmamasına rağmen bölgede yaşayan Hristiyanlara karşı da katliam uyguladıklarını ifade eder (Abu'l Farac,1950,II,s.600;Spuler,2011,s.85; Howorth, 1876, s.258). Elbistan Savaşı'nın sorumluluğunun yalnızca Selçuklu kuvvetlerine atfedilemeyeceği, olayların arka planında Muînüddin Süleyman Pervâne'nin siyasi hesaplarının da yer aldığı yönündeki kanaat zamanla güçlenmiştir. Başlangıçta Pervâne'ye güven duyan Abaka Han, onun Memlûklerle gerçekleştirdiği yazışmaları ortaya çıkardığında, 1277 yılında Pervâne'nin idam edilmesini emretmiştir (İbn Bibi, 1996,II,s. 199; Abu'l Farac, 1950, II, s.600; Aksarayı, 2000, s.90:1943, s.195; Howorth, 1876,s.259;İbnü'l İbrî,2011,s.51; Spuler, 2011, s. 85). 1277 yılında gerçekleşen Elbistan Savaşı, İlhanlılar ile Memlûkler arasındaki askerî ve siyasî rekabetin önemli bir safhasını teşkil etmekle birlikte, savaşın

ardından iki taraf arasında herhangi bir sınır değişikliği yaşanmamış; Ayn Calut Savaşı sonrasında tesis edilen mevcut statüko korunmuştur (Spuler,2011,s.85;Gül,2010, s.113).

1281 yılında İlhanlı Hükümdarı Abaka Han, kardeşi Munga Timur'un komutasında güçlü bir orduyu Memlûklere karşı düzenlenen Suriye Seferi'ne göndermiştir. Tarihe II. Humus Muharebesi olarak geçen bu savaşta İlhanlı kuvvetleri, Memlûk ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır (Abu'l Farac,1950,II,s.607–608; Spuler,2011, s.86; Howorth, 1876, s.270-273; Ağır, 2008, s.5–8). Bu askerî başarısızlık, Abaka üzerinde derin bir psikolojik etki yaratmış; hükümdarın giderek içki ve eğlenceye yöneldiği görülmüştür. Bu dönemin ardından, 1282 yılında Abaka Han genç yaşta hayatını kaybetmiştir (Abu'l Farac,1950,II,s.607–609;Aksarayı,1943,s.213; Roux, 2001,s.377;Spuler,2011,s.86, 88; Howorth, 1876, s.276; Sümer, 1988, s.8; Yuvalı, 2017, s.238; Ağır, 2004, s.39). Onun ölümü, İlhanlılar açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiş; bu tarihten itibaren İlhanlıların Suriye üzerindeki askerî baskısı sona ermiş ve bölgede güç dengelerinde belirgin değişimler gözlemlenmiştir.

1282 yılında Abaka Han'ın bir veliaht tayin etmeden vefat etmesi, İlhanlı Devleti'nin siyasi geleceği açısından ciddi bir belirsizlik ortamı yaratmıştır (Spuler, 2011, s. 89; Ağır, 2004, s. 40; Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 129 vd.). Abaka'nın büyük oğlu Argun taht üzerinde hak iddiasında bulunmuşsa da, İlhanlı ileri gelenleri ile Hülagü Han'ın diğer oğulları Aladağ'da toplanan kurultayda Ahmed Teküdar'ın (1282–1284) hanlığını kabul etmişlerdir (Aksarayı, 2000, s. 107; 1943, s. 214; Abu'l Farac, 1950, II, s. 610; Spuler, 2011, s. 89; Grousset,1980,s.353;Sümer,1969, s.56; Oktay, 2007, s. 238). Annesi Kutuy Hatun'un Hristiyan olması nedeniyle Teküdar doğumunun ardından vaftiz edilmiş ve "Nikola" ismini almıştır (Spuler,2011,s.202;Roux,2001,s. 398; Yuvalı, 2017,s.241). Çocukluk ve gençlik yıllarını Hristiyan inancı çerçevesinde geçiren Teküdar, daha sonra Abdurrahman adlı Müslüman bir şeyhin etkisiyle İslamiyet'i kabul ederek ismini "Ahmed" olarak değiştirmiştir (Reşîdüddîn/Aka,2013,s. 130; Roux, 2001, s.398;Yuvalı,2017,s.240;Grousset,1980,s.353).

Ahmed Han döneminde dış politikada dikkat çekici girişimlerde bulunulmuştur. Yaklaşık iki yıl boyunca komşu devletlerle diplomatik ilişkileri geliştirme çabası gösterilmiş, özellikle Memlûk Sultanlığı ile münasebetlerin iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Mısır Sultanı Kalavun'a (H. 679–689 / M. 1280–1290) elçiler gönderilerek ilişkilerin güçlendirilmesi arzulanmış; ancak Kalavun bu diplomatik teşebbüse temkinli yaklaşmıştır. Sultan, Ahmed Han'ın Müslüman oluşunun İlhanlı tahtı üzerindeki

otoritesini tam anlamıyla pekiştirmedigini vurgulamış; ayrıca Ahmed Han'ın kardeşi Kongurtay'ın Anadolu'daki yağma ve tahrip faaliyetlerini sert bir dille eleştirerek bu eylemlerin İslam hukuku ve ahlakına aykırı olduğunu ifade etmiştir (Aksarayı,1943,s.215–216;Spuler,2011,s.89–90;Sümer,1969,s.57;Grousset,1980,s.353). Bunun üzerine İlhanlı elçileri, Kahire'de Sultan Kalavun'un emriyle tutuklanmış; bu hadise İlhanlı yönetimi tarafından savaş nedeni olarak değerlendirilmişse de Ahmed Han, Mısır üzerine sefer düzenlenmesi yönündeki teklifleri reddetmiştir (Spuler, 2011, s.90). Bu gelişme, İlhanlı-Memlük ilişkilerinde yeni bir gerilim hattının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ahmed Han'ın iç politikadaki uygulamaları da İlhanlı aristokrasisi içerisinde huzursuzluklara yol açmıştır. Moğol beyleri arasında artan hoşnutsuzluğun yanı sıra, Ermeni ve Gürcü krallıkları da Ahmed Han'a muhalif Moğol beylerini kışkırtma girişimlerinde bulunmuştur. Bu ortamda, daha önce hanlık iddiasında bulunmasına rağmen yeterli destek bulamayan Horasan Valisi Argun, bu kez muhalefetin desteğini arkasına alarak siyasi ve askerî gücünü artırmaya başlamıştır. Geleneksel Moğol inançlarına, özellikle Şamanizme bağlı kalan Argun, Ahmed Han'a karşı etkili bir tehdit unsuru hâline gelmiştir. Ahmed Han, kardeşi Kongurtay'ın Argun ile iş birliği içinde olduğunu öğrenmesinin ardından, onu tutuklatarak 1284 yılında idam ettirmiştir (Howorth,1876,s.298-299;Roux,2001, s. 400; Sümer, 1991, s. 356). Bu gelişme, Ahmed Han'ın iç ve dış siyasette giderek yalnızlaştığını ve iktidar gücünün zayıfladığını ortaya koymaktadır.

Ahmed Han, yükselen Argun tehdidini bertaraf etmek amacıyla sefer düzenlemiş; ancak karşısındaki kuvvetin büyüklüğü karşısında Argun, Firuzkuh Kalesi'ne çekilerek savunma pozisyonuna geçmiştir. Barış yoluyla çözüm arayışına giren Argun, oğlu Gazan Han'ı müzakere için Ahmed Han'a göndermiştir. Emir Buğa'nın arabuluculuğunda yürütülen görüşmelerde Ahmed Han, Argun'a teslim olması hâlinde canının bağışlanacağına dair güvence vermiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 614–615; Howorth, 1876, s.300-304; Spuler,2011,s.92;Özgüdenli,2009, s. 58–60). Bu teminat üzerine Argun teslim olmuş; ancak gözetim altında tutulduğu sırada Ahmed Han'ın emirleri arasında çıkan fikir ayrılıkları kısa sürede kontrol edilemeyen bir isyana dönüşmüştür. Ahmed Han, karışıklık ortamında yeğeni Argun'u bağışlamış ve cezalandırmamıştır. Bununla birlikte, Ahmed Han'ın siyasi desteği bu süreçte ciddi biçimde erozyona uğramış, bazı ileri gelen emirler saf değiştirerek Argun'un tarafına geçmiştir. Bu gelişmelerden istifade

eden Argun, kısa sürede yeniden askerî ve siyasi üstünlük sağlamış ve Ahmed Han'ı ele geçirmiştir. Yakalanan Ahmed Han, Kongurtay'ın oğullarına teslim edilmiş ve bu kişiler tarafından 1284 yılında idam edilmiştir (Reşîdüddîn/Aka,2013,s.145,146,148;Aksarayı,1943,s. 220–221; Abu'l Farac, 1950,II,s.616;Grousset,1980,s.353;Spuler,2011,s.92;Sümer,1969,s.58;Yuvalı,2017,s. 243).

Ahmed Teküdar'ın idamının ardından İlhanlı tahtına geçen Argun Han (1284–1291), 1284 yılında Aladağ'da düzenlenen bir törenle resmen hükümdarlık tacını giymiştir (Reşîdüddîn/Aka,2013, s.151; Abu'l Farac,1950,II, s.616; Spuler, 2011, s. 93; Grousset, 1980, s.353).

Argun Han, tahta geçişinin ardından İlhanlı topraklarına yarlıklar (fermanlar) göndererek yönetim anlayışını ve yeni dönemin esaslarını ilan etmiştir. Bu yarlıklarda, selefi Ahmed Teküdar'ın atalarının geleneksel inanç sisteminden saparak İslamiyet'i benimsemesinin, hükümdarlıktan azledilmesinin temel gerekçesi olduğu ifade edilmiş; Argun'un ise Cengiz Han soyuna uygun biçimde tahta geçtiği belirtilmiştir. Aynı belgelerde, vilayet yöneticileri ve şehzadeler hakkında cezai işlem yapılmayacağı, halka zulmedilmesine müsamaha gösterilmeyeceği ve bu kuralları ihlal edenlerin cezalandırılacağı açıkça ilan edilmiştir. Bu doğrultuda, Ahmed Teküdar'a bağlı yöneticiler görevden alınmış; yerlerine Argun'a sadakatle bağlı isimler atanmıştır. Şehzade Cuşkab Bağdat Valiliği'ne, Şehzade Baydu Diyarbekir Valiliği'ne tayin edilmiştir. Ayrıca, Hülâgû'nun soyundan gelen Geyhatu'ya Anadolu ile birlikte Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey bölgeleri iktâ olarak verilmiş; Argun'un oğlu Gazan'a ise farklı bölgelerde iktalar tahsis edilmiştir. Amcası Acay da Gürcistan Valiliği görevine atanmıştır (Abu'l Farac,1950,II,s.616–619;Reşîdüddîn/Aka,2013, s. 151–152;Howorth,1876, s.313). Bu atamaların, hanedan içindeki potansiyel muhalefeti pasifize etmeye yönelik bir strateji olduğu değerlendirilmektedir.

Argun dönemindeki önemli gelişmelerden biri de, yaklaşık 138 yıldır hüküm süren Fars Salgurlu Atabegliği'nin sona ermesidir. Atabeg Emir Abiş'in vefatıyla birlikte beylik tarih sahnesinden silinmiş; toprakları doğrudan İlhanlı hâkimiyetine geçmiştir. Bu durum, İlhanlıların Fars bölgesindeki otoritesini pekiştirmiştir (Howorth, 1876, s.204; Spuler, 2011, s. 94–95; Sümer, 1991, s. 356).

Ahmed Teküdar döneminde Memlûklerle daha barışçıl bir ilişki gözetilmişse de, Argun Han döneminde bu politika değişmiş; Memlûkler ve Altın Orda Devleti'ne karşı

askerî hazırlıklara başlanmıştır. Argun, hükümdarlığının ilk yıllarında Hristiyan diplomat ve yöneticileri önemli görevlere getirerek, bu iki devlete karşı Batılı güçlerle bir Haçlı ittifakı kurma arayışına girmiştir. Bu bağlamda Nasturi din adamı ve diplomat Rabban Sauma Batı Avrupa'ya elçi olarak gönderilmiş; başta İtalya, İngiltere ve Fransa olmak üzere çeşitli devletlerden Memlûkler'e karşı askerî destek talebinde bulunulmuştur (Howorth,1876,s.348;May,2021, s. 342). Ancak bu diplomatik girişimler somut sonuçlar doğurmamış ve Batılı devletlerden fiilî yardım sağlanamamıştır. Bu nedenle Argun, uluslararası destekten yoksun bir biçimde Memlûkler ve Altın Orda üzerine doğrudan saldırıya geçmemiştir. Ayrıca iç politikanın öncelikli mesele olması nedeniyle, dış politik girişimlerin sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Yine de Altın Orda topraklarına yönelik bazı akınlar gerçekleştirilmiştir (Spuler,2011,s. 97; Sümer, 1991, s. 356; Yuvalı, 2017, s. 246–247).

Argun Han'ın 1291 yılında vefatının ardından İlhanlı tahtı için belirlenmiş bir varisin olmaması, hanedan üyeleri arasında saltanat mücadelesinin başlamasına yol açmıştır. Argun'un oğullarından Gazan ile birlikte hanedanın ileri gelenlerinden Geyhatu ve Baydu da tahtın doğal adayları arasında yer almışlardır. Argun döneminde Anadolu valiliği görevinde bulunan Geyhatu, hanın ölümünü müteakip vakit kaybetmeden Azerbaycan'a geçmiş ve burada, dönemin önde gelen İlhanlı komutanları ile bürokratlarının desteğini temin etmiştir. Bu desteğin sağlanmasıyla birlikte Ahlat'ta toplanan kurultayda tahta çıkarak İlhanlı hükümdarlığını üstlenmiştir. Bu gelişme, Argun Han'ın vefatının ardından ortaya çıkan taht krizini sona erdirmiş ve Geyhatu, 1292–1295 yılları arasında İlhanlı tahtında hüküm sürmüştür (Abu'l Farac, 1950, s. 638; Reşîdüddîn/Aka,2013, s.175;Aksarayi, 2000,s.136;Spuler,2011,s.99;Yuvalı,2017,s. 249; Sümer, 1969, s. 62; May, 2021, s. 345).

Geyhatu'nun kişiliğine dair çağdaş ve sonraki dönem kaynakları genellikle olumsuz değerlendirmelerde bulunmuş; onun devlet işlerine ilgisizliği, israfçı yaşam tarzı ve eğlenceye düşkünlüğü sıklıkla eleştirilmiştir. Bu eğilimleri nedeniyle, İlhanlı ileri gelenleri tarafından yönlendirilmeye açık bir figür hâline gelmiş ve giderek etkisiz bir hükümdara dönüşmüştür. Geyhatu'nun israf politikaları, devlet hazinesinde ciddi açıklar oluşturmuş ve ekonomik istikrarı sarsmıştır. Bu ekonomik kriz ortamında Geyhatu, çözüm arayışlarına yönelmiş ve başdanışman konumundaki Vezir Sadreddin Halidî'nin yanı sıra, Çinli iktisatçı Pulad Çeng Sanglı'nın tavsiyeleri doğrultusunda Çin menşeli kâğıt para sistemini uygulamaya koymuştur. “Çav-ı Mübarek” adıyla basılan bu kâğıt

paralar için çeşitli şehirlerde matbaalar tesis edilmiş; madeni paraların tedavülünden kaldırılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu uygulama, halk ve ticaret erbabı tarafından tepkiyle karşılanmış; kâğıt paranın kabul edilmemesi nedeniyle iç ve dış ticaret neredeyse durma noktasına gelmiş, ekonomik buhran daha da derinleşmiştir. Neticede bu sistem, kısa sürede yürürlükten kaldırılmıştır (Reşîdüddîn/Aka,2013,s.182–184; Spuler,2011, s. 99-101; Grousset, 1980, s. 357; Yuvalı, 2017, s. 251; May, 2021, s.345). Her ne kadar bu girişim, ekonomik yapıyı güçlendirme niyetiyle ortaya konmuş bir reform olarak değerlendirilse de, uygulamada başarısızlığa uğramıştır. Söz konusu ekonomik ve siyasi belirsizlik ortamı, Geyhatu'nun meşruiyetini sorgulayan hanedan üyeleri arasındaki gerginliği artırmıştır. Nitekim Baydu, başlangıçta Gazan'ı taht için uygun bir aday olarak görmüş; Geyhatu'nun yönetimindeki ahlaki ve siyasi zaafı göz önünde bulundurarak Gazan'ın tahta çıkarılmasını desteklemiştir. Baydu'nun Geyhatu hakkında bir mektubunda yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir: *“Benim hanedan saltanatına bağlılığım samimidir. Geyhatu'nun doğru denilebilecek hiçbir yanı yoktur. Bilhassa oğullarınızdan ve kızlarınızdan onun kirletmediği kimsenin kalmadığını duyuyorum. Bu yüzden birlik olmalı, onu içimizden uzaklaştırmalı ve Gazan'ı tahta geçirmeliyiz”*(Abu'l Farac, 1950, II, s. 646–648). Her ne kadar bu görüşler başlangıçta Geyhatu'ya karşı bir ittifak düşüncesi taşısa da, sürecin ilerleyen aşamalarında Baydu ile Gazan arasında da saltanat mücadelesi yaşanmıştır. Bu durum, İlhanlı Devleti'ndeki taht kavgalarının ne denli karmaşık ve istikrarsız olduğunu gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak, Geyhatu'nun komutanlarının büyük bölümünün Baydu'ya destek vermesiyle güç dengesi değişmiş ve Hemedan yakınlarında iki taraf arasında meydana gelen çatışma, Geyhatu'nun yenilgisiyle neticelenmiştir. Savaş alanından kaçmaya çalışan Geyhatu, Mart 1295'te Baydu'nun askerleri tarafından yakalanarak idam edilmiştir (Reşîdüddîn/Aka,2013,s.186;Spuler,2011,s.102;Abu'l Farac,1950,II,s.649 vd. ;May,2021,s.346). Bu gelişme, İlhanlı Devleti içerisindeki iktidar mücadelesinin hem şiddetini hem de sürekliliğini yansıtan çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Geyhatu'nun ölümünün ardından Baydu, 1295 yılında kısa süreliğine İlhanlı tahtına çıkmıştır. Ancak yaklaşık beş ay süren bu hükümdarlık döneminde dış siyaset ikinci planda kalmış, iç gelişmeler Baydu'nun iktidarını tehdit eden başlıca unsurlar hâline gelmiştir. Tahtı bir darbe yoluyla ele geçiren Baydu'nun iktidarı, benzer şekilde bir başka darbeye sona ermiştir. Baydu'nun en güçlü rakibi olan Gazan, bu dönemde Emir Nevruz'un etkisiyle İslamiyet'i kabul etmiştir. Baydu, iktidarını sağlamlaştırdığını

düşündüğü bir aşamada, Gazan'a Horasan bölgesinin yönetimini teklif ederek tahttan feragat etmeyi önermiş; ancak bu teklif Gazan tarafından reddedilmiştir (Spuler, 2011, s.102;Yuvalı,2017, s. 252). Baydu, Gazan'a karşı üstünlük sağlamak amacıyla Nevruz'u kendi tarafına çekmeye çalışmış, fakat bu çabası sonuçsuz kalmıştır. Aynı yıl içerisinde Baydu ile Gazan'ın kuvvetleri arasında gerçekleşen muharebede Gazan galip gelmiş; Baydu ise Nahcivan civarında kaçarken yakalanmış ve idam edilmiştir (Reşîdüddîn / Aka, 2013, s. 184–186; Aksarayî/Öztürk, 2000, s. 147–152; Abu'l Farac, 1950, s. 645–657; Roux, 2001, s. 406; Grousset, 1980, s. 358; Spuler, 2011, s. 102–103; May, 2021, s. 346–347).

Gazan Han, Baydu ile giriştiği taht mücadelesini kazanarak, 3 Kasım 1295 tarihinde İlhanlı tahtına çıkmıştır (Reşîdüddîn/Aka,2013,s. 197; Abu'l Farac, 1950, II, s. 650–657;Spuler,2011,s.103;Grousset,1980,s.358;Sümer,1969,s.64;Yuvalı,2017,s. 256; Özgüdenli,2009,s.61;Roux,2001,s.423). Hülagû Han'dan sonra İlhanlı tahtında bulunan en güçlü hükümdar olarak kabul edilen Gazan Han, geleneksel bağlılık uygulamalarından farklı olarak, tahta çıktıktan sonra Büyük Han'ın tasdikini istememiş ve bastırdığı sikkelerde Büyük Han'ın adı yerine kendi adının yer almasını sağlamıştır. Bununla birlikte, İlhanlı sikkelerinde önceki hükümdarların isimlerini kullanma geleneğini devam ettirmiştir (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s.254–255).

İlhanlılar arasında İslamiyet'in yayılması, Han Ahmet Tekudar'ın Müslüman oluşuyla başlamış, ancak bu durum kısa süreli etkili olmuştur. Gazan Han ise, Emir Nevruz'un telkinleriyle İslamiyet'i kabul ederek bu süreci derinleştirmiş ve İlhanlılar arasında İslam'ın hızlı bir şekilde yayılmasına zemin hazırlamıştır (Reşîdüddîn/Aka, 2013,s.243;Spuler,2011, s.106;Yuvalı,2017, s. 256; Özgüdenli, 2009, s. 98–99). Onun döneminde, İlhanlı Devleti'nin resmî dini Şamanizm'den İslamiyet'e dönüşmüş; bu değişim devletin idarî yapısı ve toplumsal düzeni açısından köklü dönüşümlere yol açmıştır. Gazan Han, İslam'ı devlet politikalarının merkezine alarak ülkenin çeşitli bölgelerinde camiler inşa ettirmiş, Müslümanların taleplerine olumlu yaklaşmış ve gayrimüslimlerin ibadethanelerinin yıkılmasını emretmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 656; Reşîdüddîn/Aka, 2013, s.252; Howorth, 1876, s.397-398; Spuler, 2011, s. 242). Ayrıca Budistleri İslam'a davet etmiş ve bu davete icabet etmeyenlerin ülkeyi terk etmelerini istemiştir (Spuler, 2011, s. 208). Bu uygulamalar, Gazan Han'ın İslam'ı yalnızca kişisel bir inanç olarak değil, devletin resmî dini olarak benimsediğini ve Müslüman nüfusun artırılmasını amaçladığını göstermektedir.

Gazan Han, iç meseleleri büyük ölçüde kontrol altına aldıktan sonra, İlhanlı Devleti'nin uzun süredir rakibi olan Memlükler ile olan ilişkilerine yönelmiştir. Bu süreçte, henüz çocuk yaşta tahta çıkan Memlük Sultanı en-Nâsır Muhammed'in zayıf konumu, Gazan Han açısından bir askerî harekât için elverişli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. 1299 yılında İlhanlılar, Suriye bölgesini kesin olarak egemenlik altına almak amacıyla harekete geçmiş; Humus yakınlarında gerçekleşen muharebe İlhanlı ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır (Reşîdüddîn/Aka,2013,s. 277–279; Aksarayî, 1943, s.310–311; Spuler, 2011, s.111–112; Sümer, 1969, s.69; Gezen, 2023c, s.237). Bu zafer, İlhanlılar açısından Suriye cephesindeki ilk ve son başarılı askerî girişim olmuştur. Takip eden yıllarda iki taraf arasında birkaç kez daha savaşlar gerçekleşmiş; 1300 yılındaki çatışma belirgin bir sonuca ulaşmazken, 1303 yılında yapılan son muharebe Memlüklerin kesin zaferiyle sonuçlanmıştır (Reşîdüddîn/Aka, 2013, s. 296; Aksarayî, 2000, s. 221–223; Spuler, 2011, s. 112, 115; Özgüdenli, 2009, s.152, 163).

Gazan Han döneminde İlhanlılar ile Altın Orda Hanlığı arasındaki Azerbaycan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi de devam etmiştir. Altın Orda Hanı Tokta, 1301 yılında Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmek amacıyla düzenlediği seferde İlhanlı direnişi karşısında başarısız olmuştur. İki Moğol hanedanlığı arasındaki bu anlaşmazlığı diplomatik yollarla çözmek amacıyla gerçekleştirilen elçilik girişimleri de sonuçsuz kalmıştır (Reşîdüddîn/Aka, 2013,s.286;Spuler,2011,s.13–114;Yuvalı,1996,XIII,s.430).

İlhanlılar ile Çağatay Hanlığı arasında Horasan bölgesi üzerindeki hak iddiaları da ciddi bir gerilim kaynağı olmuştur. İlhanlı yönetimi, Horasan'ın stratejik önemine binaen bu bölgeyi kaybetme niyetinde olmadıklarını net bir biçimde ortaya koymuş; bölgenin idaresi için hanedan mensubu bir şehzade görevlendirilmiştir. Çağataylıların zaman zaman gerçekleştirdiği sınır ihlalleri ve saldırılar, bu bölgede yerel çatışmalara neden olmuştur (Spuler,2011,s.106;Grousset,1980,s.362). Gazan Han döneminde Horasan valisi olarak görev yapan Şehzade Olcaytu, Çağataylı saldırılarına karşı başarıyla mücadele etmiş ve bölgenin İlhanlı kontrolünde kalmasını sağlamıştır (Howorth,1876, s.414; Yuvalı, 1996, XIII, s. 430).

Öte yandan, Gazan Han döneminde içyapının güçlendirilmesi amacıyla bir dizi idarî ve mali reform da gerçekleştirilmiştir. Devlet gelirlerini artırmak ve özellikle orduyu finanse etmek üzere, Orta Çağ İslam dünyasında yaygın olarak uygulanan iktâ sistemi yeniden yürürlüğe konmuştur. Bu uygulama ile askerî sınıfa tahsis edilen iktâ

arazilerinden elde edilen gelirler, devlet hazinesine ek bir kaynak oluşturmuştur (Spuler, 2011, s. 105; Özgüdenli, 2000, s. 173–278; Yuvalı, 2017, s. 262).

Gazan Han tarafından veliaht ilan edilen Olcaytu, Gazan Han'ın 17 Mayıs 1304 tarihinde Rey şehrinde vefat etmesinin ardından, herhangi bir taht mücadelesi yaşanmaksızın 1304 yılında Ucan'dan gelerek İlhanlı tahtına çıkmıştır (Reşîdüddîn / Aka,2013,s.304;Spuler,2011,s.117;Aksarâyî,2000,s.242; Grousset, 1980, s. 363; Yuvalı, 2017, s. 269-270; Olcaytu Han ile ilgili yapılan çalışmalar için ayrıca bknz: Gördegir, 2019c; Gördegir, 2019d; Gördegir, 2019e; Gördegir, 2021).

Olcaytu, çocukluk yıllarında Budist olarak yetişmiş, yetişkinliğinde ise eşlerinin etkisiyle Sünni İslam'ı benimsemiş ve Muhammed Hüdabende ismini almıştır. Ancak, Hanefî ve Şafîî âlimler arasında süregelen mezhebi ihtilaflardan rahatsızlık duyması nedeniyle yeniden Budizm'e dönmeyi düşünmüş; fakat bu dinin siyasi olarak sürdürülebilir olmadığını fark ederek bu düşünceden vazgeçmiştir. 1309 yılında Necef'te Hz. Ali'nin türbesini ziyaret ettikten sonra Şiiliği kabul etmiştir. Onun bu mezhebi tercihi, Sünni ulema tarafından tepkiyle karşılanmış; Han'ın "Hüdabende" ismiyle alay edilerek, "Harbende" (eşeğin hizmetkârı veya çobanı) biçiminde aşağılayıcı bir söylemle anılmıştır (Howorth,1876,s.535;May,2021,s. 356). Olcaytu'nun Şiiliğe intikali, İlhanlı sikkelerinde yer alan "Ali veliyyullâh" ibaresiyle de belgelenmiştir (İbn Kesir,1995,XIV,s.115-16;Yuvalı,2017,s.271;Howorth,1876, s. 559).

Olcaytu'nun hükümdarlık dönemi genel itibariyle barış içinde geçmiştir. Bununla birlikte, İlhanlıların daha önce hâkimiyet kuramadığı İran'ın Gilan bölgesi, 1307 yılında Emir Çoban komutasındaki İlhanlı ordusunca gerçekleştirilen sefer sonucunda topraklara katılmıştır (Benaketi,1378,s.475;Spuler,2011,s.122-123; Howorth, 1876,s.539-540; May, 2021, s. 356). Bu gelişme, Olcaytu döneminin kayda değer askerî başarıları arasında yer almaktadır.

Bu dönemde Olcaytu, Sultaniye şehrinin inşasını başlatmış ve şehrin tamamlanmasının ardından burayı devletin yeni merkezi olarak ilan etmiştir. Devlet idaresinde ise çeşitli düzenlemelere gidilerek iki vezirlik uygulaması sürdürülmüştür. Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî(Gazan Han döneminde de vezirlik yapmış ve Câmî'ü't-Tevârîh adlı önemli tarihî eserini Olcaytu'ya sunmuştur) ile Sadüddin Savecî, idarî, malî ve sosyal sorumluluklarla donatılarak vezirlik görevine getirilmiştir. Ordu yönetimi ise Kutluğ Şah ve Çoban Noyan'a tevdi edilmiştir (Hafız Ebru, 1317, s.2-7; Aksarâyî,1943,s.332;Spuler,2011,s.122;Yuvalı, 2017, s. 278-279; Yuvalı, 2000, s. 102).

Olcaytu, İlhanlı dış politikasında selefi Gazan Han'a kıyasla daha mutedil bir yaklaşım benimsemiştir. Bu doğrultuda, esir alınan Memlük elçileri, kendilerine hediyeler verilerek Mısır'a iade edilmiştir. Bununla birlikte, Olcaytu'nun Memlüklerle ilişkilerde sergilediği bu ılımlı tutum her daim devam etmemiştir. 1312 yılında İlhanlılar, Memlükler üzerine son bir askerî sefer düzenlemiş; ancak bu harekât Rahbe ötesine geçilemeden sonlanmıştır. Söz konusu sefer, Olcaytu döneminde Memlükler'e karşı gerçekleştirilen son büyük askerî girişim olarak kayda geçmiştir (İbn Kesir, XIV, 1995,s.144-47;Howorth,1876,s.537,565-567;Spuler, 2011, s.127; Grousset, 1980, s.364; Yuvalı,2017,s.272;Sümer,1969,s.81;Roux,2001,s.432).

Kafkasya sahasında ise Altın Orda Hanı Tokta, 1308 yılında İlhanlılara bir elçilik heyeti göndererek hak iddia ettiği toprakların iadesini talep etmiştir. Tokta'nın 1312 yılında vefatının ardından tahta geçen Özbek Han da aynı talepleri yinelemiş; fakat İlhanlılar bu talepleri her defasında reddetmiştir. Bu diplomatik yazışmalar ve elçi mübadeleleri iki taraf arasında herhangi bir sıcak çatışmaya yol açmadan sürmüştür. İlhanlılar ile Altın Orda Hanlığı arasındaki bu temaslar, toprak talepleri konusunda çözüme ulaşamamış olmakla birlikte diplomatik zeminde yürütülmüştür (Spuler,2011, s.126-127;Yuvalı,2017,s.275).

Olcaytu, selefleri gibi Batı dünyası ile ilişkileri geliştirme yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, Bizans İmparatoru II. Andronikos'un kız kardeşi Maria ile evlenmiş ve bu evlilik aracılığıyla Bizans İmparatorluğu ile siyasi yakınlık kurmaya çalışmıştır. Bu ittifakla, Anadolu'daki Türkmen isyanlarına karşı Bizans desteği sağlanması hedeflenmiştir. Aynı zamanda, Memlükler'e karşı Avrupa devletleriyle işbirliği sağlamak amacıyla Hristiyan elçi Thomas Ilduci, Papa V. Clemens, Fransa Kralı IV. Philippe ve İngiltere Kralı II. Edward ile diplomatik temaslarda bulunmak üzere görevlendirilmiştir. Ancak bu temaslar neticesinde Suriye'ye yönelik bir Haçlı seferi başlatılması yönündeki beklentiler karşılık bulmamıştır (Howorth, 1876, s.575-579;Yuvalı,2017,s.275-276; Grousset, 1980, s. 364; Roux, 2001, s.432). Bu teşebbüsler, İlhanlıların Batı ile diplomatik ilişkiler kurma ve stratejik ittifaklar oluşturma çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

1316 yılında hastalanan Olcaytu, Sultaniye şehrinde hayatını kaybetmiştir. Kendi döneminde inşa ettirdiği Sultaniye'de yer alan anıtsal türbesine defnedilmiştir (Spuler, 2011, s. 130-131; Howorth, 1876, s.581-582; Roux, 2001, s. 433; Yuvalı, 2017, s. 279;

May, 2021, s. 358). Bu türbe, Olcaytu'nun saltanatı döneminde başkent olarak ihya edilen Sultaniye şehrinin simgesel yapılarından biri hâline gelmiştir.

Olcaytu Han'ın 1316 yılında vefatının ardından, İlhanlı tahtına henüz on iki yaşında olan oğlu Ebu Said Bahadır (1316–1335) geçmiştir. Ebu Said, İlhanlı hanedanının dokuzuncu ve son hükümdarıdır (Spuler,2011,s.132;May,2021,s.358; Grousset,1980,s.367). Çocuk yaşta tahta çıkması nedeniyle, doğrudan devlet yönetimini üstlenmesi mümkün olmamıştır. Ancak Atabeg Sevinç Aka, Beylerbeyi Emir Çoban ve dönemin önemli ilim ve siyaset adamlarından Vezir Reşîdüddin Fazlullah'ın desteği sayesinde saltanatının ilk yıllarında yönetimde görece bir istikrar sağlanabilmiştir (Howorth,1876,s.568;Yuvalı,2017,s.279;Spuler,2011,s.132).

Ebu Said dönemi, yoğun siyasi rekabet ve hizip mücadelelerinin damgasını vurduğu bir dönem olmuştur. Han'ın gençliği ve deneyimsizliği, yönetim kademelerinde güç mücadelesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Emir Çoban, Atabeg Sevinç Aka ve Vezir Reşîdüddin bir süre ortak hareket etmiş; ancak devlet yönetiminde nüfuz kazanmak isteyen Taceddin Ali Şah, Reşîdüddin'i hedef almıştır. Atabeg Sevinç Aka'nın ölümünden sonra yalnız kalan Reşîdüddin, artan siyasi baskılar karşısında önce vezirlikten azledilmiş, ardından Olcaytu Han'ı zehirlemekle itham edilerek 1318 yılında idam edilmiştir (İbn Kesir, 1995, XIV, s.160-161; Aksarayî, 2000, s.254:1943,s.344–345;Grousset,1980, s.367; Howorth, 1876, s.588; Spuler, 2011, s.135; Yuvalı,2017,s. 281) . Reşîdüddin'in bu şekilde hayatını kaybetmesi, İlhanlı sarayındaki siyasi entrikaların boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Bu süreçte, Altın Orda Hanlığı da İlhanlı hâkimiyetinde bulunan Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddiasında bulunarak saldırıya geçmiştir. Emir Çoban komutasındaki İlhanlı ordusu, Cuci Ulusu'na karşı yürütülen mücadelede kısmi bir başarı elde etmiştir. Ancak kısa sürede toparlanan Altın Orda hükümdarı Özbek Han, kayda değer bir direnişle karşılaşmadan Kür Nehri'ni geçmeyi başarmıştır. İlhanlı emirlerinin bu gelişmeler karşısındaki yetersizlikleri, Emir Çoban'ın öfkesine neden olmuş; Çoban, söz konusu emirleri cezalandırmak amacıyla fiziksel şiddet uygulamıştır (Howorth,1876, s.592; May, 2021, s. 359). Bu sert yaklaşım, Gürcistan hâkimi Kurumış ve Diyarbekir hâkimi İrencin'in Emir Çoban'a karşı birleşerek isyan etmelerine yol açmıştır. Gelişmelerden haberdar olan Emir Çoban, Tebriz'e çekilerek burada savunma pozisyonu almıştır. Tebriz yakınlarında meydana gelen muharebede, aralarında Diyarbekir Valisi İrencin'in de bulunduğu pek çok emir öldürülmüş ve İlhanlı kuvvetleri belirleyici bir

zafer elde etmiştir. Bu askerî başarıyı takiben Ebu Said, “Bahadır” unvanını alarak zaferi hem hanedanının meşruiyetiyle hem de kendi kişisel karizmasıyla ilişkilendirmiştir (İbn Haldun,1368,IV, s.790; el Ehri, 1954, s.52-53; Hafız Ebru, 1317, s.96 vd.; Yuvalı, 2017, s.282; Howorth, 1876, s.593-594,597-98; Mirhand, 1380, V, s.4341 vd.;Sümer, 1969, s. 84–85; Yuvalı, 1994, s. 219).

Ebu Said Bahadır Han döneminde İlhanlı sarayında yaşanan yoğun siyasi entrikalar, Emir Çoban’ın tasfiyesiyle sonuçlanan önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Emir Çoban ile doğrudan askerî bir mücadelede başarı elde edemeyeceklerini fark eden muhalif gruplar, hanedan içi ilişkileri kullanarak farklı bir strateji benimsemişlerdir. Bu bağlamda, Ebu Said Han, Emir Çoban’ın kızı Bağdat Hatun’a âşık olması sağlanmış; ancak Bağdat Hatun’un Şeyh Hasan ile evli olması, Han’ın onunla evlenme isteğiyle birlikte taraflar arasında gerilime yol açmıştır. Ebu Said’in bu talebi, Çoban ailesi ile Han arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuş ve muhalif çevreler, Emir Çoban’a yönelik itibarsızlaştırma çabalarını yoğunlaştırmıştır. Bu süreçte, Emir Çoban’ın oğlu Dımaşk Hacı’nın Han’ın haremine girdiğine dair asılsız söylentiler yayılmış; bu iddialara inanan Ebu Said, Dımaşk Hacı’nın idam edilmesini emretmiştir. Ardından Emir Çoban ve ailesinin de ortadan kaldırılmasına yönelik bir karar alınmış; bunun üzerine Emir Çoban, Herat hâkimi Gıyaseddin’e sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak burada tutuklanarak sorgulanmış ve nihayetinde öldürülmüştür (el Ehri, 1954, s.54-56; Makrizi, 1998, III, s.114; Hafız Ebru, 1317, s.117 vd.; İbn Batutta, 2004, I, s.322-23; Howorth, 1876, s.607; Spuler, 2011, s. 138–140; Yuvalı, 2017, s. 285–286). Bu gelişmeler, İlhanlı sarayındaki güç mücadelelerinin boyutunu ve Emir Çoban’ın sistematik bir şekilde bertaraf ediliş sürecini açıkça ortaya koymaktadır.

Ebu Said Bahadır Han, Altın Orda Hanlığı’nın yeni bir saldırı hazırlığında olduğunu öğrendiğinde, büyük bir ordu ile Arran bölgesine hareket etmiştir. Ancak bu sırada, zorla evlendiği Bağdat Hatun tarafından zehirlenerek hayatını kaybetmiştir (May,2021,s.360;Howorth,1876,s.623-624; Spuler, 2011, s. 143). Ebu Said’in ölümüyle birlikte Hülagü Han’ın erkek soyundan bir varis kalmamış; bu durum, İlhanlı hanedanının doğrudan devamını sona erdirmiştir. Bu gelişme, imparatorluk içindeki çözülme sürecinin derinliğini ortaya koymaktadır.

Hülagü Han’ın erkek soyundan bir halefin kalmaması üzerine İlhanlı tahtı, Cengiz Han’ın küçük oğlu Arık Buka’nın soyundan gelen Arpa Han’a geçmiştir. Bu durum, Hülagü kolunun doğrudan meşruiyetinin sona erdiğini göstermektedir. Ebu Said’in vefatı

sırasında gebe olan eşi Dilşad Hatun'un doğurduğu çocuğun kız olması, Hülagü neslinden erkek bir varisin kalmadığını teyit etmiş; böylece İlhanlı hanedanının doğrudan devamı resmen sona ermiştir (May,2021,s.360; Howorth, 1876, s.634; Spuler, 2011, s. 144–145).

4.2. İlhanlı Hâkimiyetinde Önce El Cezire Bölgesi

4.2.1. Eskiçağlardan İslam hâkimiyetine kadar Elcezire bölgesi

El-Cezire Bölgesi, tarihsel süreçte farklı tarihçiler tarafından çeşitli adlarla anılan Yukarı (Kuzey) Mezopotamya'nın karşılığıdır (Şeşen,1993,s.509–511;el-Hamevî,1995,s.134; Bulduk, 2004, s. 1; Çevik, 2009, s. 35). M.Ö. 3. binyılda Hurrilerin yerleşim alanı olan El-Cezire, M.Ö. 2300'lerde kısa süreliğine Akadlar tarafından kontrol edilmiştir. Hurriler ve Mitanniler'in bölgedeki egemenliği, Asur devletinin yükselişiyle son bulmuştur. Asurlular ve Hititler arasında cereyan eden siyasi ve askerî mücadeleler, bölgenin istikrarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu çalkantılı dönemde Doğu Anadolu'da etkin bir güç olarak ortaya çıkan Urartular, M.Ö. 8. yüzyılda El-Cezire'nin önemli bir kısmını hâkimiyet altına almıştır (Çevik, 2002, s. 8).

İran coğrafyasında güç kazanan Medler, İskitleri bölgeden çıkararak Asurlulara karşı üstünlük sağlamış ve başkent Ninova'yı ele geçirerek El-Cezire'yi kapsayan geniş bir coğrafyada egemenlik kurmuştur (Kia, 2005, II, s.26; Radner, 2015, s.5; Mcneill, 2002, s.95; Saber, 2018, s. 64–66). Ancak bu hâkimiyet, M.Ö. 550 yılında II. Kyros liderliğindeki Persler'in Medleri ortadan kaldırmasıyla sona ermiştir (Abu'l Farac, 1945, I, s.102; Briant, 2012, s.33; Mansel, 1995, s. 253; Sarıkaya, 2012, s.46). M.Ö. 4. yüzyılda Makedonya Kralı Büyük İskender'in Doğu Seferi neticesinde Persler, M.Ö. 333'te Gaugamela Savaşı'nda mağlup edilmiş ve El Cezire Bölgesi Makedonya Krallığı'nın denetimine geçmiştir (Abu'l Farac, 1945, I, s.108; Lendering, 2018, s.198; Mieroop, 2006, s.338; Tekin, 2018, s.139). İskender'in ölümünü takiben yaşanan iç mücadeleler sonucunda imparatorluk parçalanmış, I. Seleukos M.Ö. 312 yılında Babil'de bağımsızlığını ilan ederek İndus Nehri'nden Frigya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada Selevkos Krallığı'nı kurmuştur (Abu'l Farac, 1945, I, s.110; Judullah, 1999, s. 95; Cohen, 2006, s.25–32). Selevkos Krallığı, yaklaşık iki yüzyıl boyunca Anadolu, El-Cezire ve Suriye'de siyasi varlığını sürdürmüş, ancak M.Ö. 129 yılı itibarıyla Roma ve Part İmparatorlukları arasında kalan bir tampon bölge haline gelmiş; bu süreçte ciddi toprak

kayıplarına uğrayarak çözülmeye başlamıştır (Downey, 1963, s.92; Hayes, 2005, s. 21–22; El-Abid, 1993, s.153-154).

Roma İmparatoru Traianus, M.S. 115 yılında düzenlediği doğu seferinde Edessa (Urfa) ve Nisibis (Nusaybin) gibi önemli kentleri ele geçirerek Dicle ile Fırat nehirleri arasında “Mezopotamya” adıyla yeni bir eyalet kurmuştur (Baker,2013,s. 295; Bivar, 2006, s.87; Çiğdem, 2011, s.100-103; Kaçar, 2006, s.132). Ancak halefi İmparator Hadrianus (M.S. 117–138), selefinin doğu politikalarını terk ederek Fırat’ın doğusunu elde tutmanın maliyetini gerekçe göstermiş Hadrianus, Parth Kralı I. Osroes ile antlaşma yaparak bölgeden çekilmiştir (Historia Augusta, 2011,s.9-21;Tosun,2020,s.89; Kaya-Özcan,2008,s.495). Bu karar, Roma ile Partlar arasındaki sınırın Fırat Nehri olarak belirlenmesine yol açmıştır.

M.S. 224 yılında Part İmparatorluğu’nun yerini alan Sasani Hanedanlığı, Ardaşir önderliğinde Roma’nın zayıf içyapısından yararlanarak El Cezire’yi ele geçirmiştir. Ancak Roma’nın toparlanmasıyla bölge yeniden el değiştirmiş ve El Cezire, Sasani ve Roma İmparatorlukları arasında süregelen bir mücadele alanına dönüşmüştür. Sasani hükümdarı II.Şapur (M.S. 309–379), El Cezire üzerindeki denetimini artırmak amacıyla MS 359 yılında Amida’yı kuşatmış ve Roma’dan gelen takviye kuvvetlerin yetersizliği sonucunda şehir, yetmiş günlük kuşatma sonrasında Sasani egemenliğine geçmiştir. Ardından şehir halkı Huzistan eyaletine sürgün edilerek cezalandırılmıştır (Daryee, 2009, s.18; Naskali, 2010, s. 346; Frye; 2006, s. 137).

İmparator Jovianus’un (M.S. 363–364) deneyimsizliği, artan Sasani baskısı karşısında Roma’yı zayıf duruma düşürmüştü ve bu durum, M.S. 363 yılında imzalanan ve literatürde “Talihsiz Jovianus Sulhu” olarak anılan bir antlaşmayla sonuçlanmıştır (Curran, 2008, s. 78-79; Akşit, 1970, s. 135). Bu antlaşma ile birlikte Nisibis ve Singara gibi stratejik noktalar da dâhil olmak üzere Mezopotamya’daki önemli merkezler Sasanilere bırakılmış, buna karşın Amida (Diyarbakır), Martyropolis (Meyyafarikin), Edessa (Urfa), Constantia (Viranşehir) ve Resaina (Re’sulayn) Roma’nın kontrolünde kalmıştır (Abu’l Farac,1945,I,s.138;Dignas-Winter,2007,s.132-132;Bullough,1963,s. 58;Kaçar,2008,s.19).

M.S. 610 yılında başlatılan Sasani taarruzu, 622 yılına gelindiğinde Bizans açısından son derece kritik bir düzeye ulaşmış; El Cezire, Suriye, Mısır ve Anadolu’nun güneybatısı Sasani kontrolüne geçmiştir. Ancak Bizans İmparatoru Herakleios’un iç sorunları çözmesi ve Avar tehdidini bertaraf etmesinin ardından 622 yılında başlattığı

askerî seferlerle Sasani ordusuna üstünlük sağlamıştır. Sasanilerin barış talebine Bizans İmparatoru kabul etmiştir. Bizans İmparatorluğu daha önce Sasanilerin ele geçirmiş olduğu El Cezire dahil olmak üzere önemli bölgeler yeniden Bizans topraklarına katılmıştır (Abu'l Farac,1945, I, s.168-171; Arabacı, 2012, s. 44–45; Ostrogorsky, 1981, s. 96). Bu sefer, Bizans'ın doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanması açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. VII. yüzyılda gerçekleşen Sasani-Bizans Savaşları, her iki imparatorluğu da yıpratmış ve özellikle Sasanilerde askerî-idarî yapının zayıflamasına neden olmuştur. Bu kırılgan yapı, Arap Yarımadası'ndan yükselen İslam ordularının bölgeye yönelmesiyle birlikte Sasanilerin çöküş sürecini hızlandırmış ve bu köklü imparatorluğun tarih sahnesinden silinmesine yol açmıştır.

4.2.2. İslam hâkimiyetinden İlhanlı hâkimiyetine kadar El Cezire bölgesi

Hiz. Peygamber döneminde İslamiyet, esasen Arabistan Yarımadası'nda yayılmış; El Cezire Bölgesi'nin fethi ise Hulefâ-i Râşidîn dönemine, özellikle Hiz. Ömer'in hilafetine (634–644) rastlamaktadır. Hiz. Ömer, 638 yılında başlattığı El Cezire seferiyle, bölgede gerçekleştirilecek fetihler aracılığıyla Suriye ve Mısır'ın güvenliğini sağlama hedefini gütmüştür. Bu amaçla Şam Valisi Ebu Ubeyde b. Cerrah'a El Cezire'nin fethine başlaması yönünde talimat vermiştir. Ebu Ubeyde, komutan İyaz b. Ganem'i 5000 ile 6000 kişilik bir kuvvetle El Cezire Bölgesi'ne göndermiştir. İyaz b. Ganem'in fetih harekâtı, Diyar-ı Rebia bölgesinden başlayarak özellikle Rakka merkezli olmak üzere hızla genişlemiştir. Ruha (Urfa) şehri de kısa süreli bir direnişin ardından yapılan antlaşma çerçevesinde İslam ordusuna teslim olmuş ve cizye karşılığında barış sağlanmıştır. Ardından düzenlenen seferlerle Harran, Sümeysat ve Diyarbakır havzasındaki yerleşimlerin fethedilmesiyle birlikte Amid (Diyarbakır), Meyyafarikin (Silvan), Nisibis (Nusaybin), Mardin ve Erzen gibi stratejik şehirler, büyük ölçüde sulh yoluyla İslam topraklarına katılmıştır. Bölge şehirleri, başlangıçta çeşitli derecelerde direniş gösterecek de, çoğu sulh yoluyla İslam hâkimiyetini kabul etmiş ve cizye vergisi ödemeyi taahhüt etmiştir (İbn Kesir, 1995, VII, s.126-129; Belâzurî, 2013, s.200-204; Taberi,2008, III, s.447-448; İbnü'l Esîr, 1985, II, s.486-489; Abu'l Farac, 1945, I, s.178; Şeşen, 1993, s.509; Gördegir, 2020a; Gördegir, 2020b).

Emevîler dönemi (661–750), El-Cezire Bölgesi'nin idarî ve askerî bakımdan yeniden teşkilatlandığı bir dönem olmuştur. I. Velîd b. Abdülmelik (705–717) döneminde

El-Cezîre Valiliği'ne tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik, Anadolu'nun iç bölgelerine yönelik seferlerde önemli başarılar elde etmiştir. Bu dönemde birçok Bizans kalesi ele geçirilmiş, ayrıca Azerbaycan ve El Cezîre'de yeni fetihler gerçekleştirilmiştir (İbnü'l Esîr,1985,V,s.479, 484, 490; Abu'l Farac,1945,I,s.190–196; İbn Kesir, 1995, IX, s.137-140;Azimli, 2007, s. 25–39). Ancak Hişâm b. Abdülmelik (M.S. 724–743),'in halifeliği döneminde Mesleme b. Abdülmelik El Cezîre Valiliği görevinden alınmış ve yerine yeniden Muhammed b. Mervân tayin edilmiştir (İbnü'l Esîr,1985,V,s.148; İbn Kesir,1995,X,s.85-87;İbnü'l Cevzî,1992,VII,s.159; Şeşen, 1993, s. 509). Halife İbrâhim b. Velîd'in kısa süren hilafeti döneminde, Humus ve El-Cezire halkının önemli bir kısmı onun otoritesini tanımamıştır. Bu sırada El Cezire Valisi olan II. Mervân, İbrâhim'in hilafetini kabul etmeyerek ona karşı isyan etmiştir. II. Mervân, Suriye ordusunu yenilgiye uğratarak Şam'a girmiş ve burada halifeliğini ilan etmiştir. II. Mervân (744–750), Emevîler'in son halifesi olmuştur (İbnü'l Esîr,1985,V,s. 268–269; İbn Kesir, 1995,X,46-47;Taberi,2008,IV,s.382;Abu'l Farac,1945, I, s.197; İbnü'l Cevzi; 1992, VII, s.257-258). Ancak onun iç karışıklıkları sona erdirmeye çabaları başarısız olmuş, Ebu Müslim Horasânî öncülüğünde gelişen Abbâsî isyanı sonucunda 750 yılında gerçekleşen Zap Savaşı'nda Emevî ordusu mağlup edilmiştir (Taberi,2008,IV,s.403-405; İbnü'l Esîr,1985,V, s.340–343; Abu'l Farac,1945, I, s.198; İbn Kesir,1995, X, s.78-84; İbnü'l Cevzi, 1992, VII, s.301-306; Lewis, 2006; s.83). Bu mağlubiyet, yaklaşık 90 yıl süren Emevî hâkimiyetinin sonunu getirmiş ve İslam tarihindeki iktidar Abbâsîler lehine değişmiştir.

İlk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs Seffâh (750–754) döneminde, El Cezire Bölgesi'nde Abbâsîlerin yeni iktidarının otorite boşluğundan faydalanan Hâricî unsurlar çeşitli isyan hareketlerine girişmiştir. Halife Ebû Seffâh, bu ayaklanmaların bastırılması için oğlu Ebû Mansûr Ca'fer'i görevlendirmiştir (İbn Kesir,1995,X,s.92-96; İbnü'l Esîr, 1985, V, s.353; İbnü'l Cevzi, 1992, VII, s.311). Halife Hârûn Reşîd (786–809) devrinde El-Cezire'de görece bir sükûnet gözlemlenmiş; ancak Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra oğulları el-Emin ile el-Me'mûn arasında başlayan hilafet mücadelesi, bölgeyi yeniden karışıklıklara sürüklemiştir. El-Me'mûn'un önemli komutanlarından Tâhir b. Hüseyin, El Cezire'yi ele geçirerek el-Me'mûn'un safında yer almış ve bu sadakatının karşılığında bölge valiliğine atanmıştır (İbnü'l-Esîr,1985,VI,s.258; Abu'l Farac, 1945, I, s.214-215;İbnü'l Cevzi,1992,X,s.46-48).

Abbâsîlerin ilerleyen dönemlerinde, halifeler giderek merkezi otoritelerini kaybetmiş, saray içi entrikalar ve askerî baskılar altında yönetim işlevsiz hâle gelmiştir.

Bu süreçte Halife Mütevekkil (847–861), kendi Türk askerleri tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüş ve Abbâsî merkezi otoritesi derin bir krize sürüklenmiştir (İbn Kesir,1995,XI,s.17-21;İbnü'l Esîr,1985,VII,s.90;Abu'l Farac,1945,I,s.235; İbnü'l Cevzi, 1992, XI, s.355-361). Bu çöküş ortamında El Cezire Bölgesi, Abbâsîler tarafından fiilen terk edilerek farklı yerel hanedanlıkların hâkimiyetine açık hâle gelmiştir.

Buveyhîler, Deylem Bölgesi'nden çıkarak 945 yılında Bağdat'ı ele geçirmiş ve Abbâsî Halifesi el-Müstekfî-Billâh tarafından Ahmed b. Buveyh'e "Emîrû'l-Ümerâ" unvanı verilmiştir. Ahmed, tarih literatüründe "Muizzüddeve" lakabıyla anılmıştır (İbnü'l Esîr,1985,VIII,s.381;İbn Kesir,1995, XI, s.303-304; Ebü'l Fida, 1286, II, s.136). Onun yerine geçen Adudüddeve, 977–978 yıllarında El-Cezire Bölgesi'ni Buveyhî topraklarına katmıştır. Ancak 983'te Adudüddeve'nin ölümüyle birlikte Buveyhîler arasında baş gösteren taht mücadeleleri, bölgede yeni güç boşluklarına yol açmıştır (İbnü'l Esîr,1985,VIII,s.576,600,601,IX,s.25, 28; İbn Kesir, 1995, XI, s.492-493; İbnü'l Ezrak, 1975, s.70; Ekinci-Paydaş, 2008, s.92). Bu boşluktan yararlanan yerel hanedanlar El Cezire'de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Diyarbakır bölgesi Abbasiler'in elinde çıkıp kısa süre içerisinde Mervânîler hanedanlığı kuruldu (Ebü'l Fida,1286,II,s.184-185; Şeşen,1993,s.509).

Mervânîler, özellikle Nasirüddeve Ebû Nasr Ahmed (1011–1061) döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Ebû Nasr Ahmed, El-Cezire'nin büyük kısmını kontrol altına alarak siyasi gücünü pekiştirmiştir. Bu dönemde Ruha (Urfa) şehri, Benu Nümeyr'in elinden alınmış ve şehir yönetimi Zenek adlı bir komutana verilmiştir (İbnü'l Esîr,1985, IX, s.268–269;İbnü'l İbri,2011,s.157;Abu'l Farac,1945,I,s.289;Ekinci-Paydaş,2008, s. 93). Ruha'nın Mervânîler tarafından ele geçirilmesi, Bizans ile ilişkilerin bozulmasına neden olmuş ve bölgedeki gerginlik 1030 yılında Bizans ordusunun saldırısıyla sonuçlanmıştır. Neticede Bizans, Mervânî kuvvetlerini mağlup ederek Ruha'yı tekrar ele geçirmiştir (İbnü'l Esîr,1985,IX,s.318;Abu'l Farac,1945,I,s.289–290; Urfalı Mateos, 2000, s.53–54).

XI. yüzyılın ikinci yarısında, Dandanakan Savaşı'nda (1040) Gaznelilerin Selçuklular karşısında ağır bir yenilgi alması, Büyük Selçuklu Devleti'nin Orta Doğu'daki siyasi dengiyi köklü biçimde değiştirmesini mümkün kılmıştır (İbnü'l Esîr, 1985, IX, s.369; İbnü'l Ezrak, 1975, s.148-149; Abu'l Farac, 1945, I, s.292). Bu süreçte, Oğuz Türkmen grupları El-Cezire Bölgesi'ne yönelerek çeşitli kasaba ve şehirlerde yağmalama faaliyetlerinde bulunmuşlardır (İbnü'l Esîr,1985,IX,s.298–299;Abu'l Farac,

1945,I,s.300-301;İbnü'l Ezrak,1975,s.152-153; Ripper, 2012, s.384-385). Bu gelişmeler karşısında bölgenin yerleşik siyasi yapıları zorluk yaşamıştır. Mervânî hükümdarı Nâsırüddeve, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek Türkmen gruplarının bölgede yarattığı tahribatı bildirmiştir. Tuğrul Bey cevabında Türkmenlere iyi davrandığını belirtmiş, Bizans'a karşı yürütülen mücadeledeki katkılarından dolayı kendisini desteklediğini ifade etmiş ve taşkınlıkların önlenmesi amacıyla bölgeye asker gönderme sözü vermiştir (İbnü'l Esîr,1985,IX,s.300–301;Tufantoz,2005,s.91-92; Ripper ,2012,s.383-384).

1050 yılı itibarıyla Mervânî hükümdarı Nâsırüddeve tarafından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına hutbe okutulması, Mervânîler ile Selçuklular arasındaki siyasi ilişkilere bağlılık boyutu kazandırmıştır (İbnü'l Esîr, 1985, IX, s.422; İbn Kesir, 1995, XII,s.156;Abû'l Farac,1945, I, s.304). Nâsırüddeve'nin 1061 yılında vefatının ardından Mervânî hanedanı içinde taht mücadeleleri baş göstermiş ve bu durum devletin siyasi gücünü zayıflatmıştır. Son Mervânî hükümdarı Mansûr (1080–1095), iktidarı fiilen veziri Ebû Sâlim'e devretmiş ve böylelikle siyasi otorite zaafa uğramıştır. Bu zayıflıktan faydalanan Fahrüddeve İbn Cübeyr, Sultan Melikşah'a bölgedeki zenginlikleri ve otorite boşluğunu anlatarak Mervânî topraklarının Selçuklu hâkimiyetine dâhil edilmesi yönünde telkinde bulundu. Sultan Melikşah, Selçuklu ordusunu İbn Cübeyr emrine vererek Mervanoğulların topraklarına harekete geçildi. Kısa sürede Amid, Meyyafarîkin ve Cizre alınmasıyla Mervanoğulların siyasi varlığı sona ermiştir (İbnü'l Esîr,1985,X, s.132–133; İbnü'l Ezrak, 1975, s.189–192; İbn Kesir, 1995,XII,s.258-260;Ripper,2012,s.269-275;Tufantoz,2005,s.116-117). Sultan Melikşah, 1086–1087 yıllarında Bizans'ın elinde bulunan Urfa ve Samsat'ı fethederek El-Cezire'deki Selçuklu hâkimiyetini pekiştirmiştir. Urfa'nın yönetimini Bozan'a, Halep şehri Aksungur'a verdi (İbnü'l Esîr, 1985, X, s.136–137; İbn Kesir, 1995, XII, s.264-265; Abu'l Farac, 1945, I, s.334; Şeşen, 1993, s.510). Ancak Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümü, Büyük Selçuklu Devleti'nde ciddi bir taht mücadelesine yol açmış ve siyasi bir kriz ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, kendisini sultan ilan ederek El Cezire'yi ele geçirmiş, bölge topraklarını sadık emirlerine ikta olarak dağıtmıştır (İbnü'l Ezrak,1975,s.229;İbn Kesir,1995,XII, s.285-287; Abu'l Farac, 1945,I,s.334-335; Paydaş, 2006, s.135). Ancak Tutuş'un sultanlık iddiası, Berkayaruk'un meşruiyetine karşı bir tehdit olarak algılanmış ve 1095 yılında Rey yakınlarında meydana gelen Kereç

Savaşı'nda Tutuş hayatını kaybetmiştir (İbnü'l Esîr,1985,X,s.207; İbn Kesir,1995,XII,s.292-293;İbnü'l Ezrak,1975,s.215;Urfalı Mateos, 2000, s.183-184).

1095 yılında Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde yaptığı çağrı neticesinde başlayan I. Haçlı Seferi, Selçuklu Sultanı Berkıyruk'un iç karışıklıklarla meşgul olduğu bir dönemde gerçekleşmiş ve bölgedeki Müslüman siyasi yapılar üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Haçlı orduları, kısa sürede Anadolu üzerinden ilerleyerek Selçuklu başkenti İznik başta olmak üzere Batı Anadolu'nun birçok şehrini ele geçirmiştir. Bu süreçte, 1098 yılında Haçlı komutanlarından I. Baudouin, El Cezire Bölgesi'nde Urfa Kontluğu'nu kurarak bölgede kalıcı bir Haçlı hâkimiyeti tesis etmiştir (İbnü'l Esîr, 1985 ,X,s.230; İbnü'l Ezrak, 1975, s.229; Urfalı Mateos, 2000, s.193-195; Demirkent, 1997,s. 38). Haçlı ilerleyişine karşı bölgesel Müslüman liderliklerin yeniden örgütlenme çabaları başlamış; bu bağlamda, 1102 yılında Sökmen tarafından Hasankeyf Artukluları, 1106 yılında ise Necmeddin İlgazi öncülüğünde Mardin Artukluları kurulmuştur. El Cezire Bölgesi diğer kısımlarında ise Atabeg ve emirlikler kuruldu (İbnü'l Esîr,1985,X,s.280,317,523–524;İbnü'l Ezrak,1975,s.229,231;Şeşen,1993,s.511). Ancak bu parçalanmış beylikler ve emirlikler, Urfa Kontluğu ve Antakya Prenslığı gibi Haçlı devletlerine karşı müşterek ve etkin bir direniş sergileme kapasitesinden yoksun kalmışlardır.

Bu siyasal dağınıklık ortamında, 1127 yılında Musul Atabegliği'ne tayin edilen İmâdüddin Zengî, kısa sürede Harran ve Halep'i ele geçirerek Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de güçlü ve merkeziyetçi bir Müslüman devleti inşa etmeyi başarmıştır (İbnü'l Esîr, 1985, X, s.513–514; İbn Kesir, 1995, XII, s.363-364; İbnü'l Adîm, 1982, s.157; Urfalı Mateos, 2000, s.286; Lewis, 2006, s.103). Zengî, özellikle Haçlı varlığına karşı gösterdiği direnişle ön plana çıkmış; 1144 yılında Urfa'yı fethederek 46 yıllık Urfa Kontluğu'na son vermiştir (İbnü'l Esîr,1985,XI,s.95; İbn Kesir, 1995, XII, s.404; Urfalı Mateos, 2000, s.296-297; İbnü'l Adîm, 1982, s.158; Ekinci, 2006, s.81-82). Bu zafer, El-Cezire Bölgesi'nde Haçlılara karşı Müslümanların ilk büyük başarısı olarak değerlendirilmiş ve bölgedeki İslami birlik sürecinin önünü açmıştır.

Zengî'nin 1146 yılında öldürülmesinin ardından yerine geçen oğlu Nûreddin Mahmud, babasının siyasi mirasını devralmakta zorlanmamış, onun yürüttüğü politikaları devam ettirmiştir. Nûreddin, ayrıca Artuklu Beyleri'ni de himayesi altına alarak El-Cezire ve çevresinde bölgesel egemenliğini sağlamlaştırmıştır (İbnü'l Esîr, 1985,XI,s.128–129;İbn Kesir,1995,XII,s.406-407;İbnü'l Adîm, 1982, s.167-168; Şeşen, 1993, s.511).

Nûreddin Mahmud'un hizmetinde bulunan ve aynı zamanda Fatımî veziri olarak Mısır'a gönderilen Selahaddin Eyyûbî, kısa sürede buradaki yönetimi ele geçirerek Fatımî Hilafeti'ne son vermiş ve Eyyûbîler Devleti'nin temellerini atmıştır (İbnü'l Esir, 1985,XI,s.279-280;Abu'l Farac, 1950, II, s.408; İbn Kesir, 1995, XII, s.463-464; Lewis, 2006, s. 103). Eyyûbîler, 1180 yılında Musul Emiri II. Seyfeddin Gazi ile El-Melikü's-Sâlih'in vefatı üzerine bölgedeki güç dengelerinin kendi aleyhine gelişmesini engellemek amacıyla 1182 yılında I. Şark Seferi'ni düzenlemişlerdir. Bu seferle birlikte Sincar, Amid ve Halep şehirleri Eyyûbî hâkimiyetine girmiştir. II. Şark Seferi kapsamında ise Meyyâfârikîn ve Şehrîzor'un kontrolü sağlanmış ve nihayetinde Musul da Eyyûbî topraklarına katılmıştır (İbn Kesir,1995, XII,s.540-542;Abu'l Farac, 1950, II, s.427-437;İbnü'l Esir,1985, XI, s.383-392; Runciman,1987, II, s.363; Şeşen,1995,s.21).

Harzemşahlar'ın 1227 yılında El Cezire Bölgesinde oluşturduğu tehdit karşısında, Eyyûbîler ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında bir güç birliği oluşmuştur. Bu ittifakın temelleri, Eyyûbi Sultanı Melik Kâmil, El-Cezire Hâkimi Eşref Musa ve Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alaeddin Keykubad arasında atılmıştır.¹³ Harzemşahlar'ın Anadolu'daki etkisini zayıflatmayı amaçlayan bu ittifak, 13 Ağustos 1230'da gerçekleşen Yassı Çimen Savaşı'nda, Celaleddin Harzemşah'ın ağır bir yenilgi almasıyla sonuçlanmıştır (İbn Bîbî,1941,s.150-157:1996,I,s.406-408; İbn Kesir, 1995, XIII, s.256-257; Nesevi,1934,s.131-132;Abu'l Farac,1950, II, s.528-529; Kaya, 2000, s. 171-172).

Eyyûbi Sultanı Melik Kâmil ile El-Cezire hâkimi Melik Eşref Musa arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve bu durum, El-Cezire Bölgesi'nin taksimi konusunda sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, Diyarbekir yöresi Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil'e verilmiş ve Melik Kâmil, 1232 yılında Amid ve Hasankeyf şehirlerini ele geçirmiştir (İbn Kesir,1995, XIII, s.268-269; Abu'l Farac, 1950, II, s.532; Kaya, 2000, s.183-185; Alptekin, 1991, s.415). Bu zaferin ardından, Artuklu Beyliği'nin Sökmen kolunun sona ermesiyle birlikte, Eyyûbîler bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmiş ve Mardin dışında El-Cezire'nin tek hâkimi durumuna gelmişlerdir. Bu gelişmelerin yanı sıra, 1234 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın Harput'u ele

---

¹³ Harzemşahlar'a karşı yapılan yardım çağrısı üzerine, Eyyubi Sultanı Melik Kamil'in ordunun başına geçerek Anadolu'ya geldiğini söyler. Ancak Haçlıların saldırı hazırlığında olduğunu haberi alan Melik Kamil, mazeretini ve üzüntüsünü Sultana bildirerek Frenklerin üzerine yürüdü. Melik Kamil, Eyyubilerin ordunun başına El Cezire hâkimi Melik Eşref Musa'nın atayarak Alaeddin Keykubad'ın yardımına yolladı. Bkz. İbn Kesir, 1995, XIII, s.284; İbn Bibi, 1996, I, 388; Kaya, 2000 s.167

geçirerek Harput Artuklu kolunun varlığını sonlandırması, El-Cezire'deki güç dengesini bir kez daha değiştirmiştir (İbn Bîbî, 1941, s.175-177:1996, I, s.441-442; İbn Kesir, 1995, XIII, s.284; Kaya, 2000, s.194).

I. Alâeddin Keykubad'ın 1237 yılında ölümüyle yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246), El-Cezire Bölgesi'ndeki siyasi hedeflerinden biri olarak Amid şehrini ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu dönemde, Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil ve El-Cezire Hâkimi Melik Eşref Musa'nın ardı ardına ölümleri¹⁴, Eyyûbîler'in bölgedeki toprak kayıplarının başlangıcını işaret etmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1240 yılında Amid şehrini uzun süredir hedeflediği şekilde ele geçirmiştir. Şehir, kale içindeki bir ihanet sonucunda Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s.541; İbn Bîbî, 1941, s.204-206:1996, II, s.44-48).

4.3. İlhanlı Devleti Hâkimiyetinde El- Cezire Bölgesi (1256-1335)

Moğollar, El Cezire Bölgesi'ndeki idarî yapılanmayı şekillendirirken askerî ve ulaştırma sistemlerini göz önünde bulundurmışlardır (Spuler, 2011, s. 367–368; Gül, 2010, s. 64-65). Bu yaklaşım, hem bölgenin savunma kapasitesinin artırılması hem de yönetim işleyişinin etkin kılınması bakımından stratejik bir karakter taşımaktadır. Askerî esaslara dayalı idarî taksimat, güvenliğin temini ve askerî birliklerin bölge içerisinde hızlı ve etkin bir biçimde sevk ve idaresi açısından gerekli görülmüştür. Ulaştırma teşkilatına verilen önem ise idarî merkezler arasındaki ulaşımın kolaylaştırılması ve iletişimin güçlendirilmesi bakımından dikkate değerdir. Bu çerçevede gerçekleştirilen idarî reformlar, Moğol hâkimiyetinin El Cezire Bölgesi'nde tahkim edilmesine ve bölgenin daha etkin bir şekilde idare edilmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Hülagû Han devrinde El Cezire Bölgesi'ni kapsayacak şekilde iki askerî eyalet teşkil edilmiştir. Bunlardan ilki, geleneksel anlamda El Cezire'nin bir parçası olmakla birlikte İlhanlılar döneminde daha geniş bir coğrafyayı içine alan ve merkezi Musul olan Diyarbekir Eyaleti'dir. Diğeri ise merkezi Ahlat olan ve Van havzasını kapsayan müstakil bir idarî birim olarak teşkil edilmiştir. Hülagû Han zamanında Erzurum'dan Musul'a kadar geniş bir coğrafyaya kapsayan Diyarbekir eyaletine Tudan Noyan atadı (Spuler,

---

¹⁴ Moğol tehlikesi arttığı bir zamanda El Cezire Hakimi Melik Eşref İsa Adil Eyüp 60 yaşında vefat etti. Eyyubi Sultanı Melik Kamil 1238 yılında 70 yaşında Şam'da vefat etti. Bkz, Abu'l Farac, 1950, II, s. 538; İbn Kesir, 1995, XIII, s.284-87)

2011, s. 384 vd. ; Beysanoğlu, 1998, I, s. 372; Sümer, 1984, s. 33; Gül, 2004, s.195, 200). Diyarbekir Eyaleti bölgenin başat idarî birimi hâline gelmiştir.

Abaka Han (1265–1282) döneminde İlhanlı Devleti'nin batı vilayetlerinde idarî ve askerî yapının yeniden teşkili amacıyla bazı atamalar gerçekleştirilmiştir. Buna göre Yaşmut Şirvan'a, Tuguz Bitikçi Horasan'a, Emir Çoban'ın dedesi Tudan Anadolu'ya, Durbay Noyan Diyarbekir'e ve Curmağun Noyan'ın oğlu Siramun Gürcistan'a yönetici olarak tayin edilmiştir (Reşidüddin, 2013, s.79; Vassaf, 1269, s.109; el Ehri, 1954, s.36; Sümer, 1969, s.38). Bu atamalardan hareketle İlhanlı yönetiminin batı bölgelerini Gürcistan, Anadolu ve Diyarbekir olmak üzere üç temel idarî-askerî bölgeye ayırdığı ya da bu bölgeleri stratejik önceliğe sahip alanlar olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Yeni teşkil edilen idarî yapının bir parçası olarak Diyarbekir Eyaleti'ne, başta Uyrat kabilesi olmak üzere çeşitli Moğol boylarına mensup topluluklar ve tümen seviyesinde askerî birlikler yerleştirilmiştir. Moğolların hâkimiyetiyle birlikte Diyarbekir bölgesinin demografik yapısında dikkat çeken bir husus, burada Uyrat boyuna mensup kayda değer bir Moğol nüfusunun yerleşmiş olmasıdır (Yuvalı, 1994, s.165; Sümer, 1969, s.139). Özellikle Musul-Erzurum hattı boyunca kuzey-güney yönünde yaylak-kışlak hayatı süren Uyrat kabilesinin bu süreçte Diyarbekir'in toplumsal ve demografik yapısında belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu kabileye ait kışlak bölgeleri, ilerleyen dönemlerde özellikle Timur Devri'nde "Uyrat İli" adı altında müstakil bir idarî birim olarak teşkilatlandırılmıştır (Harita EK- 4'te verilmiştir). Bu durum, El Cezire Bölgesi'nde sadece geçici askerî görevlerle bulunan Moğol unsurların değil, kalıcı olarak iskân edilen Moğol topluluklarının da varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Abaka Han, Memlükler'in El Cezire Bölgesi üzerindeki askerî tehditlerini bertaraf etmek amacıyla çeşitli askerî ve idarî tedbirler almıştır. Memlükler'in Suriye'deki artan askerî faaliyetlerine karşı İlhanlılar, bu tehdidi ortadan kaldırmak amacıyla kapsamlı bir askerî sefer düzenlemiştir. Bu bağlamda İlhanlı ve Memlük kuvvetleri Fırat Nehri kıyısında bulunan Rahbe bölgesinde karşı karşıya gelmiş; ancak İlhanlı ordusu bu muharebede mağlup olmuş ve kuşatma altındaki Bire bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. Abaka Han'ın talimatıyla Anadolu'daki İlhanlı kuvvetlerinin başındaki Samagar Noyan, yaklaşık 15.000 kişilik bir ordu ile Selçuklu veziri Süleyman Pervane'nin desteğini de alarak Suriye üzerine bir sefer başlatmıştır. Ancak bu dönemde Baycu Noyan'ın oğlu Amal tarafından Amik-Antakya bölgesindeki Türkmen topluluklarına yönelik düzenlenen saldırılar, Memlükler'in sert bir askerî karşılık

vermesine yol açmıştır. Bu doğrultuda Memlûk Sultanı Baybars, 1271 yılında gerçekleştirdiği seferde Urfa ve Harran'ı ele geçirmiş; şehirdeki Moğol askerlerini katletmiş ve ardından bölgeden çekilmiştir. 1272 yılında İlhanlı birliklerinin şehre ulaşmasının ardından Harran ciddi biçimde tahrip edilmiş; şehrin surları yıkılmış, yapıları harap edilmiş ve çok sayıda sivil yaşamını yitirmiştir (İbn Şeddad,2000,s. 5, 17-18:1978, III/I, s.62-63; Yuninî, 1955, II, s.403-405; El Ayni, 1987, II, s.91-93; Turan, 1998,s.575; İbn Tağriberdi, 1972, VII, s. 155–156:2013, s.50-51; Kaymaz, 1970, s. 131; Ekinci-Paydaş, 2008, s.277–278).

İlhanlı-Memlûk mücadelesi, özellikle El-Cezire Bölgesinde yer alan Diyar-ı Mudar topraklarında yoğunlaşan askerî çatışmalarla karakterize olmuştur. 1275 yılında İlhanlılar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin desteğini alarak yeni bir askerî sefere girişmişlerdir. Bu sefere Artuklu askerleri de katılmıştır. Kaynaklar, İlhanlı ordusunun mevcudunu 30.000 kişi olarak belirtirken, Abû'l Farac bu sayının 70.000'e ulaştığını kaydetmektedir. Söz konusu seferin amacı, stratejik bir öneme sahip olan Bire Kalesi'ni ele geçirmektir. Ancak söz konusu sefer, bölgedeki şiddetli soğuk hava koşulları, yoğun kar yağışı ve İlhanlı-Selçuklu ittifakında gözlemlenen karşılıklı güvensizlik sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (İbn Şeddad,2000,s.58-60;İbn Kesir,1995,XIII, s.460-461; Ayni,1987,II,s.139-140;Abu'l Farac,1950,II,s.596;Ekinci-Paydaş,2008,s.278; Kaymaz, 1970,s.142). 1277 yılında gerçekleşen Elbistan Muharebesi, İlhanlılar açısından hem askerî hem de siyasî boyutlarıyla kritik bir dönüm noktası olmuştur. Memlûk ordusu ağır kayıplar vermiş olsa da, bu muharebe İlhanlılar açısından ciddi bir prestij kaybına neden olmuştur. Memlûk Sultanı Baybars, zaferin ardından Kayseri'ye kadar ilerleyerek burada sembolik bir taht töreni düzenlemiş; böylece bölgede hâkimiyetini göstermek amacıyla sembolik bir egemenlik beyanında bulunmuştur (Reşidüddin/Aka, 2013, s.112; İbn Kesir, 1995, XIII, s.463-464; İbn Şeddad, 2000, s.84-88; Vassaf, 1269, s.185; İbn Bibi, 1996, II, s.186 vd.; Aksarayı, 2000, s.87–89; İbn Tağriberdi, 2013; s.54; 1972, VII,s.173).

Memlûk ordusunun Anadolu'dan çekilmesinin ardından, İlhanlı hükümdarı Abaka Han süratle bölgeye intikal etmiş ve muharebe sahasında bizzat incelemelerde bulunmuştur. Moğol askerlerine ait cesetlerin durumunu yerinde gözlemleyen Abaka Han, büyük bir öfkeye kapılmış ve Elbistan yenilgisinin sorumluluğunu Anadolu'daki Türkmen unsurlarına yükleyerek onlara yönelik kapsamlı bir misilleme hareketi başlatmıştır. Bu bağlamda geniş çaplı bir katliam gerçekleştirilmiş, ayrıca seferin başarısızlığı nedeniyle Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman Pervane idam edilmiştir

(Aksarayi, 2000, s.89–90; İbn Kesir, 1995, XIII, s.463-464; Sümer, 1969, s.44 vd.; Erdem, 1995, s.290 vd.; İbn Tağrıberdi, 1972, VII, s.167–168; Spuler, 2011, s.549 vd.; Turan, 1998, s.558 vd.). Söz konusu gelişmelerin ardından İlhanlı yönetimi, Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki denetimini doğrudan müdahale ile yeniden yapılandırmış; Selçuklu yönetimi, İlhanlı valileri aracılığıyla kontrol edilen vasal bir yönetime dönüştürülerek İlhanlılar, Anadolu'daki nüfuzlarını daha merkezî bir idarî sistem üzerinden tahkim etmişlerdir

1281 yılında Fırat Nehri kıyısında gerçekleştirilen yeni İlhanlı saldırıları da başarısızlıkla neticelenmiştir (Vassaf, 1269, s.190-192; İbn Kesir, 1995, XIII, 496-498; Aksarayi, 1943, s.213; Sümer, 1969, s.56). Bu tarihten itibaren Fırat Nehri, İlhanlılar ile Memlûkler arasında fiilî bir sınır niteliği kazanmıştır. İlhanlı Devleti bu hattı aşamazken, aynı sınırlayıcı durum Memlûkler için de geçerli olmuştur.

1282 yılında Abaka Han'ın vefatının ardından İlhanlı tahtına geçen Ahmed Teküdar (1282–1284), El-Cezire bölgesindeki Memlûk etkisini bertaraf etmek ya da asgari seviyeye indirmek amacıyla çeşitli siyasî ve diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede Ahmed Teküdar, politik kaygılarla İslam dinine intisap etmiş ve bu tercih doğrultusunda Memlûkler ile diplomatik ilişkiler geliştirmeyi hedeflemiştir (İbn Kesir, 1995, XIII, s.502-503; Vassaf, 1269, s.234-235; Abu'l Farac, 1950, II, s.611-613; Aksarayi, 1943, s.215–216; Spuler, 2011, s.89–90; Roux, 2001, s.399; Sümer, 1969, s.57; Grousset, 1980, s.353; Turan, 1980, s.187). Ancak bu girişimler beklenen sonucu vermemiş, bölgedeki çatışma ortamı devam etmiştir. Her ne kadar Ahmed Teküdar ile Memlûk Sultanı Kalavun (1279-1290) arasındaki ilişkiler dönemsel olarak olumlu bir seyir izlemişse de, bu ilişkiler zamanla diplomatik krizler ve askerî saldırılarla kesintiye uğramıştır. Nitekim Memlûk kuvvetleri, söz konusu süreçte El-Cezire bölgesine yönelik yeni saldırılar gerçekleştirmiş; bu çerçevede Gerger ve Diyarbekir çevresini istila etmiş ve Kâhta Kalesi'ni ele geçirmiştir (Howorth, 1876, s.310; Ağır, 2004, s. 44–45). Ahmed Teküdar'ın İslamiyet'e geçişi, İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde kalıcı ve yapısal bir dönüşüm yaratmamış; bölgedeki askerî ve siyasî çatışmalar kesintisiz biçimde devam etmiştir.

Ahmed Teküdar'ın İslamiyet'i kabul etmesi, İlhanlı aristokrasisi içerisinde ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bu muhalefetin desteğini arkasına alan şehzade Argun (1284–1291), 1284 yılında gerçekleştirdiği bir darbe ile Teküdar'ı tahttan indirerek İlhanlı tahtına geçmiştir. Argun Han, idaresi altındaki ülkelere valiler atandı. Diyarbekir valiliğine Baydu atandı. (Vassaf, 1269, s.281; Spuler, 2011, s.384-385; Sümer, 1969, s.59).

Argun Han, selefi Ahmed Teküdar'ın İslam dünyasıyla yakınlaşma siyasetini terk etmiş; bunun yerine Batı ile diplomatik ittifaklar geliştirmeye yönelik bir dış politika benimsemiştir. Bu bağlamda, 1285 yılında Papa IV. Honorius'a gönderdiği bir mektupla Memlükler'e karşı iş birliği teklifinde bulunmuştur (Yuvalı,2017,s. 245; Grousset, 1980, s.354). Argun Han, Memlükler'e karşı askerî başarı elde edebilmenin, Batılı müttefiklerin desteğine bağlı olduğunun bilincindeydi. Bu doğrultuda İlhanlı elçileri, 1287, 1289 ve 1291 yıllarında Avrupa devletleriyle ittifak tesis etmek amacıyla çeşitli diplomatik temaslarda bulunmuşlardır (Spuler, 2011,s.240-241;Grousset,1980,s.355–356). Ancak Ahmed Teküdar ve Argun Han dönemlerinde İlhanlı-Memlük ilişkileri, aralıksız bir biçimde çatışma ekseninde seyretmeye devam etmiştir.

1295–1304 yılları arasında İlhanlı tahtında bulunan Gazan Han döneminde, El Cezire Bölgesi'ndeki İlhanlı-Memlük çatışmaları daha da şiddetlendi. Gazan Han karşısında taht mücadelesini kaybeden Baydu'nun, Diyarbekir eyaletinde iskân edilmiş olan Uyrat boyuna mensup bazı Moğol destekçilerinin Memlük topraklarına sığınması ve burada olumlu şekilde karşılanmaları, iki devlet arasında ilerleyen dönemde yaşanacak yeni gerilimlerin habercisi oldu (Reşid al-Din/Seyyad,2000,s.130–131; Sümer,1969, s.65-66). Memlük Sultanı el-Melik en-Nâsır, Kilikya Ermeni Krallığı'na yönelik gerçekleştirdiği seferin ardından El Cezire Bölgesi'ne yönelmiş ve bu doğrultuda Resulayn ile Mardin şehirleri İlhanlı hâkimiyetinden çıkarak Memlükler tarafından ele geçirilmiştir (Howorth,1876,s.434;Spuler,2011,s.111;Gül,2010,s.115). Bu gelişme, İlhanlıların El Cezire üzerindeki otoritesini ciddi biçimde sarsmıştır. Memlüklerin barış teklifini reddeden Gazan Han, 1299 yılında geniş çaplı bir askerî sefer başlatmıştır. El Cezire'deki bazı yerel emirlerin desteğini alan İlhanlı kuvvetleri, Mardin, Düneysir (Koçhisar) ve Resulayn gibi stratejik yerleşimleri ele geçirmiş; akabinde Halep ve Humus'u da alarak 30 Aralık 1299 tarihinde Şam'ı (Dımaşk) kontrol altına almışlardır (Reşid al-Din/Seyyad,2000,s.159–163; Ebi'l-Fedail,1983, II, s.622-626; Howorth, 1876, s.435-437; Spuler,2011,s.111-112;Sümer,1969,s.69). 1300 yılında gerçekleştirilen ikinci Suriye Seferi'nde, Diyarbekir bölgesinden birçok emir İlhanlı ordusunda yer almıştır. Ancak söz konusu sefer, İlhanlılar açısından ciddi bir başarısızlıkla sonuçlanmış; Memlük kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan İlhanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyetin ardından İlhanlılar, daha önce ele geçirdikleri toprakları kaybetmiş ve yalnızca Mardin üzerindeki hâkimiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir (Aksarâyî, 2000, s.219–223;Reşid al-Din /Seyyad,2000,s.167–169; Howorth,1876,s.438-

439;Spuler,2011, s.111–112; Ehri, 1954, s.145-148). İkinci seferde yaşanan bu başarısızlık, İlhanlıları Memlûklerle diplomatik ilişki kurma yoluna sevk etmiştir. Bu çerçevede, İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından Kemâleddin Mûsulî elçi olarak Kahire'ye gönderilmiş; ancak gerçekleştirilen bu diplomatik girişimden herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Bunun üzerine Gazan Han, 1302 yılında üçüncü bir Suriye Seferi düzenlemeye karar vermiştir. Bu seferde İlhanlı ordusunun başında Kutluğşah bulunmakta olup, Emir Çoban ve Mulay gibi dönemin önemli komutanları da sefere iştirak etmiştir. İlhanlılar ile Memlûkler arasında gerçekleşen bu muharebe, İlhanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır (Aksarâyî,2000,s.225;İbn Tağrîberdî, 1972,VIII,s.158–159;Reşid al-Din/Seyyad, 2000, s.177–178; Spuler, 2011, s. 114–116). Böylece İlhanlılar Suriye üzerindeki nüfuzlarını kesin olarak kaybetmişlerdir.

Olcaytu'nun (1304–1317) tahta çıkmasının ardından, İlhanlı-Memlûk ilişkileri yeniden askerî bir boyut kazanmış ve 1312 yılında Memlûklere karşı bir Suriye seferi tertip edilmiştir. Bu sefere Diyarbekir bölgesinin yerel hâkimi Emir Sutay da katılmıştır. Sefer kapsamında İlhanlı ordusu kısa sürede Rahbe'yi ele geçirmeyi başarmış; ancak bu başarı sürdürülebilir olmamış ve İlhanlı kuvvetleri kısa süre içerisinde geri çekilerek eski sınırlarına dönmek zorunda kalmıştır (Hafız Ebru,1317,s.53-54; Kaşani,1348,s.143; Spuler,2011,s.127;Grousset,1980,s.364;Sümer,1969,s. 81; Roux, 2001, s.432). Olcaytu döneminde Suriye'ye yönelik başka bir askerî harekât gerçekleştirilmemiş ve bu coğrafya İlhanlıların siyasi ve askerî öncelikleri dışında bırakılmıştır.

Olcaytu'nun ardından tahta Ebu Said Bahadır Han (1317–1335) geçmiştir. İlhanlılar ile Memlûkler arasında Cezire Bölgesi'nde yaşanan mücadeleler, bölgedeki sivilleri olumsuz yönde etkilemiştir. Hicrî 716 (Miladî 1317) yılı sonlarında İlhanlı kuvvetlerine mensup yaklaşık bin kişilik bir birlik, Kahta Kalesi ve çevresini yağmalamış; kadın ve çocukları kılıçtan geçirerek elli altı kişiyi esir almış ve bölgeden ayrılmıştır (Makrîzî, 1941, s.162; Sümer, 1969, s.83). İlhanlı Devleti'nin bu dönemde zayıflamasıyla birlikte, Memlûk kuvvetleri zaman zaman İlhanlı topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır. Nitekim 1318 yılında Cacaoğlu komutasındaki Memlûk kuvvetleri Amid şehrini ele geçirerek halkın büyük kısmını kılıçtan geçirmiş ve şehri yağmalamıştır. Abu'l-Farac ise bu hadiseyi 1297 yılı olayları arasında kaydetmektedir (Ebu'l Fida,1286,IV, s. 84; Abu'l-Farac, 1950, II, s. 659–660; Howorth, 1876, s.599; Aktan, 1995, s.614). Ancak bu tür münferit çatışmaların dışında, İlhanlı–Memlûk mücadelesini sona erdiren kalıcı bir barış tesis edilmiştir. Bu barış süreci, El-Cezire bölgesinde görece

bir istikrar ortamının doğmasını sağlamış; buna karşın Anadolu'nun iç kesimleri ile sınır bölgeleri yeni çatışma ve istikrarsızlık alanlarına dönüşmüştür.

İlhanlılar ile Memlükler arasındaki süregelen siyasi ve askerî rekabet, El Cezire Bölgesi'nde birçok yerleşim biriminin sık sık el değiştirmesine ve ciddi tahribata uğramasına neden olmuştur. Bu çatışma ortamına çekirge istilaları, sel ve dolu gibi doğal afetlerin de eklenmesi, bölgede büyük bir kıtlık ve açlığa yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuzluklar sonucunda halkın önemli bir kısmı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Diyarbakir, Musul ve Tebriz gibi büyük şehirlerde ekonomik istikrarsızlık baş göstermiş; bu merkezlerdeki mal ve hizmet fiyatlarında dikkate değer artışlar yaşanmıştır. Öte yandan, Mardin, Ceziretü'l İbn Ömer ve Meyyafarikin gibi yerleşim yerlerinde ise demografik yapı ciddi şekilde zarar görmüştür (Makrizi, 1941, s.202; Howorth, 1876, s.598). İlhanlıların zaman zaman bölgedeki bazı Hristiyan topluluklara destek vermesi, özellikle Türk, Kürt ve Arap kabileleriyle Hristiyan unsurlar arasında etnik ve mezhebî temelli çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Muş'tan Mardin'e, Harput'tan Resulayn'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada farklı etnik ve dinî gruplar arasında karşılıklı şiddet olayları meydana gelmiştir. Aynı dönemde İlhanlı hizmetindeki Moğol kabileleri ile yerel Türkmen toplulukları arasında da yoğun gerilimler yaşanmış; bu süreçte özellikle Uyrat kabilesi El-Cezire bölgesinde önemli bir aktör konumuna gelmiştir. Gazan Han, Uyrat boyuna mensup Moğolların isyanlarını bastırmak amacıyla çeşitli önlemler almış; ancak bu girişimler söz konusu grubun yol açtığı yıkımı tamamen engelleyememiştir (İbn Tağrıberdi,1972,VIII, s. 60; Turan, 1980, s. 188). Zamanla İlhanlı yönetimi açısından ciddi bir tehdit unsuru hâline gelen Uyrat kabilesi, yalnızca iç siyasette değil, dış politikada da etkili olmuştur. Başlangıçta İlhanlılar içerisindeki bir iç mesele olarak değerlendirilen bu durum, Uyrat mensuplarının gruplar hâlinde Memlük topraklarına sığınmasıyla birlikte uluslararası bir boyut kazanmıştır (İbn Şeddad,2000,s.72–76; Ayni,1987,II,s.292;Sümer,1969, s. 84; Makrizi,1941,s.38–39,195). Nitekim bu tür iltica hareketleri ilerleyen yıllarda da devam etmiş; hem İlhanlıların iç istikrarını derinden sarsmış hem de Memlüklerle olan ilişkilerin daha da karmaşık hâle gelmesine neden olmuştur.

Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatından kısa bir süre önce, uzak akrabası ve Arık Buka'nın torunu olan Arpa Han'ın tahta çıkması yönünde bazı görüşler dile getirilmiştir. Ebu Said Bahadır Han'ın hamile eşi Dilşad Hatun, kendisini güvende hissetmediği için hanın dayısı ve o dönemde Diyarbakir Valisi olan Ali

Padişah'a sığınmıştır. Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, İlhanlı Devleti'nin siyasî bütünlüğünü ciddi biçimde zedelemiş, bu durum da devletin kısa sürede parçalanma sürecine girmesine yol açmıştır (İbn Kesir, 1995, XIV, s.279; Hafız-ı Ebru, 1317, s.143-44; el Ehri, 1954, s.59; Makrizi, 1998, s.207; Handmir, 1333, III, s.219; Spuler, 2011, s. 144–145). Bu süreçte İlhanlılar hem iç isyanlarla hem de dış müdahalelerle karşı karşıya kalmış; merkezi otoritenin zayıflaması neticesinde İlhanlı hâkimiyeti altındaki topraklar üzerindeki denetim büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

4.3.1. El Cezire Bölgesi'nde Moğol Sutay Hanedanı

Sutaylılar, İlhanlılar dönemi sonrasında ortaya çıkan yarı bağımsız siyasi yapılar arasında yer almakta olup, Celayirliler, Çobanlılar ve Eretnalılar gibi hanedanlarla benzer bir gelişim süreci izlemişlerdir. Her ne kadar tam anlamıyla merkezi bir devlet teşkilatı kuramamış olsalar da, yaklaşık yarım yüzyıllık bir süre boyunca El-Cezire bölgesi başta olmak üzere, Erzurum'dan Ahlat'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada siyasi varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Spuler, 2011, s.367 vd.; Gül, 2004, s.195 vd.). İlhanlı hükümdarı Hülagü tarafından Musul merkezli olarak tesis edilen Diyarbekir Eyaleti, bölgenin idarî açıdan yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Musul, Kerkük, Mardin, Diyarbakır ve Erzurum gibi stratejik öneme sahip şehirleri kapsayan bu eyalet, İlhanlıların merkeziyetçi yönetim anlayışı çerçevesinde doğrudan Moğol valileri tarafından idare edilmiştir. 1243 yılında gerçekleşen Köse Dağı Savaşı'nda Anadolu Selçuklularının Moğollar karşısında mağlup olmasının ardından, bu devletin tabiiyetine giren Anadolu topraklarında Moğollar, doğrudan valiler atamak suretiyle egemenliklerini tesis etmişlerdir. Özellikle 1256 yılından itibaren merkezi otoritenin güçlendirilmesi amacıyla, kritik bölgelere Moğol asıllı ya da İlhanlılara sadık yerel emirlerin atanması yoluna gidilmiştir. Ancak 1277 yılında Elbistan Savaşı'nda Memlükler karşısında alınan yenilgi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bölgedeki idarî etkinliğini ciddi biçimde zayıflatmıştır. Bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak, El-Cezire gibi stratejik öneme sahip bölgelere doğrudan İlhanlı merkez otoritesince tayin edilen valiler görevlendirilmiştir. Diyarbekir Eyaleti'ne atanan yöneticiler çoğunlukla Moğol emirleri veya hanedana mensup şehzadeler arasından seçilmiştir. Bu valiler arasında en dikkat çekici isimlerden biri, yaklaşık çeyrek asır süren (1309–1332) valiliği boyunca bölgedeki otoritesini pekiştirerek kendi adını taşıyan yarı bağımsız bir hanedanın, Sutaylılar'ın,

temellerini atan Sutay Noyan'dır. Bununla birlikte, Sutay Noyan'dan önce de Diyarbekir'de görev yapan önemli İlhanlı valileri mevcuttur. Bu isimler arasında Emir Tudan, Durbay Noyan, Baydu, İrincin, Emir Tagaçar, İl-Basmış Noyan ve Emir Mulay gibi İlhanlı emirleri yer almaktadır. Diyarbekir Eyaleti'nde valilik yapmış olan bu İlhanlı askerî komutanları, Memlüklerin saldırılarına karşı El-Cezire Bölgesi'ni koruma görevini üstlenmişlerdir (Kaşani,1348,s.9;Spuler,2011,s. 384; Turan,1980,s.188).

1295 yılında Emir Sutay'ın Diyarbekir valiliğine başlamasından önce, yine Uyrat kabilesine¹⁵ mensup yaklaşık 12.000 hane halktan oluşan bir topluluk, Toragay ve Yisutay adlı liderlerinin öncülüğünde El-Cezire Bölgesi'ne göç etmiştir (Turan, 1980, s. 188). Bu göç hareketi, bölgedeki mevcut sosyal ve siyasal dengeleri önemli ölçüde sarsmış ve çeşitli huzursuzluklara yol açmıştır. Bu süreçte Türkmen topluluklarına yönelik saldırılar düzenleyerek bölgede bir kargaşa ortamı yaratmışlardır. Gazan Han ile Baydu arasındaki taht mücadelesi sırasında, Diyarbekir Eyaleti'nde önemli bir askerî güce sahip olan Uyrat kabilesi Baydu'yu desteklemiştir. Ancak Gazan Han'ın iktidar mücadelesinde üstünlük sağlamasının ardından, 10.000'e yakın Uyratlı olası bir cezalandırılma korkusu ve Memlük Sultanın Ket-boğa(1294-1296)'nın Moğol asıllı olması Memlük topraklarına yönelmesine neden olmuştur. Diyarbekir Valisi Mulay, bu gelişmeden haberdar olunca harekete geçmişse de Suriye'de Uyratlılarla karşılaştığında yenilgiye uğramış ve onların Memlük topraklarına geçişini engelleyememiştir (Reşîd al-

---

¹⁵ Moğol kabilelerinden biri olan Uyratlılar, Sutaylılardan sonra El-Cezire Bölgesi'nde siyasî, askerî ve toplumsal açıdan derin etkiler bırakmışlardır. Hülagü'nün batı seferiyle birlikte Yakın Doğu'da yerleşen en önemli Moğol boylarından biri hâline gelmişlerdir. İlhanlılar döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyini yurt edinmişler; yaz aylarında Erzurum, Bingöl ve Muş çevresini yaylak, kış aylarında ise Musul ve çevresini kışlak olarak kullanmışlardır. Uyratlılar, Diyarbekir eyaletinde askerî tümen düzeyinde teşkilatlanmış olup, bölgedeki olaylara müdahale edebilecek güce sahiptiler. İlhanlıların mücadele ettiği Memlüklerle olan ilişkileri, zaman zaman Uyratlılar ile İlhanlılar arasında çeşitli sorunlara yol açmıştır (Yuvalı,2017, s.377-78;Sümer,1969,s.139;Kanat,2000, s.107;Gül,2010,s.17 vd.; Keleş, 2021, s.673-74). Uyrat kelimesi Türkçe, Moğolca, Arapça ve Farsça kaynaklarda adları telaffuz farklılıklarına bağlı olarak Oyrat, Uyrat ve Avirataye biçimlerinde geçmektedir (Ayni, 1987, III, s.304–305;Abu'l Farac,1950, II, s. 658–659; Cüveynî, 2013, s. 93). Uyrat adının kökeni, onların ormanlık bölgelerde yaşamalarına dayandırılmaktadır. Moğolca “oi” kelimesi “orman” anlamına gelmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Cengiz Han'ın Uyratların biatını istemek için yaptığı konuşmada onlardan “Orman Halkları” (oi-irgen) olarak söz edildiği belirtilmektedir (MGT,1986,s. 160; Cüveynî, 2013, s. 93).

Din/Seyyad,2000,s.130;Ayni,1987,III,s.304; İbn Tağrıberdi, 1972, VIII, s. 60; Howorth, 1876, s. 401; Kanat, 2000, s. 108 vd.; Abu'l Farac, 1950, II, s. 658–659; Spuler, 2011, s. 384–385; Gül, 2004, s. 200–201; Sümer, 1969, s.65-66).

4.3.1.1. Sutay Noyan (1309-1332)

Diyarbakir Eyaleti'nde Sutaylılar Hanedanı'nı kuran Sutay Noyan'ın hangi boydan geldiğine dair kesin ve açık bilgilere ulaşamamaktadır. Faruk Sümer'e göre "Sutay" ismi, "Sunitay" adının kısaltması olabilir ve bu bağlamda Sutay Noyan'ın Sünit boyuna mensup olabileceği ihtimali ileri sürülmektedir. Ayrıca Sümer, bazı Memlük müverrihlerinin Sutay Noyan'ı, Hülagü ve Abaka dönemlerinde yaşamış olan Sunitay Noyan ile karıştırdıklarını belirtmektedir. Sümer'e göre Sunitay Noyan, Curmağun Noyan ile birlikte bölgeye gelmiş olup asıl adı "Küçük Çağatay"dır. Yaşı hayli ilerlemiş olan Sunitay Noyan'dan, 1270 yılında Çağataylılarla yapılan savaştan sonra bir daha bahsedilmemesi, muhtemelen bu tarihten kısa bir süre sonra öldüğünü göstermektedir. Zeki Velidi Togan da benzer şekilde Sutay Noyan'ı Sünit boyuna mensup bir emîr olarak tanımlamaktadır. Yuvalı'ya göre ise Moğolların Yakın Doğu'ya yönelik ilk büyük istilasında önemli bir rol oynayan Curmağun Noyan'ın da aynı boydan olması, Sünit boyunun özellikle Diyarbakir ve Musul çevresinde etkili olduğunu; bu boyun başında Doladay ve Sutay Noyan gibi komutanların bulunduğunu göstermektedir (Sümer,1969,s.19, dn.33;Togan,1981,s.243;Yuvalı,1994,s.164).

Sutay Noyan'ın adı, farklı tarihî kaynaklarda çeşitli şekillerde zikredilmiştir. Bu durum, dönemin dil farklılıkları ile yerel telaffuz ve yazım biçimlerinden kaynaklanmış olmalıdır. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi 'ü't-Tevârîh* adlı eserinde ondan "Hacı Sutay" olarak bahsederken, Mîrhând eserinde "Suntay" adını kullanmıştır. Ermeni tarihçi Vardan, Sutay Noyan'dan "Sonita" adıyla söz eder. Seyyah İbn Battûta ise Diyarbakir bölgesine yaptığı ziyareti anlatırken onu "Diyarbakir Süveyt Beyi, Suntay" olarak kaydetmiştir. Kürt tarihçi Şerefhan da *Şerefname* adlı eserinde adını "Sutay" veya "Sotay Bahadır" şeklinde zikretmektedir (Hâfız-ı Ebrû, 1317, s.149; Mîrhând, 1380, V, s.4403;Vardan,1937,s.225;İbn Battûta, 2004, I, s.276, 303; Şerefhan, 1971, s. 425, 427). Bu farklı adlandırmalar, Sutay Noyan'ın hem Moğol hem de yerel tarih yazımında geniş bir etki alanına sahip olduğunu göstermektedir.

Sutay Noyan, siyasi kariyerine Şehzade Gazan'ın Horasan valiliği döneminde Emir-i Ahur (ahtacı) olarak başlamış ve bu görevi aracılığıyla adını duyurarak yükselmiştir. Bu unvanı daha sonraki yıllarda da muhafaza ettiği anlaşılmaktadır (Ehri, 1954,s.142-143;Reşid al-Din/Seyyad, 2000,s.91,98,106,133;Ayni,1987,IV,s.283;Sümer, 1969,s.65,96,dn.4). İlhanlı tahtı için Gazan ile Baydu arasında yaşanan mücadelede, Gazan Han'ın safında yer alan Sutay Noyan, bu tercihiyle hem siyasi prestij kazanmış hem de merkezi yönetim nezdindeki itibarını artırmıştır. Özellikle Baydu'nun yakalanması ve vezir Zencânî'nin öldürülmesi (Mayıs 1298) gibi kritik gelişmelerde aktif rol oynaması, Sutay'ın İlhanlı siyasetindeki konumunu pekiştirmiştir (Reşidüddin /Aka,2013,s.273; el Ehri, 1954, s.43-44; Reşid al –Din/Karl, 1940, s.119-120; Howorth, 1876, s.410). Ayrıca, Emir Nevruz'a karşı yürütülen askerî harekâtlarda da etkin bir şekilde görev almış, İlhanlı ordusu adına önemli katkılarda bulunmuştur (Reşidüddin / Aka, 2013, s. 201, 215 vd.). Gazan Han döneminde Anadolu'da meydana gelen Sülemiş İsyanı¹⁶, Sutay Noyan'ın yükselişinde belirleyici olaylardan biri olmuştur. Baycu'nun torunu olan Sülemiş, Anadolu topraklarının kendisine ait olduğunu iddia ederek bağımsızlık arayışına girişmiştir. İlhanlı yönetimi, bu isyanı bastırmak üzere Diyarbekir Valisi Mulay'ı görevlendirmiş; Mulay'a destek amacıyla Emir Sutay ve Emir Hinducak da bölgeye gönderilmiştir. Ancak, Mulay isyan bölgesine ulaşamadan, 1299 yılında Emir Çoban tarafından isyan bastırılmıştır (Reşidüddin/Karl,1940,s.122;Aksarayî, 2000, s.198;1943,s.292;İbn Tağrıberdi,2013,s.98;Howorth,1876,s.428,434;Sümer, 1969, s.68). Bu süreç, Sutay Noyan'ın Anadolu coğrafyasındaki etkinliğini artıracak yeni görevler üstleneceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Gazan Han, Emir Sutay'ın Anadolu'da kalmasını ve bölgedeki düzeni sağlamasını istemiştir. Bu doğrultuda Emir Sutay, Mücireddin Emirşah ile birlikte Kayseri bölgesine yerleşmiştir. Emir Sutay, İç Anadolu ve batı uçlarındaki güvenliği ve kamu düzenini tesis etmede başarılı olmuş, Aksaray ve Niğde çevresinde de idari etkinliğini Emirşah ile birlikte sürdürmüştür (Togan,1981,s.243;Aksarayî,2000, s.198–206;1943,s.293;Sümer, 1969, s.69).

1300–1302 yılları arasında Gazan Han'ın Memlûkler üzerine gerçekleştirdiği iki seferde Emir Sutay da aktif rol oynamıştır (Reşidüddin/Aka, 2013, s.283 vd.; İbn Tağrıberdi, 2013, s.99, 111 vd.). Bu seferlerde Emir Sutay'ın yanı sıra Emir Çoban ve Emir Mulay da yer almıştır(Reşid al-Din/Seyyad, 2000, s.168; Sümer, 1969, s.69; Reşid

---

¹⁶ Sülemiş İsyanı ilgili bilgi için Bknz.(Spuler, 2011, s.109-110; Aksarayı, 1943, s.288-293, 309).

al-Din/Karl,1940,s.131-132). Birinci Suriye Seferi sırasında Memlûklerin zaman zaman Diyarbekir bölgesine yönelik saldırıları üzerine İlhanlı hükümdarı Gazan Han 1299 yılında askerî harekâta girişmiştir. Humus Ovası'nda gerçekleşen muharebe İlhanlıların zaferiyle sonuçlanmış, bu başarının ardından Gazan Han, Şam valiliğine Kıpçak asıllı İl Basmış'ı atamıştır. Ancak İl Basmış'ın daha sonra Memlûkler tarafına geçmesi, İlhanlıları yeni bir sefer hazırlığına sevk etmiştir. Bu gelişmelerin ardından 1300 yılında ikinci bir Suriye Seferi başlatılmış; Diyarbekir üzerinden Resulayn güzergâhı izlenerek Şam sınırındaki Rahbe'de Gazan Han karargâh kurmuştur. Halep civarında karşı karşıya gelen İlhanlı ve Memlûk orduları arasında şiddetli çarpışmalar yaşanmış, ancak yıpratma savaşının sonunda üstünlük Memlûklere geçmiştir (Aksarâyî,1943, s.310–315; Reşîd al-Din/Seyyad, 2000, s.168; Howorth, 1876, s.449, 454-455; Sümer, 1969, s. 69). Öte yandan, 1302 yılında düzenlenen üçüncü Suriye Seferi'nde İlhanlı ordusunda Emir Sutay da yer almıştır (Ayni, 1987, IV, s.235; Howorth, 1876, s.466).

1308 yılında Musul merkezli Diyarbekir eyaletinin yöneticisi olan Kıpçak İl Basmış'ın görevden alınmasının ardından, yerine Emir Sutay Noyan tayin edilmiştir.¹⁷ Gazan Han döneminde yıldızı parlayan Sutay Noyan, Olcaytu döneminde de düzenlenen seferlere katılarak siyasi kariyerindeki yükselişini sürdürmüştür (Hafız Ebru,1317,s.14, 53-54;Aksarayı, 2000, s.248; Beysanoğlu, 1998, I, s.377; Alican, 2017, s.155). Sutay Noyan'ın 1312 yılında önce Diyarbekir valiliğinde azlediğini görmekteyiz. Diyarbekir valiliği yapan Mulay'ın 1312 yılında ölümü üzerine yeniden Sutay Noyan Diyarbekir Valiliğine gelmiştir (Spuler,2011,s.384;Sümer,1969,s.78). Olcaytu Han döneminde Sutay Noyan, geniş bir coğrafyada yetki sahibi olmuş ve siyasi nüfuzunu muhafaza etmiştir.

Görev süresi boyunca Cezire Bölgesi'nde Türkmen varlığına karşı sert bir tutum sergileyen Emir Sutay, bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdikten sonra Ayntab-Halep hattındaki Bozok Türkmenleri ile Antakya-Trablus çevresindeki Üçok Türkmenlerine karşı harekete geçmiştir. Bu gruplar, zaman zaman Memlûkler'in desteğini alarak İlhanlı topraklarına yönelik saldırılarda bulunmuşlardır. Sutay, bu saldırılara karşılık olarak Harran ve Rumkale çevresinde düzenlediği ani baskınlarla Türkmen gruplarını etkisiz hâle getirmiş ve bir kısmını esir almıştır. Ancak Memlûk Halep Naibi Kara Sungur'un kumandasındaki kuvvetlerle Belih Çayı civarında gerçekleşen çatışmada Emir Sutay

---

¹⁷ Makrizi'ye göre Emir Sutay'ın Diyarbekir Valiliği oluşu H.709 (1309-1310) yılında olduğunu söyler. Bknz. (Makrizi, 1941, s.69).

yenilgiye uğrayarak bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır (Beysanoğlu, 1998, I, s.377; Ekinci, 2006, s.95; Gül, 2004, s.203; Alican, 2017, s.155; Sümer, 1969, s. 77-78; Ekinci-Paydaş, 2008, s.279; Sevim ve Yücel, 1989, s.340).

Ebu Said Bahadır Han döneminde, Mardin'den Şam'a gitmekte olan 900 kişilik Türkmen kervanının yağmalanmasının ardından Diyarbakir Valisi Sutay Noyan, failleri cezalandırmış ve yağmalanan malları sahiplerine iade etmiştir (Turan,1980,s.183,dn. 121;Keleş,2021,s.78).

Her ne kadar Emir Sutay¹⁸, İlhanlı yönetimine doğrudan karşı bir tutum sergilememiş olsa da, isyancı unsurların Anadolu'daki iletişim yollarını kullandıkları bilinmektedir. Bu isyancılar, Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'a karşı harekete geçmişlerdir. Sutay'ın, Çobanlıların bölgedeki nüfuzunun artmasından endişe ederek isyancılara gizli destek verdiği yönündeki iddialar, Ebu Said Han tarafından da ciddiye alınmış görünmektedir. Ancak Anadolu'daki isyanlar kısa sürede bastırılmış ve isyancılar cezalandırılmıştır. Baranbay, Diyarbakir'e kaçarak babası Sutay'a sığınmak suretiyle canını kurtarabilmiştir. Baranbay'ın ölümden kurtuluşu, babası Sutay Noyan'ın Ebu Said Bahadır Han nezdindeki itibarı sayesinde mümkün olmuştur (Aksarayî,2000,s.260:1943,s.350;Vassaf,1269,s.545-546;Sümer,1969,s.84-85;Gül,2010, s.158-159).

Ebu Said Bahadır Han döneminde İlhanlı yönetimince gerçekleştirilen yeni idari düzenlemeler doğrultusunda, İrincin Diyarbakir Valiliği'ne, Sutay Noyan ise Ahlat Valiliği'ne tayin edilmiştir (Aksarayî, 2000, s.242-247;Hafız Ebru,1317,s.73;Sümer, 1969,s.83;Haspolat,2010, s.267; Spuler, 2011, s.384 vd.). Ancak Sutay'ın Ahlat Valiliği kısa süreli olmuştur. Emir Çoban'ın devletin çeşitli kademelerinde etkisini artırması ve Derbent'te Altın Orda Hükümdarı Özbek Han'a karşı yürüttüğü sefer sırasında, bazı emirlerin itaatsizlik göstermesi üzerine bu emirlerden bazılarına sert cezalar uygulanmıştır. Bu durum, muhalefetin başını çeken Kurmuşî'nin öncülüğünde bir isyana dönüşmüştür. Kurmuşî'yi destekleyen emirler arasında, bir dönem Diyarbakir Valiliği

---

¹⁸ Faruk Sümer'e göre Sutay Noyan, her ne kadar dolaylı olarak Anadolu'daki isyana destek vermiş olsa da olayları pasif bir şekilde izlemekle yetinmiştir. Oğlu Baranbay gibi doğrudan bir mücadeleye girişmemiştir. Ayrıca Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'a karşı düzenlenen isyana doğrudan katılmamasının bir diğer nedeni, Emir Çoban'ın desteğiyle Diyarbakir Valisi İrincin'in görevden alınarak yerine Sutay Noyan'ın atanmış olmasıdır. Vassaf, Timurtaş'ı destekleyen emirler arasında Emir Sutay'ın adını da zikreder. Sutay Noyan, büyük emirler gibi Timurtaş'a destek vermiş olsa da Diyarbakir'de ikamet etmesi nedeniyle doğrudan çatışmaya girmemiştir (Sümer, 1969, s. 84-85; Vassaf, 1269, s. 642).

yapmış olan İrincin de bulunuyordu. İrincin muhalefet bloğunda yer almasının asıl nedeni ise, Emir Çoban tarafından Diyarbekir Valiliği görevinden alınmış olmasıydı (Hafız Ebru, 1317, s.99; Sümer, 1969, s.83-84). Emir Çoban'a muhalif bir çizgide yer alan Kurmuşî ile Diyarbekir Valisi İrincin'in başlattığı isyan, İlhanlılar nezdinde büyük bir iç karışıklığa sebep olmuştur. 1319 yılında isyancı kuvvetler ile gerçekleşen çatışmada, İrincin, Kurmuşî dâhil olmak üzere pek çok emir hayatını kaybetmiştir (Müstevfi, 1339, s.614-615; Hafız Ebru,1317,s.100-104;Vassaf,1269,s.640,645; el Ehri, 1956,s.150-152; Sümer, 1969, s.84-85; Aksarayî, 2000, s.256-260). İrincin'in ölümünün ardından Emir Sutay, yeniden Diyarbekir Valiliği görevine getirilmiştir (Hafız Ebru, 1317,s.99;el Ehri,1954, s.150-51, 155/57; Gül, 2004, s.203; Beysanoğlu, 1998, I, s. 377; Sümer,1969, s.84-85; Sevim ve Yücel, 1989, s.340; Alican, 2017, s.156-157).

El Cezire Bölgesi'ndeki bazı emirlikler Sutay Noyan'a bağlı kalmaya devam etmiştir. Ebu Said Bahadır Han tarafından 1329-1330 yıllarında Meyyafarikin'e tayin edilen Beklemiş'in de Sutay Noyan'a tabi olarak görevini sürdürdüğü bilinmektedir (Turan, 1980, s.194-195).

1327 yılında Emir Çoban'ın idam edilmesiyle birlikte, Sutay'ın Cezire Bölgesi'ndeki konumu daha da güçlenmiş, bölgedeki en etkili figür hâline gelmiştir. 1332 yılında Musul'da vefat ettiğinde, yüz yaşına yaklaşan Sutay Noyan, uzun soluklu ve başarılı bir idarî kariyeri arkasında bırakmıştır. Memlûk kaynakları Sutay Noyan için dindar, halka karşı şefkatli ve cesur bir emir olarak bahsedilmektedir. Türbesi Musul bulunmaktadır (Sümer, 1969, s.96, dn.4). Yerine yeterli idarî yetkinliğe sahip olmayan oğlu Hacı Tugay getirilmiştir. Ancak Hacı Tugay'ın etkisiz yönetimi, bölgede Uyratların etkinliğini artırmıştır. İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in dayısı ve Uyratların reisi olan Ali Padişah, bu dönemde hızla nüfuz kazanmış ve yeğeni tarafından Diyarbekir valiliğine tayin edilmiştir (Gül,2004,s.204;Alican,2017,s. 158; Yuvalı,1994, s.165; Beysanoğlu, 1998,s.377; Turan,1980,s.189; Sümer, 1969, s.92,96). Ali Padişah'nın siyasi gücü ve bölgedeki Uyrat nüfusu sayesinde Sutaylılar üzerindeki baskılar artmıştır. 1335 yılında dayısı Ebu Said'in vefatının ardından en önemli destekçisini kaybeden Uyratlı Ali Padişah, Sutay'ın oğulları Baranbay ve Hacı Tugay ile Celayirli Şeyh Hasan arasında oluşturulan ittifak sonucunda 1336 yılında Uyratlıların egemenliği sona erecek ve Diyarbekir tekrar Sutaylıların egemenliğine girecektir.

4.3.1.2. Baranbay

Emir Sutay Noyan'ın en büyük oğlu Baranbay¹⁹'dır. Baranbay ismi farklı kaynaklarda Barambay, Barımbay ve Baranbay olarak yer almaktadır (Esterebadi, 1990, s.125,149; Aksarayı, 2000, s.260; el Ehri, 1954, s.171; Neşri, 1983, I, s.106 vd. Yınanç, 1988, s.620). Bu ismin, Karakoyunlular ailesinin Barani ismi ile benzerlik göstermesi Karakoyunlu Türkmenlerin tarih sahnesine çıkmadan önce Uyratlı Ali Padişah ve Sutaylıların hizmetinde bulunması nedeniyle Baranbay ismi ile Karakoyunlu Barani ismi arasında bir ilişki olabileceği düşünülmektedir (Sümer, 1969, s.107, dn.37; Gül, 2010, s.160). Emir Sutay'ın oğulları arasında Hacı Tugay ve Baranbay'ın yanı sıra bazı kaynaklarda adı geçmeyen Fulay isimli bir oğlu daha bulunmaktadır (Gül, 2010, s.170; Beysanoğlu, 1998, I, s.377; Keleş, 2021, s.83). Emir Sutay'ın ölümünden sonra, kaynaklar daha çok Hacı Tugay'dan bahsetmiş, Baranbay'ın siyasi faaliyetleri konusunda ise yeterli bilgi bulunmamaktadır. Baranbay, Anadolu'daki isyanlara destek verdiği için Diyarbekir'e kaçarak babası Emir Sutay'ın yanına sığınmış ve canını zor kurtarmıştır (Vassaf, 1269, s.545-546; Aksarayı, 1943, s.350). İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'ın 1335 yılında ölümünün ardından tahta geçen Arpa Han'ın hükümdarlığı, Diyarbekir Valisi Uyratlı Ali Padişah tarafından tanınmamıştır. Ali Padişah, kendi desteklediği aday Musa Han'ı tahta çıkarmak amacıyla bir mücadele başlatmıştır. Bu doğrultuda Diyarbekir'e Seyfeddin Hafız'ı vekil olarak bırakan Ali Padişah, bölgede etkin bir nüfuza sahip olan Uyrat kabilesini de yanına alarak Diyarbekir ve çevresinden ayrılmıştır (Beysanoğlu, 1998, I, s. 377; Gül, 2004, s. 201; Sümer, 1969, s. 95-96).

Sutaylılar ile Celayirliler arasındaki ittifak, 1336 yılında Uyratlı Ali Padişah'ya karşı önemli bir askerî başarı elde etmiştir. Bu savaş sonucunda, Diyarbekir'e gelen Baranbay, Celayirli Şeyh Hasan'ın desteğini sağlayarak Uyratlı Ali Padişah'nın vekili Seyfeddin Hâfız'ı bölgeden uzaklaştırmış ve yeniden hâkimiyet tesis etmiştir (Beysanoğlu, 1998, I, s. 377; Sümer, 1990, s.58; Keleş, 2021, s. 204; Gül, 2004, s.204). Baranbay ile kardeşi Hacı Tugay'ın Diyarbekir'i ele geçirmesinin ardından, Baranbay adına “al-Sultân al-A‘zam Barımbay” ibaresini taşıyan sikkelerin bastırılması, bölgedeki

---

¹⁹ Faruk Sümer'e göre, Diyarbekir Valisi Emir Sutay Noyan'ın 1332 yılındaki ölümünde en büyük oğlu Baranbay hayatta değildir. Ancak Baranbay adına basılmış, üzerinde “al-Sultân al-A‘zam Barımbay” ibaresi bulunan sikkeler, onun 1336 yılında hâlâ hayatta olduğunu göstermektedir (Sümer, 1969, s. 96; Yınanç, 1988, s. 620; Keleş, 2021, s. 204).

siyasi hâkimiyetin sembolik bir göstergesi olması bakımından dikkat çekicidir (Yınanç,1988,s.620;Gül,2010, s. 161; Keleş, 2021, s. 82). Baranbay, babasının mirasına tek başına hâkim olmak istemiştir. Ancak müttefiki Celayirlilerin, Çobanlı Şeyh Hasan karşısında tutunamayarak geri çekilmesiyle Sutaylılar bir süreliğine Çobanlılara tabi olmuştur. Bölgede güçlü olan Çobanlılar, çeyrek asır sürecekle varlıklarını sürdürmüştür (Parla, 2004, s. 276; Beysanoğlu, 1998, I, s. 377).

Sutaylıların Baranbay'ın bir kolu, İç Anadolu'ya göç etmiş ve bu Moğol topluluğu, Barambaylılar/Baranbaylılar olarak adlandırılmıştır (Neşri,1983,I,s.106-112; Esterabadi, 1990, s.125 vd.).

4.3.1.3. Hacı Tugay (1336-1343)

Gazan Han'ın 1299 yılında Suriye Seferi ve Olcaytu Han dönemlerinde gerçekleştirilen Suriye seferlerine, Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay da babasıyla birlikte iştirak etmiştir (Hafız Ebru, 317, s.53; Vassaf, 1269, s. 374 ; Gül, 2010, s.162). Ebu Said Bahadır Han döneminde Emir Çoban'ın yakalanması için Hacı Tugay görevlendirilmiştir (el Ehrî,1954,s.155). İlhanlı tahtına çıkan Arpa Han, Hülagü soyundan gelmediği için meşruiyetini güçlendirmek amacıyla kendisine rakip olabilecek şehzadeleri birer birer ortadan kaldırmıştır. Ancak bu durumdan kurtulmayı başaran bazı şehzadeler, Diyarbekir'de bulunan Ali Padişah'a sığınmışlardır. Arpa Han'a karşı muhalifler, Diyarbekir Valisi Uyratlı Ali Padişah etrafında toplanmıştır. Muhaliflerin desteğini alan Ali Padişah kısa süre sonra harekete geçmiştir. Bu dönemde Arpa Han'ın safında Emir Sutay'ın oğlu Hacı Tugay'ın yer aldığı görülmektedir. 1335 yılında, Cağatu Nehri kıyısında iki ordu karşı karşıya gelmiş; savaşta üstün gelen Uyratlı Ali Padişah ve han ilan edilen Musa Han, başkent Tebriz'e girmiştir (el Ehri, 1954, s.60; Makrizi, 1998, III, s.202; İbn Haldun, 1368, IV, s.792; Yuvalı, 2017, s.288; Şami, 1987, s.15; Roux, 2001, s.490; Spuler, 2011, s.145). Savaştan yenilen Arpa Han yakalanarak idam edildi (Hafız Ebru,1317,s.151;Makrizi, 1998, III, s.151; el Ehri, 1954, s.60; Aştıyani, 1389, s.360). Arpa Han'ın ölümüyle birlikte, her ne kadar kukla bir İlhan tahta çıkarılmış olsa da, gerçek iktidarı ele geçirmek amacıyla Uyrat, Çobanlı ve Celayir boyları arasında şiddetli bir mücadele başlamıştır. Celayirlilerin müttefiki olan Sutaylılar da bu mücadelede yerlerini almışlardır. Devlet yönetiminde etkisini giderek artıran Uyratlı Ali Padişah, zamanla tüm idari kademeleri kendi denetimi altına almış ve diğer emirlerin işlerine

karışmasına izin vermemiştir. Bu durum, Ali Padişah'a karşı muhalif bir grubun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Ali Padişah'ın mutlak otoriteyi elinde bulundurması ve Uyrat kavmini diğer topluluklara göre üstün tutması, Diyarbekir Valisi Emir Sutay'ın ölümünden sonra Sutaylıların başına geçen Hacı Tugay'ı endişeye sevk etmiştir. Diyarbekir eyaletinde Uyratlıların Sutaylılar üzerindeki baskılarının artması, Hacı Tugay'ı harekete geçmeye zorlamıştır. Bu baskılardan kurtulmak amacıyla Hacı Tugay, İlhanlı iktidarı üzerinde etkili olmayı hedefleyen Anadolu Genel Valisi Celayirli Şeyh Hasan'a başvurarak ondan Ali Padişah'a karşı bir harekete öncülük etmesini istemiştir. Ancak Celayirli Şeyh Hasan, Uyratlı Ali Padişah ile olan iyi ilişkilerini gerekçe göstererek bu teklifi reddetmiştir. Bununla birlikte, Ali Padişah'ın giderek güçlendiğini ve iktidarı tek elde topladığını fark eden Şeyh Hasan, kısa süre sonra daha önce yapılan anlaşmaya uymadığını ve kendisine karşı tavır aldığını öğrenmiştir (el Ehri, 1954, s.62; Aştiyani, 1389,s.362;Hafız Ebru,1317,s.152;Yuvalı, 2017, s.288). Bu gelişmeler üzerine Celayirli Şeyh Hasan, Hacı Tugay'ın teklifini kabul etmiştir. Hacı Tugay, Uyratlıları Diyarbekir'den çıkararak bölgeyi yeniden Sutaylıların hâkimiyetine almak amacıyla, Şeyh Hasan'ın İlhanlı saltanatında mutlak bir güç hâline gelmesi ve Uyratlı Ali Padişah'a karşı harekete geçmesini sağlamıştır. Ancak Şeyh Hasan, Cengiz Han soyundan gelmediği için meşruiyetini güçlendirmek adına bir “ Gölge Han” bulmak zorundaydı. Bu nedenle, uygun bir aday olarak Muhammed Möngke Timur'u han ilan etmiş ve Ali Padişah'ın seçtiği Musa Han'ı tanımadığını bildirmiştir (Makrizi,1998, III, s.206;Aştiyani,1389,s.362;Ehri,1954,s.62;Hafız Ebru,1317,s.152;Spuler,2011, s. 145; Yuvalı,2017,s.288-89). İki ordu 1336 yılında Aladağ'ın Karadere mevkiinde karşı karşıya geldi. Celayirlilerin destekçisi olan Sutaylı Hacı Tugay, Celayirli Şeyh Hasan'ın safında yer alıyordu. Savaş her iki taraf için de oldukça çetin geçti. Ancak Celayirli Şeyh Hasan'ın stratejik hamleleri sayesinde muharebe, Celayirli kuvvetler ve müttefikleri Sutaylılar lehine sonuçlandı. Uyratlı Ali Padişah savaş meydanında öldürüldü (el Ehrî,1954,ss.61–64;Hâfız-ı Ebrû,1317,ss.152–153;Sümer,1969,s. 97; Spuler, 2011,s.146; Grousset, 1980, ss. 368–369; Beysanoğlu, 1998, s. 377; Keleş, 2021, s. 82). Bu zaferin ardından Celayirli Şeyh Hasan, Cezîre Bölgesi'nde hâkimiyet kurarak bölgedeki toprakları emirlere dağıtmıştır. Bu gelişmeler üzerine Sutay'ın oğulları Baranbay ve Hacı Tugay, Uyratlıları Diyarbekir'den çıkarmak üzere harekete geçmiştir. Ali Padişah'ın Diyarbekir'de kendi yerine vekil bıraktığı Seyfüddin Hâfız, yenilgiye uğratılarak

Uyratlılar bölgeden uzaklaştırılmıştır. Böylece Sutaylılar, Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ile Diyarbekir eyaleti üzerinde yeniden hâkimiyet kurmayı başarmışlardır (el Ehrî,1954,s.64;Yinanç,1988,s.620;Sümer,1969,s.97;1990, s. 58; Gül,2010,s.163).

İlhanlı tahtında bulunan Muhammed Han, ülkenin gerçek yönetimini fiilen elinde tutan Celayirli Şeyh Hasan'ın kontrolü altındaydı. Ancak İlhanlı hâkimiyetinde olan bütün bölgelerde onun otoritesi tam olarak kabul görmemekteydi. Horasan'da bulunan ümeralar, Cengiz Han soyundan gelen Toga Timur'u han ilan etmişlerdir (Hâfız-ı Ebrû,1317,s.154; el-Ehrî,1954,s.64;Aştîyânî, 1389, s. 363; Spuler, 2011, s. 146; Yuvalı, 2017, s. 289). Bu gelişmeler üzerine Diyarbekir'de bulunan Sutaylı Hacı Tugay, destek amacıyla Celayirli Şeyh Hasan'ın yanına gitmiştir. Şeyh Hasan'a muhalif iki han, Musa Han ve Toga Timur Han, olası bir zafer durumunda İlhanlı topraklarını kendi aralarında paylaşma konusunda anlaşmışlardır. İki ordu, Merağa şehrinin Kınıu yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. İlk çarpışmada Toga Timur'un ordusu dağılmış, Şeyh Hasan'ın kuvvetleri karşısında savaşıyan Uyratlıların önemli bir kısmı öldürülmüştür. Kalan üst düzey Uyratlı emirler ile Musa Han, Tahsin Kalesi'ne sığınmıştır. Kaleyi kuşatmakla görevlendirilen Sutaylı Hacı Tugay, yaklaşık bir ay süren kuşatmanın ardından kaleden çıkan Musa Han ve Uyratlı emirleri teslim almıştır. Şeyh Hasan'ın emriyle Musa Han idam edilmiştir (el Ehrî,1954,s.64;Nebe'î,1352, s.243; Özen,2021,ss.83–86).

Babası Sutay Noyan'ın 1332 yılında ölümünün ardından Diyarbekir Valiliği, üç yıl sonra yeniden Sutaylıların eline geçmiştir. Ancak Celayirli Şeyh Hasan ile Sutaylı Hacı Tugay'ın bu dönemdeki siyasi konumları uzun ömürlü olmamıştır. Çobanlı Şeyh Hasan, Timurtaş'ın oğlu olarak İlhan mirasında doğal pay almak istemiş ve bu amaçla bir plan hazırlamıştır. Anadolu'da Timurtaş'ın hâlâ sevildiğini bilen Şeyh Hasan, ona benzeyen birini Timurtaş olarak ortaya çıkarmış ve Timurtaş'ın Mısır'da idamdan kurtulup on yıl boyunca gizlendiğini iddia etmiştir. Tarihî kaynaklarda “Düzmece Timurtaş²⁰” olarak anılan bu kişi, ortaya çıkarak bölgedeki güç dengelerini değiştirmiştir. Düzmece Timurtaş, etrafındaki Türkmen, Çobanlı ve Uyrat unsurlarını bir araya getirerek

---

²⁰ Düzmece Timurtaş'ın kimliği hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Hafız-ı Ebrû'ya göre, bu kişi Timurtaş'ın naibi Hacı Hamza'nın kölesi olup Türkçe konuşan ve “Karaçeri” adını taşıyan birisidir. İkinci bir rivayete göre ise, onun bir Türkmen olduğu ve bu bilginin Çobanlı Şeyh Hasan tarafından aktarıldığı belirtilir. El Ehri ise Düzmece Timurtaş'ın, Hacı Hamza'nın “Kara Cimri” adında yoksul bir nökeri olduğunu ifade etmektedir. (Hafız-ı Ebru, 1317, s.156, 158; El-Ehri, 1954, s.66).

bölgedeki en güçlü aktörlerden biri hâline gelmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, Düzmece Timurtaş adına kaleme alınan bir mektupta, Celayirli Şeyh Hasan ve Sutaylı Hacı Tugay'dan biat etmelerini istemiş; ancak bu teklif reddedilmiştir. Bunun üzerine Çobanlı Şeyh Hasan ile Düzmece Timurtaş birlikte harekete geçmişlerdir. Düzmece Timurtaş'ın taşıdığı sarı sancak üzerinde “*Kelime-i Şehadet*” ile birlikte “*Tanrı'nın azatlısı Timurtaş*” (Sümer, 1969, s. 97–98). ifadeleri yazılıydı. 1338 yılında Aladağ'ın Şehr-i Nev mevkiinde yapılan savaşta, Düzmece Timurtaş karşısında Celayirli Şeyh Hasan ile müttefiki Sutaylı Hacı Tugay yenilgiye uğramıştır. Başlangıçta Düzmece Timurtaş ile birlikte hareket eden Çobanlı Şeyh Hasan, onun kendisini öldürmeye teşebbüs etmesi üzerine ondan ayrılmıştır. Düzmece Timurtaş'ın askerî gücünü oluşturan Uyratlarla da arası açılınca Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak kısa süre sonra yakalanarak Çobanlı Şeyh Hasan'ın huzuruna getirilmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, bizzat kendi planının sonucu olarak ortaya çıkan Düzmece Timurtaş'ı kendi eliyle öldürerek ortadan kaldırmıştır. Bu gelişmelerin ardından, Çobanlı Şeyh Hasan'ın baskısı sonucu Celayirli Şeyh Hasan Bağdat'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Sutaylılar için de zorlu bir dönemin başlangıcını oluşturmuş ve onları Çobanlılar karşısında güç durumda bırakmıştır. Çobanlı Şeyh Hasan, Hacı Tugay'ın peşine düşmüş ve sonunda onunla bir barış anlaşması yaparak Sutaylıları kendi otoritesi altına almıştır (el Ehrî, 1954, ss. 65–67; Aştîyânî, 1389, s. 365; Hâfız-ı Ebrû, 1317, ss.156–158; İbn Haldun, 1368, IV, s. 792; Spuler, 2011, ss. 147–148; Sümer, 1969, ss. 97–98; Özen, 2021, ss. 92–94, 103–104; Yuvalı, 2017, s. 145; Gül, 2010, s. 163).

Celayirli Şeyh Hasan, Çobanlı Şeyh Hasan karşısında yaşadığı yenilgi sonucunda İlhanlı toprakları üzerindeki egemenliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Kendisine bağlı olan emirler bağımsız yönetimler kurmuş, bölgede oluşan güç boşluğunda Sutaylılar Diyarbekir eyaletinde, yani Musul'dan Erzurum'a kadar geniş bir alanı kontrol altına almıştır. Anadolu'da Eretna Beyliği, Kayseri, Niğde, Sivas, Aksaray, Tokat ve Erzincan hâkimiyetine sahip olurken, Uyratlılar Bağdat ve Irak-ı Arap'ı ele geçirmişlerdir (İbn Haldun, 1998, IV, s. 792; el-Ehrî, 1954, s. 67; Mîrhând, 1380, V, s. 4416; Aştîyânî, 1389, s. 366; Roux, 2001, s. 492; Yuvalı, 2000, s. 290; Spuler, 2011, s. 148; Sümer, 1969, s. 98). Celayirli Şeyh Hasan, İlhanlı hâkimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla planlar hazırlamıştır. Çobanlı Şeyh Hasan, Celayirli Şeyh Hasan ve müttefiki Diyarbekir emiri Sutaylı Hacı Tugay'ın birleştiğini öğrenince bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Celayirli Şeyh Hasan bu kez daha kendinden emindi ve üçüncü karşılaşmada zaferi

garanti altına almak için Bağdat, Irak-ı Arap, Huzistan ve Diyarbekir’de topladığı ordusu ile harekete geçmiştir. Yanında Sutaylı Hacı Tugay ve han ilan ettiği Cihan Timur bulunmaktaydı. Bu savaşta Sutaylılar arasında bir bölünme yaşandığı görülmektedir. Sutaylı Hacı Tugay, Celayirli Şeyh Hasan ile birlikte hareket ederken, Hacı Tugay’ın yeğeni İbrahim Şah, Çobanlıların safında yer almıştır. Bu durum, Sutaylılar arasındaki iç çekişmenin ilerleyen dönemde de artarak devam edeceğini göstermektedir. Çobanlı ve Celayirli güçler, 1340 yılında karşı karşıya gelmişlerdir. Çobanlı Şeyh Hasan karşısında tutunamayan Celayirli Şeyh Hasan, yenilgiye uğrayarak Bağdat’a çekilmek zorunda kalmıştır (el-Ehrî,1954, s. 68;Aştîyânî, 1989, ss.367–368; Hâfız-ı Ebrû,1317,ss.162–163;Nebe’î,1352,ss.257–260;Spuler, 2011, ss. 149–150; Yuvalı, 2000, s. 290). Celayirli Şeyh Hasan, bu yenilginin ardından gölge han çıkarmayarak Bağdat’ta müstakil bir hanedan kurmuştur (Aştîyânî,1389,s.465;İbn Battûta, II,2004,s.921; Roux, 2001,s.492). Çobanlılarla tek başına baş edemeyeceğini anlaması üzerine, bundan sonra Celayirli Şeyh Hasan ve Sutaylı Hacı Tugay, dönemin süper gücü konumundaki Memlüklerden yardım talebinde bulunacaklardır.

Sutaylı Hacı Tugay, Çobanlılarla barış yapılmış olmasına rağmen zor günler yaşamaya devam etmiştir. Çünkü Sutay yurdu, iki Moğol kavmi olan Çobanlılar ve Celayirliler arasında stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Bu iki güç arasındaki çatışmalar, Sutaylıların taraflardan birini seçmesini zorunlu kılmış ve bu tercih, onların geleceğini doğrudan etkilemiştir. Bu süreçte Celayirliler ile Sutaylı Hacı Tugay’ın ilişkileri bozulmuştur. Bu kopuşun nedenlerinden biri, Sutaylıların Çobanlılarla barış yapmasıdır. Diğer bir neden ise, Musul-Bağdat hattında, özellikle Erbil-Kerkük bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Uyratlı Ali Padişah’ın kardeşi Seyfeddin Hafız ile onun yeğeni İsa Bey’in bölgede etkin olmasıdır. Sutaylı Hacı Tugay ile Uyratlı Seyfeddin Hafız arasındaki düşmanlık, 1336 yılında Seyfeddin Hafız’ın Diyarbekir’den kovulmasıyla başlamıştır. Uyrat beylerinin Celayirli otoritesine tabi olması, iki taraf arasındaki gerilimi daha da artırmıştır (Sümer,1969,s. 99, dn. 10–11; Beysanoğlu,1998, I,s.377;Keleş,2021,s.82;Özen,2021,s.141–142).

Sutaylılardan İbrahim Şah’ın Çobanlıları desteklemesi, Sutaylılar arasında iç bölünmelere yol açmıştır. 1340 yılında Celayirlilerin ezeli rakipleri Çobanlılar karşısında uğradıkları yenilgi, Celayirli Şeyh Hasan’ı oldukça zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine Şeyh Hasan, dönemin süper gücü olarak kabul edilen Memlük Sultanı en-Nâsır’dan yardım talebinde bulunmuştur. Yardım karşılığında Bağdat, Musul ve Irak-ı

Acem topraklarını Memlûk hâkimiyetine bırakmayı ve sultan adına hutbe okutmayı teklif etmiştir. Ayrıca Sutaylı Hacı Tugay ile dostane ilişkiler kurulabilmesi için sultanın arabuluculuğunu talep etmiştir. Memlûk Sultanı'nın devreye girmesiyle Hacı Tugay ile Celayirli Şeyh Hasan arasında barış sağlanmıştır (Makrizi, 1998, III, s.277; Gül, 2010, s.164). Ancak bu barış, Çobanlılar tarafından hoş karşılanmamıştır. Sutaylılara yönelik bir dizi saldırı başlatan Çobanlılar, bölgede geniş çaplı yağma, talan ve cezalandırma hareketlerine girişmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan ve kuvvetleri, Sutaylı topraklarına saldırarak Muş, Diyarbakır'ın tamamı ve Mardin'e kadar uzanan bölgede büyük tahribata yol açmıştır. Ayrıca Sutaylıların iç işlerine müdahale eden Çobanlı Şeyh Hasan, Baranbay'ın oğlu İbrahim Şah'ı Sutay Hanedanı'nın başına geçirmiş ve Sutay yurdunun bölünmesine neden olmuştur (Aştîyânî,1389,s. 368; Hâfız-ı Ebrû, 1317, ss.164–165;Mîrhând,1380,V,s.4423;Howorth,1876,s. 647; Spuler, 2011, s. 151; Yınanç, 1988,s.620;Sümer,1969,s.100).

Sutaylı şehirlerini yağmalamaya devam eden Çobanlılar, Erzurum'da halka ağır vergiler koymuş; Hasan Kale'de mescit ve minberlere kadar uzanan korkunç bir tahribatta bulunmuşlardır. Hatta Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan'ın mezarını açarak cesedinin başını kesmişlerdir. Avnik Kalesi'ni bir süre kuşattıktan sonra Tebriz'e dönmüşlerdir (M. 1340) (Hâfız-ı Ebrû,1317,ss.165–166;Aştîyânî,1389,ss.368–369; Nebe'î,1352,ss.263–264;Howorth, 1876, s. 647; Sümer, 1969 ,ss.100–101;Spuler, 2011, s.151). Bu dönemde Sutaylı toprakları, sistematik olarak Çobanlıların yağma amaçlı saldırılarına maruz kalmıştır.

Memlûk-Sutaylı-Celayirli işbirliği, Çobanlı Şeyh Hasan'ı rahatsız etmiştir. Bu işbirliğini bozmak için 1340 yılında Süleyman Han komutasında büyük bir ordu Mardin üzerinden Bağdat'a gönderilmiştir. Çobanlı Şeyh Hasan, Celayirli Şeyh Hasan'ı tekrar mağlup etmeyi hedeflemiş olsa da bu sefer istedikleri sonucu elde edememiştir. Çobanlılar, Celayirlilere karşı büyük bir yenilgi alarak Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır. Ağır yenilgi haberi alan Çobanlı Şeyh Hasan, intikam hırsıyla Diyarbakır'den Anadolu'ya yönelmiş ve geçtiği güzergâhta Celayirli Şeyh Hasan'a ait yerleşimleri büyük tahribata uğratmıştır (Aştîyani, 1389, ss.368–369; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s.165; Mîrhând, 1380, V, ss.4423–4424; Handmir, 1333, III, s.231).

Sutaylı İbrahim Şah, Çobanlıların desteğiyle Sutay yurdunda hâkimiyet kurmak ve Sutaylıların liderliğini Hacı Tugay'ın elinden almak amacıyla doğrudan bir mücadeleye girişmiştir. Bu süreçte, Çobanlıların artan baskı ve şiddet politikaları

Sutaylılar ile Celayirlilerin Memlûk Sultanı'na yakınlaşmasına yol açmıştır. Sutaylılar ve Celayirliler öylesine zor durumda kalmışlardır ki, Memlûk Sultanı'ndan asker gönderilmesi hâlinde ülkelerini teslim edeceklerine dair beyanda bulunmuşlardır. Memlûk Sultanı adına Bağdat'ta hutbe okunmuş ve para kesilmiştir. Sultan en-Nâsır'ın isteği üzerine, Celayirli Şeyh Hasan, Hacı Tugay'ın yeğeni İbrahim Şah ve oğlu Pir Haşin'i rehin olarak göndermiştir. Ayrıca Amid, Musul ve Bağdat kadıları da hazır bulunmuş ve Şeyh Hasan ile Hacı Tugay'ın ülkelerindeki her sınıftan halkın ileri gelenlerinden biat aldıklarını, Bağdat, Musul ve Diyarbakır'de sultan adına hutbe okutulduğunu bildirmişlerdir. Memlûk Sultanı asker göndermeyi kararlaştırmışken, Celayirliler ile Sutaylıların rakipleri Çobanlılarla barış yaptıkları haberi ulaşmıştır. Bu durum Sultan en-Nâsır'ı üzmüş ve kısa süre sonra Sultan hayatını kaybetmiştir (1341) (Makrizi,1941,s.511;1998,III,ss.277–300;Aştıyani,1389, s. 368; İbn Haldun, IV, s. 649;İbn Tağrıberdi,2013,ss.142–143;Yınanç, 1988, ss. 620–621; Yuvalı, 2017, s. 290; Sümer, 1969, ss.99–100; Gül, 2010, s. 165). Bu barışın gerçekleşmesinde, Çobanlı Şeyh Hasan'ın rakipleri üzerinde kurduğu yoğun siyasi ve askerî baskı belirleyici olmuştur. Ancak söz konusu barışa rağmen, Çobanlı Şeyh Hasan, Sutaylı Hacı Tugay üzerindeki baskısını sürdürmüştür. Hacı Tugay, kararlı ve mücadeleci yapısıyla tanınan; Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada nüfuz tesis etmeyi hedefleyen bir liderdi. Aynı zamanda, Azerbaycan, İran, Bağdat ve Anadolu ile olan stratejik bağlantılarını Çobanlılara karşı kesmeyi amaçlıyordu. Babası Sutay'ın döneminden itibaren siyasi gelişmelerin içinde yer alan Hacı Tugay, Sutaylılar üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Tüm bu nedenlerle, Çobanlı Şeyh Hasan onun siyasi ve askerî gücünü zayıflatmayı hedeflemiştir (Togan,1953,ss.41–42,48;Gül,2010,s.165).

Cezire Bölgesi ve Doğu Anadolu'da oluşan güç boşluğundan faydalanan Karakoyunlular, Sutaylıları siyasi olarak desteklemişlerdir. Çobanlıların lideri Şeyh Hasan ise 1341 yılında Sutaylılara ait Aladağ yöresinde büyük bir tahribat yapmıştır (Hâfız-ı Ebrû,1317,s.166;el-Ehrî,1954,s. 168; Sümer, 1990, s. 59). Çobanlı Şeyh Hasan, Sutaylıları baskı altında tutmaya devam etmiş; Hacı Tugay ile İbrahim Şah'ın barıştığını öğrenince, 1342 yılında Hacı Tugay'ı kendisine biat etmeye zorlamak amacıyla Sutay yurdu olan Muş-Bulanık bölgesine yağma ve yıkım saldırıları düzenlemiştir. Bu saldırılarda elde edilen ganimetler, Çobanlılar tarafından kendi taraftarlarına dağıtılmıştır

(Nebe’î,1352,s.264;Hâfız-ı Ebrû,1317,s.166; el-Ehrî, 1954, s.69;Aştiyânî, 1389,s.369;Mîrhând,1380,V,s.4424;Howorth, 1876, s.647).

Bu baskı ve yıkım politikaları Hacı Tugay’ın gücünü ciddi şekilde zayıflatmış, Sutaylıların geniş coğrafyadaki hâkimiyetini derinden sarsmıştır. Sutaylılar arasındaki iktidar mücadeleleri, Sutay yurdunun parçalanmasına ve bölgedeki güçlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Sonuç olarak, Hacı Tugay Musul, Ahlat ve Erzurum yörelerini kontrol ederken, İbrahim Şah Mardin ve Diyarbakir yörelerinin hâkimiyetini ele geçirmiştir. Çobanlılar, Hacı Tugay’ın hâkimiyetindeki bölgelere baskı uygulamaya devam etmiş ve bu durum bölgedeki otorite boşluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgede yeni güçler yükselmiş, Karakoyunlular Hacı Tugay’ı, Akkoyunlular ise İbrahim Şah’ı desteklemiştir. Bu durum Sutaylıların dağılma sürecinde, Karakoyunluların Erzurum, Van Gölü çevresi ve Musul bölgelerinde, Akkoyunluların ise Diyarbakir, Mardin ve çevresinde etkinliklerini artırmalarına zemin hazırlamıştır (Gül,2004,s.206;Grousset,1980,s.369;Sümer,1984,s. 34; Keleş, 2021, s. 84; Özen, 2021, s.150).

1343 yılında Sutaylı İbrahim Şah, amcası Hacı Tugay’ı öldürerek iktidarı ele geçirmiştir (Hâfız-ı Ebrû,1317,s.166;Yınanç,1988,s.621;el-Ehrî,1954,s.171;Sümer, 1969,ss.104–105). Sutaylı Hacı Tugay’ı cesur ve inatçı kişiliğiyle bilinmektedir.

Çobanlı Şeyh Hasan, Hacı Tugay’ın ölümünün ardından Sutaylılar üzerindeki baskıyı artırarak bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Ancak bu planları başarısız olmuştur. 1343 yılında Karabük’te Eretnalılarla yapılan savaşta Çobanlı Şeyh Hasan yenilmiş ve güçten düşmüştür. Sonunda, Şeyh Hasan karısı tarafından öldürülmüştür (Hâfız-ı Ebrû, 1317, s.169; Mîrhând, 1380, V, s.4427; el-Ehrî, 1954, ss. 69–70;İbn Haldun,1368,IV,s.804;Makrîzî,1998,III,s.403;Yuvalı, 2017, s. 290; Howorth, 1876, s. 648; Spuler, 2011, ss. 151–152; Sümer, 1969, s. 105).

4.3.1.4. İbrahim Şah (1343-1350)

Hacı Tugay’ın ölümüyle birlikte Sutaylı İbrahim Şah, hâkimiyet alanını Musul’a kadar genişletmiş ve bölgedeki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmiştir. İbrahim Şah, bölgedeki nüfuzunu artırmak amacıyla Mardin Artuklu hükümdarı Melik es-Salih Şemseddin’in kızıyla evlenmiştir (Yınanç, 1988, s. 621; Gül, 2010, s. 167).

Sutaylı İbrahim Şah ve amcası Hacı Tugay'ın İlhanlı tahtında bulunan Süleyman Han'ın egemenliğini kabul ettikleri, Cezire'de kesilen sikkelerden anlaşılmaktadır. İlhanlı Hanı Süleyman Han, 1344 yılında Sutaylı İbrahim Şah ile güçlerini birleştirmek amacıyla Diyarbekir'e gelmiş; El-Ehrî'ye göre Süleyman Han, Diyarbekir'de dört yıl kalmıştır (Özen, 2021, ss. 123–124; el-Ehrî, 1954, s. 68).

Hacı Tugay'ın öldürülmesinden sonra, Sutaylılar üzerinde tek otorite İbrahim Şah oldu. Ancak bu durum, Sutaylıların birliğini sağlamaya yetmedi. Avnik ve Pasinler gibi güçlü kalelerin, Hacı Tugay'a bağlı Sutaylılar için birer sığınma yeri olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Öte yandan, Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan'ın Erzurum çevresindeki hâkimiyetini koruması, Sutaylılar arasında bölünmeye yol açtı (Gül,2010,s.167; Özen, 2021, s.151). Bu durum, Sutaylıların iki farklı yönetim biçimine büründüğünü ve aralarındaki birliğin sağlanamadığını göstermektedir.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın ölümünün ardından, Çobanlılar arasında iktidar mücadeleleri başlamıştır. Bu süreçte, Süleyman Han, Sargan ve annesi Satı Beg, karşı cephedeki Melik Eşref'e karşı Diyarbekir'e gelerek Sutaylı İbrahim Şah'tan yardım talep etmişlerdir. İbrahim Şah, bu destek talebini olumlu karşılayarak, emrindeki kuvvetlerle Aladağ'a gitmiş ve Melik Eşref'in kuvvetleriyle çarpışmıştır. Ancak bu savaştan yenik ayrılmış ve Melik Eşref'in güçlerine karşı başarısız olmuştur. Yenilginin ardından İbrahim Şah, Diyarbekir 'e döndü. Melik Eşreften çekinen İbrahim Şah, Aladağ bölgesine gidememiş ve böylece Ahlat bölgesi de Sutaylıların elinden çıkmıştır (Hafız Ebru,1317,s.171-72;el Ehri,1954,s.72-73;Mirhand, 1380, V, s.4431-32 ; Makrizi, 1941, s.863; Göyünç, 1994, s. 466). Sutaylı İbrahim Şah iki yıla yakın felç hastalığı sonunda 1350 yılında hayatını kaybetmiştir (Sümer,1984, s.37:1969, s. 110 ; Gül, 2004, s.206-207;Göyünç, 1994, s. 466). İbrahim Şah'ın 1350 yılında ölmesiyle birlikte, Cezire Bölgesi ve Doğu Anadolu'daki hâkimiyeti zayıflamış ve Sutaylıların toprakları üzerindeki etkisi azalmıştır (Sümer,1969,s.108:1984,s.37; Özen, 2021, s.151). Bu dönemde, bölgedeki güç dengeleri yeniden şekillenmeye başlamıştır.

4.3.1.5.Pir Muhammed (1350-1352)

İbrahim Şah'ın ölümünün ardından, yerine geçen Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed, babasının cesareti ve yeteneklerinden yoksundu. Pir Muhammed dönemi, Sutaylıların toprak kayıplarıyla karakterizedir. Aladağ bölgesi, başlangıçta Çobanlıların

kontrolüne geçmişken, daha sonra Celayirlilerin hâkimiyetine girmiştir. Öte yandan Musul bölgesinin idaresi, Hasan b. Hindû et-Tâtârî isimli bir Moğol komutana verilmiştir. Ancak Musul halkı, Hasan b. Hindû et-Tâtârî'nin yönetimine karşı çıkmış ve Pir Muhammed'i şehre davet etmiştir. Bu davet üzerine Pir Muhammed Musul'a gelerek şehrin kontrolünü ele geçirmiştir (Sümer,1969,s.108, dn. 38; Keleş, 2021, s. 84; Gül, 2010, s. 169). Pir Muhammed, amcası İbrahim Şah'tan dul kalan Mardin Artuklu hükümdarı Melik es-Salih'in kızı ile evlenmeyi planlamış, böylece bölgedeki nüfuzunu artırmayı ve eski gücüne ulaşmayı ummuştur. Ancak, düşün öncesinde emirlerinden Ağca Sakal lakaplı Tay Buğa oğlu Hüseyin tarafından öldürülmüştür. Hüseyin Bey, kısa süre sonra Sutaylılar'ın hizmetinde olan Karakoyunlu emiri Bayram Hoca tarafından öldürülmüştür. Hüseyin Bey'in oğlu Ordu Buğa, Musul bölgesini bir süre yönetmiş olsa da bu hâkimiyet kalıcı olmamıştır. Karakoyunlular, Musul'u ele geçirerek Sutaylıların siyasi varlığını sona erdirmiştir (Cahen,1955,s.76-78 ; Göyünç, 1994, s. 466; Gül, 2004, s. 207; Sümer, 1984, s.37-38; Keleş, 2021, s.84).

Sutaylıların siyasi varlığı sona ermesi ile beraber bir kısmı Timur'un oğlu Ömer Mirza'ya katılarak, kardeşi Mirza Ebubekir'e karşı verdiği mücadele dolayı bu Sutay toplulukları yanına almıştır (Aka,1984, s.47; Gül, 2010, s.169). İbrahim Şah'a bağlı olan Sutaylılar ise Eretnalıların hizmetine girmiş ve Baranbay oymağı adı altında faaliyet göstermeye başlamıştır. Sutaylılar, Cezire Bölgesi'nden İç Anadolu'ya geçerek Eretna, Karamanlı ve Osmanlı ile olan ilişkilerde önemli bir rol oynamışlardır (Esterebâdî,1990,s.129 vd.; Neşri,1983,I,s.106-112;Sümer, 1969,s.108; Yınanç,1988, s. 621).

El Cezire Bölgesi'nde Moğol topluluklarının kültürel izleri günümüze kadar önemli ölçüde ulaşmıştır. Diyarbekir Valiliği yapmış olan İlhanlı İrincin Noyan'ın adını taşıyan bir köy hâlen Diyarbekir'de bulunmaktadır. Sutay Noyan'ın oğullarından Fulad'ın siyasi faaliyetleri hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, Diyarbakır'da Molla Fulad isimli bir köy, onun anısını yaşatmaktadır. Ayrıca, 1566 yılında Şanlıurfa'nın Siverek sancağına bağlı beş nahiye 1530–1566 yılları arasında Çaykadan/Çaykazan adlı bir nahiye eklenmiştir. Bu nahiye adı, El Cezire Bölgesi'nden İç Anadolu'ya göç eden Moğol Çaykazan oymağının izlerini taşımaktadır. Şanlıurfa'da yer alan Merkez Köyü'ndeki İlhan (el-han, el-kan) ismi de Moğolların bölge üzerindeki etkisinin bir göstergesidir. Ahlat çevresinde yer alan Sutay Sazlığı veya Sutay Gediği gibi coğrafi adlar ise, Muş–Ahlat–Aladağ bölgesini yaylak olarak kullanan Sutaylılar ile ilişkilidir

(Sümer,1969,s.143;Gül,2010,ss. 212–215; Özen, 2021, s. 151) . Anadolu'daki Moğol toplulukları hızla Müslümanlaşmış, Farsça etkisiyle başlayan dilsel değişim süreçleri zamanla Türkçenin etkisi altına girmiştir. İlhanlılar döneminin ardından birçok Moğol, Türkleşme sürecine girmiştir. Gölge hanlar döneminde ise Celayirli, Çobanlı, Eretnalı ve Sutaylı toplulukları tamamen Türkleşmiş ve bölgedeki kültürel kimliklerini bu doğrultuda yeniden şekillendirmişlerdir.

4.3.2. İlhanlı- Artuklu İlişkileri (1259-1336)

Artuklu Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Artuk Arslan, 35 yıl boyunca ülkesini yönetmiş ve ölümünün ardından yerine Melik Said I. Necmeddin geçmiştir.²¹ Bu dönemde Moğollar, El Cezire Bölgesi'ndeki şehirleri teker teker ele geçirmiştir. Bölgedeki önemli şehirler arasında yer alan Meyyafarikin, Harran, Urfa, Sümeysat, Rakka, Resulayn, Musul ve Ceziretü'l İbn Ömer, Moğolların güçlü orduları karşısında boyun eğmiştir. Ancak, bu istilaya henüz boyun eğmeyen bir diğer önemli şehir olan Mardin, Artukluların denetiminde kalmıştır. Moğollar, El Cezire Bölgesi'ndeki şehirleri fethetmeye devam ederken, Mardin Artuklu hükümdarı I. Necmeddin Gazi'ye elçi göndererek, huzuruna çıkmasını, boyun eğmesini ve çeşitli hediyelerle kendisini takdim etmesini talep etmiştir. Hülagü Han'ın bu isteğine karşılık olarak, I.Necmeddin Gazi hastalığı sebebiyle bizzat gelmeyeceğini bildirerek af dilemiş ve yerine oğlu Kara Arslan'ı, çeşitli hediyelerle birlikte Hülagü Han'ın yanına göndermiştir. I.Necmeddin Gazi'nin Moğollarla uzlaşma yönündeki girişimleri herhangi bir sonuç vermemiştir. Bu gelişmenin ardından Hülagü, Fırat Nehri'ni geçtikten sonra Mardin Artuklu Emiri'ne yeniden bir elçi göndererek huzuruna gelmesini talep etmiştir. Ancak bu çağrı da Emir tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Hülagü, Emir'in oğlu Melik Muzaffer Kara Arslan ile irtibat kurmuştur. Melik Muzaffer'in, Musul Emiri Bedreddin'in oğlu Halep hakkında Hülagü'ye bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Hülagü, bu vesileyle Melik Muzaffer'e hitaben “*Babana nasihat et de teslim olsun; onun isyan ederek helak olmasına razı olma,*” ifadeleriyle, babasını teslim olmaya ikna etmesini istemiştir. Melik Muzaffer, Moğol teklifini babasına iletmişse de bu öneri kabul edilmemiştir. Babasının Moğollara karşı takındığı bu tutumu olumlu bulmayan Melik Muzaffer'in giderek Moğollara yakın bir

---

²¹ Kendisi işaret edilen isim Necmeddin, lakabı Gazi'dir. Sikkelerde “el- Melik el-Said Necmeddin İl Gazi ve “el- Melik es- Said İl Gazi unvanları ile bilinir. Bknz. Katip Ferdi, 2006, s.20

tavır sergilemeye başlaması üzerine, Emir tarafından zindana atıldığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde, I. Necmeddin Gazi'nin Mardin'i barış yoluyla teslim etmeye yanaşmayacağını gören Hülügü, Moğol ordusunu harekete geçirmiştir (Abu'l Farac,1950,II,s.575; Aknerli Grigor, 1954, s.29; İbn Şeddad, 1978, III/II, s.559- 560; Howorth, 1876, s.161; Cahen, 1952, s.104; Turan:2013:456).

Mardin'e yaklaşan Moğollar, Urukta Noyan tarafından bir elçi gönderilerek Mardin Artuklu hükümdarı I. Necmeddin İlgazi'ye teslim olma talebinde bulunulmuştur. Urukta Noyan, gönderdiği haberde son derece tehditkâr bir dil kullanarak şu ifadeleri kullanmıştır: *"Başının, altının, karının ve çocuklarının sana kalması için kaleden aşağı in ve cihan padişahlığının kulluk kemerini beline bağla. Gerçi kalen sağlam ve yüksektir. Ancak kalenin sağlamlığı ve yüksekliği ile övünme, çünkü eğer senin kendi başın göğe varsa bile, Moğol ordusunun önünde yolun tozu olur..."* (Reşidüddin/Aka, 2013, s.63; Howorth, 1876, s.162). Bu tehdide karşılık olarak, I. Necmeddin Gazi Moğollara şu cevabı vermiştir: *"Gönlümde tabi olup padişah hazretlerinin huzuruna gitmek geçiyordu, ancak siz diğerlerine yemin verip, onlar da sizin bu yemininiz üzerine geldikten sonra onları öldürdüğünüz için size güvenim yoktur. Kale, zahire ve silahlarla, Türk yiğitleri ve Kürt cengâverleriyle ağzına kadar dolu olduğu için yüce Allah'a hamd olsun."* (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 63-64; Howorth, 1876, s.162; Turan, 2013, s. 456). Böylece, şehri almanın kolay olmayacağını ve sonuna kadar direneceğini belirtmiştir. Moğollar, sulh yoluyla teslim almanın mümkün olmadığını anlayınca, Urukta Noyan, mancınıklar kurarak şehri kuşatma altına almıştır. Bu gelişme, Moğollar ile Artuklular arasında şiddetli çarpışmaların başlamasına yol açmıştır.

Muazzam bir askeri birlik ve kuşatma araçları, Mardin çevresine yığılmıştır. Bu süreçte, Meyyafarıkın kuşatması, el-Meliku's-Said'e zaman kazandırmış ve bu süre zarfında Mardin kalesi tahkim edilerek, düşman birliklerinin kuşatmasına karşı koyabilmek için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Şehirde, daha önce alınan önlemler sayesinde erzak ve silah stokları oluşturulmuştu (İbn Şeddad, 1978, III/II, s.560–561; Turan, 2013, s.456). Mardin, sekiz ay boyunca kuşatma altında kalmıştır (Howorth, 1876, s.162; Göyünç, 1969, s.10). Uzun süren kuşatma, Moğollar arasında ümitsizliğe neden olmuştur. Moğollar, çevreye gözdağı vermek amacıyla Mardin çevresindeki Koç-hisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağmalamaya başlamışlardır (İbn Şeddad, 1978, III/II, s.555–567; Abu'l Farac,1950, II, s.575; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 64; Turan, 2013, s.456). Şiddetli geçen karşılıklı çatışmalar bir sonuca ulaşmamıştır. Uzun süren kuşatma, kale

içindeki halkın gıda maddelerinin tükenmesine yol açmıştır. Kalan gıda maddeleri ise yüksek fiyatlarla satılmaktadır. Şehirdeki halk ve askerler, açlık ve Moğollarla mücadele ederken, aynı zamanda bir veba salgınına karşı da savaşmak zorunda kalmışlardır. Kalede gün geçtikçe ölü sayısı artarken, cesetlerin yerde bırakılması, mikropik hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Hastalıklar kısa süre içinde şehre yayılarak, Moğollara karşı direnme çabalarını ikinci plana itmiştir. Şehirdeki su, her hane ile askerlere kısıtlı bir şekilde dağıtılmaktadır. Temel gıda maddeleri ise fahiş fiyatlarla satılmaktadır. Açlık ve salgın hastalıklar, şehir halkı için birincil öncelik haline gelmiştir. Bir rivayete göre şehirde, bir kişinin kardeşi, eşi veya yakını öldüğünde, cesedini kaleden atılması karşılığında, yakınları tarafından kıymetli ziynet eşyalarının verildiği aktarılmaktadır (İbn Şeddad,1978,III/II,s.563-565; Reşidüddin/Aka,2013, s.64; Turan, 2013, s.456). Kuşatma sırasında kaçmayı başaranlar, Memlükler'e iltica etmeye başlamışlardır (İbn Şeddad, 2000, s. 158).

Mardin halkı, veba salgını, açlık ve Moğol kuşatmasına karşı var gücüyle direnirken, Artuklu hükümdarı I. Necmeddin İl Gazi'nin ölümü, bazı kaynaklara göre hastalık sonucu gerçekleşmiştir. Ancak Reşidüddin, İl Gazi'nin oğlu Kara Arslan tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Bu durum, Moğollar açısından olumsuz giden koşulları tersine çevirmiştir (Abû'l Farac,1950,II,s.576;Reşidüddin/Aka,2013,s.64; Turan,2013,s.456;Spuler,2011,s.69;Kâtip Ferdi,2006,s.21). Ancak, şehirde veba salgınının yaşanmamış olması durumunda, kuşatma yıllarca sürse de Mardin'in ele geçirilmesi imkânsız olabilirdi (Abu'l Farac, 1950, II, s.575). Bu gelişmeler, Mardin'in savunma direncini zayıflatmış ve Moğolların şehri ele geçirme çabalarını kolaylaştırmıştır. Necmeddin İlğazi'nin ölümüyle birlikte, Mardin'in kaderi daha da belirsiz hale gelmiş ve şehrin düşüşü kaçınılmaz olmuştur. I. Necmeddin İlğazi'nin ölümünün ardından, Mardin Artukluların başına Kara Arslan geçti (Spuler,2011,s.69; Howorth,1876,s.162; Usta, 2002, s.480; Alptekin, 1991, s.416; Kâtip Ferdi, 2006, s.22).

Moğollar, Necmeddin İlğazi'nin ölüm haberini büyük bir sevinçle karşılamışlardır. Babasının yerine geçen Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın Moğollara meyilli olduğu biliniyordu. Moğollar, vakit kaybetmeden Kara Arslan'a bir elçi göndererek biat etmesini istemişlerdir. Moğollar, Artuklulara kale burçlarının bir kısmının yıkılmasını ve yıllık elli bin dirhem haraç ödemesini talep etmişlerdir. Direnmenin bir sonuç vermeyeceğini düşünen ve aynı zamanda Moğollara meyilli olan Artuklu emiri Kara Arslan, kaleyi Moğollara teslim etmiştir. Moğollar, şehri ele

geçirdikten sonra, korku salmak amacıyla Resulayn, Cemeleyn, Dara, Marin ve benzeri yerleri yağmalamışlardır (İbn Şeddad, 1978, III/II, s.567–568; İbnü'l İbri, 2011, s.41; Abu'l Farac, 1950, II, s.575-576). Hülagü'nün huzuruna çıkan Emir Kara Arslan, çeşitli hediyeler sunmuş ve İlhanlı hükümdarı tarafından hoş bir şekilde karşılanmıştır. Hülagü, ona hilat giydirmiştir. Kara Arslan, itaat edeceğini ve kendisine verilen emirleri harfiyen yerine getireceğini, adına sikke basılacağını güvence altına alarak ülkesine dönmek üzere yola çıkmıştır (Abu'l Farac, 1950, II, s.576; Howorth, 1876, s.162; Turan, 2013, s. 459). Kara Arslan, yolculuğu sırasında Hülagü'nün acil çağrısı üzerine geri dönerek Han'ın huzuruna çıktı. Görüşme sırasında Hülagü, Kara Arslan'dan yakın arkadaşlarını rehin olarak bırakmasını istedi. İbn Şeddad'a göre Artuklu Emiri Kara Arslan, en güvendiği seksen adamını Hülagü'nün yanında bıraktı. Ancak Kara Arslan yola çıkar çıkmaz, bu kişilerin tamamı Hülagü'nün emriyle idam edildi. Başka bir kaynağa göre ise bu sayı seksen değil, altmış yedi olup, öldürülmeleri yine Han'ın emriyle gerçekleşmiştir (İbn Şeddad,1978,III/II, s.569–570; Turan, 2013, s.456). İlhanlı-Artuklu arasındaki antlaşmaya binaen, Melik Kara Arslan tarafından Dara, Habur, Nusaybin ve Re'sul Ayn şehirleri kontrol altına alınmıştır (Spuler, 2011, s. 69; Usta, 2002, s.480; Turan, 2013, s. 456).

Emir Kara Arslan (1259-1291), Moğol felaketini ancak onlara tabi olarak atlatabilmiş ve bu sayede Artuklular'ın tarih sahnesindeki rolünü bir buçuk asır daha uzatmıştır. Dönemin birçok hükümdarı, Moğol istilaları karşısında iktidarlarını kaybedip hayatlarını yitirirken, Kara Arslan, Mardin Artukluları'nın ömrünü uzatmayı başarmıştır. Bu tabiiyet nedeniyle Artuklu paraları üzerinde, Melik ül-Muzaffer Kara Arslan'ın adıyla birlikte Hülagü'nün adı da yer almaktadır (Abu'l Farac,1950, II, s. 575; Gül, 2006, s.370; Turan, 2013, 459). Artuklu paraları üzerinde Hülagü'nün isminin yer alması, İlhanlılar'a bağlılıklarını gösteren bir işaret olmuştur. Bu durum, Artuklu Devleti'nin İlhanlılara bağlı bir devlet olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Artuklu emiri Melik Muzaffer Kara Arslan ve askerleri, 1262 yılında Moğolların Musul'u kuşatma ve ele geçirme çabalarına aktif bir şekilde katılmışlardır (Baybars el-Mansûrî,1998, s.68; Yunini, 1955, I, s.492). Hülagü'nün 1265 yılında ölümünden sonra yerine büyük oğlu Abaka Han (1265-1282) hükümdar olmuştur. Abaka, El Cezire Bölgesi'nde stratejik öneme sahip olan ve Memlüklerin elinde bulunan Bire'yi ele geçirmek için harekete geçmiştir. 674/1275 yılında, Mardin askerlerinin de katıldığı İlhanlı-Selçuklu ordusu Bire'yi kuşatma altına almıştır. Ancak, Emir komuta yetkisine

sahip olan Muineddin Pervane, kuşatmanın sonuçsuz kalacağını fark ederek kuşatmayı kaldırıp geri çekilmiştir (İbn Kesir,1995,XIII,s.460; Yunini, 1955, II, s.114; İbn Şeddad, 2000, s.59; Baybars el Mansuri, 1998, s.147).

Abaka Han, Artuklu emiri Kara Arslan'a gönderdiği yarlıkla, Diyarbakır ve Diyar-ı Rebia bölgelerinin topraklarını onun hâkimiyetine vermiştir. Memlûk Sultanı Baybars, Türkmenlerin ve özellikle Selçuklu veziri Pervane'nin daveti üzerine Anadolu içlerine ilerleyerek Elbistan Ovası'nda Moğol ve Selçuklu kuvvetlerini yenmiştir (İbn Tağriberdi, 2013, VII, s. 83; İbn Şeddad, 2000, s.85-86; İbn Kesir, 1995, XIII, s.463-464; Howorth, 1876, s.162). Bu, Moğolların Ayn Calut'tan sonra aldığı ikinci büyük mağlubiyetti. Abaka Han, Elbistan mağlubiyetinin intikamını almak amacıyla 1281 yılında Memlûk topraklarına saldırıya geçmiştir. Bu Suriye Seferi'ne, Artuklu Emiri Kara Arslan ve emrindeki askerler de katılmıştır. Ancak II. Humus Muharebesi'nde Moğollar, Memlûkler karşısında ağır bir yenilgi alarak bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır (Baybars el Mansuri, 1998, s.195-198; Reşidüddin/Aka, 2013, s.124-125; Howorth,1876,s.270-273;Usta,2002,s. 480; Ağır, 2008, s.1-10). İlhanlı-Artuklu ilişkileri olumlu bir seyir izlerken, Abaka'nın 1282 yılında Hemedan'da ölmesinin ardından yerine Ahmet Teküdar (1282-1284) geçmiştir (Reşidüddin/Aka,2013,s.126; Aksarayi /Öztürk, 2000, s.106; Yuvalı, 2017, s. 238; Abu'l Farac,1950,II,s.609;Roux,2001,s. 377; Ağır,2008,s.8-9;Spuler,2011,s.88;Sümer,1988,s.8).

Teküdar, Argun'un muhalefetiyle karşılaşmış ve 1284 yılında ölmüştür (Abû'l-Farac, 1950, II, s. 614-616; Roux, 2001, s. 400; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 148; Yuvalı, 2017, s. 243). İlhanlı tahtına Argun Han (1284-1291) geçmiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 156-157; Grousset, 1980, s.353). Argun Han, Memlûklerle ilgili siyasetinde önceki Abaka ve Teküdar Hanların politikalarına sadık kalmıştır. Argun'un ölümünün ardından, Geyhatu ve Baydu arasında yaşanan iktidar mücadeleleri, İlhanlı Devleti'nin iç ve dış itibarını sarstığı gibi, siyasi istikrarsızlığa da yol açmıştır.

Kara Arslan, Artuklu tahtında otuz üç yıl kaldıktan sonra 1291 yılında ölmüş ve yerine oğlu Melik ül-Sa'id Şemseddin Davud geçmiştir (İbn Kesir, 1995, XIII, s. 548; Turan,2013,s.461;Usta,2002,s.480). Ancak Şemseddin Davud'un hükümetindeki dönem yalnızca üç yıl sürmüştür. Kara Arslan'ın diğer oğlu II. Necmeddin Gazi (1294-1312), Artuklu topraklarında hâkimiyet kurmuştur (Alptekin, 1991, s.416; Turan, 2013, s. 461). Bu dönemde, Artuklu Devleti Moğol egemenliği altında varlığını sürdürmüştü, ancak iç ve

dış siyasette İlhanlıların etkisi altına girmiştir. II. Necmeddin Gazi döneminde İlhanlı-Artuklu yakınlığı önemli bir ilerleme kaydetmiştir.

II. Necmeddin Gazi, Artuklu topraklarını 1294-1312 yılları arasında yönetmiştir. İlhanlı hanı Gazan Han'ın (1295-1304) döneminde Artuklu ilişkileri gelişmiş ve bölge yeniden hareketlenmeye başlamıştır. Memlûkler'den kaçan Şam Emiri Seyfeddin Kıpçak ve beraberindeki emirler, Artuklu Devleti'ne sığınarak Gazan Han'ın huzuruna gitmişlerdir. Memlûk ordusu, bu emirleri takip ederek Mardin çevresinde büyük bir tahribat yapmıştır. Artuklu Emiri, Memlûklerin ülkesine yaptıkları tahribatı Gazan Han'a elçiler aracılığıyla bildirmiştir (Reşidüddin,2013, s. 277; Özgüdenli, 2000, s. 149-150; Turan, 2013, s.461). Anadolu'daki Süleymiş İsyanı'nın Memlûkler'in etkisiyle gerçekleştiğini düşünen Gazan Han, yeni bir İlhanlı-Memlûk çatışmasının kaçınılmaz olduğunu fark etmiştir. Bu gerginlikte, Artuklu Devleti stratejik konumu nedeniyle yeniden önemli bir rol oynamıştır.

1299 yılında Gazan Han'ın ordusuyla harekete geçmesi üzerine, Artuklu Emîri II. Necmeddin Gazi, Memlûklere karşı İlhanlılara lojistik destek sağlamıştır. Suriye Seferi sırasında Artukluların tam desteğini alan Gazan Han, II. Necmeddin Gazi'ye sadakatinin nişanesi olarak, geleneksel "emir", "melik" ya da "melikü'l-ümerâ" unvanları yerine "sultan" unvanını kullanma izni vermiştir. Böylece Artuklu tarihinde ilk kez "sultan" unvanını kullanan hükümdar II. Necmeddin Gazi olmuştur (Howorth, 1876, s.467; Özgüdenli, 2000, s.150; Turan, 2013, s. 462). Ayrıca, üçüncü Suriye Seferi sırasında Sincar'a gelen Gazan Han, II. Necmeddin Gazi'nin bağlılığını görünce ona hükümdarlık alametleri olan "taç" ve "çetr" göndermiş ve Diyar-ı Bekir ile Diyar-ı Rebia bölgelerinin Artuklulara verilmesine onay vermiştir (Reşidüddin/Aka,2013,s.295 ;Spuler,2011,s.384;Turan,2013,s.462;Gül,2006, s.370).

Gazan Han, Memlûkler'e karşı gerçekleştirilen seferler dışında, bölgedeki asayiş sorunlarını çözme görevini II. Necmeddin Gazi'ye vermiştir. Musul yöresinde taşkınlık yapan ve zulümde bulunan Fahr-i İsa-i Nasranî el-Gıyar'ın meselesini çözülmesini isteyen Gazan Han, II. Necmeddin Gazi'ye bu talimatı vermiştir. Bunun üzerine, II. Necmeddin Gazi Musul'a giderek, İsa'yı naip görevinden aldatma yoluyla huzuruna getirmiş ve orada öldürmüştür (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 295; Howorth, 1876, s. 467; Özgüdenli, 2000, s.150). Gazan Han'ın bölgedeki asayiş sorunlarını çözme konusundaki kararlılığı, yerel liderlere verdiği yetki ve güven ile açıklanabilir. Cezire Bölgesi'nde

sadakatini kanıtlayan ve bölge üzerinde askerî ve lojistik desteği sağlayan Artuklular, İlhanlılar için müstahkem bir ileri karakol olarak görev yapmışlardır.

İlhanlı tahtına çıkan Olcaytu'nun (1304-1317) döneminde, Artuklu ilişkileri daha da ileri düzeye taşınmış ve akrabalık bağı ile daha sağlam bir nitelik kazanmıştır. Olcaytu, 1309 yılında II. Necmeddin Gazi'nin kızı Dünya Hatun ile evlenmiştir (İbn Battuta, 2004, s.338; Howorth, 1876, s.579; Turan, 2013, s.462). Bu evlilikten çocuk doğmadığı için ilişkiler Olcaytu dönemiyle sınırlı kalmıştır. Çoğu kaynak bu evlilik hakkında detaylı bilgi vermezken, savaş ve katliamlarla başlayan İlhanlı-Artuklu ilişkileri, Olcaytu döneminde en üst seviyeye çıkmış ve dönürlük ile sonuçlanmıştır (Gördegir-Özbek, 2018, s.115).

II. Necmeddin Gazi'nin vefatının ardından yerine oğlu Ali Alpı (el-Âdil) geçmiştir, ancak hükümdarlığı yalnızca 13-18 gün sürmüştür. Ali Alpı'nın ardından tahta el-Melikü's-Salih (1312-1364) çıkmış ve bu hükümdarlık, Artuklu Emirliği'nin elli yılı aşkın süren bir dönemi başlamıştır. İbn Battuta, Mardin'i ziyaret ettiğinde el-Melikü's-Salih'in Artuklu hükümdarı olduğunu belirtmiştir. İbn Battuta, Artuklu hükümdarı Melik Salih için Irak, Şam ve Mısır'daki insanlar arasında en iyiliksever ve cömert olanı olduğunu söyler (Alptekin, 1991, s. 416; İbn Battuta, 2004,I, s. 339; Turan, 2013, s. 570).

El-Melikü's-Salih'in hükümdarlığı boyunca, Memlükler İlhanlılara karşı sürekli zaferler kazandıkları için, İlhanlılara tabi olan Mardin Artukluları da sürekli yenilgi endişesi içinde olmuştur (Çetin, 2008, s.151-152; Alptekin, 1991, s.416). Artuklu toprakları, İlhanlı-Memlük çatışmalarının önemli sahnelerinden biri hâline gelmiştir. 1315 yılında, Memlüklerin Halep Valisi Şihabüddin Karatay, Mardin ve çevresine bir dizi saldırı düzenlemiştir. Memlükler, Artuklu topraklarına girerek Mardin ve civarındaki yerleşim yerlerini yağmalamışlardır. İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın ölümünü fırsat bilen Türkmen beylerinden Cacaoğlu Alâeddin, Artuklu topraklarına bağlı Amid (Diyarbakır) şehrini yağmalamış, büyük tahribata yol açmış ve birçok esiri öldürmüştür. Ancak Abu'l Farac'a göre bu olay 1297 yılında gerçekleşmiştir (Abu'l Farac,1950,II,659-660; Alptekin, 1991, s.416; Yınanç, 1988, s.619).

4.4. İlhanlı sonrası El Cezire bölgesi (1336-1515)

İlhanlı Devleti'nin son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatının ardından, Cezire Bölgesi'nde Moğol kökenli hanedanlıklar olan Çobanlılar, Celayirliler ve

Sutaylılar siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte, Artuklular dengeli bir dış politika benimseyerek söz konusu hanedanlıkların egemenliğini kabul ettirmişler ve bu yolla bölgedeki mevcudiyetlerini korumuşlardır. İlhanlıların çöküşüyle birlikte ortaya çıkan siyasi boşluk, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin bölgedeki etkilerini artırmalarına zemin hazırlamıştır. Karakoyunlular, özellikle Döğer boyu, Alpavut ve Karaulus oymaklarının desteğiyle Cezire Bölgesi'nde güç kazanmışlardır. XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlılara tabi olarak kışları Musul civarında, yazları ise Erciş bölgesinde konaklayan Karakoyunlular, İlhanlı taht mücadelelerinin ve Moğol askerî otoritesinin zayıflamasının ardından tarih sahnesine çıkmışlardır. Karakoyunlu Beyliği'nin kurucusu olan Bayram Hoca, Musul'u ele geçirdikten sonra şehrin idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya bırakmıştır. Karakoyunlular, bu süreçte Artuklu Emîri el-Melikü'l-Mansur Ahmed'i mağlup etmişlerdir. Artukluların yardım talebi üzerine harekete geçen Celayirli Hükümdarı Üveys, 1366 yılında Karakoyunluların elindeki Musul'u ele geçirmiş ve Birdi Hoca'yı esir almıştır (Göyünç, 1969, s.10; Howorth, 1876, s.656; Sümer, 2001, s.434; Alptekin, 1991, s.416). Ancak Celayirliilerin bölgedeki nüfuzunun zayıflamasıyla birlikte Karakoyunlular 1375 yılında Musul'u yeniden ele geçirmiştir. Karakoyunlu Kara Mehmet, Artuklu Emîri Melik İsa'nın kızıyla evlenerek iki hanedanlık arasında siyasi bir ittifak kurmayı amaçlamış, ancak bu teklifin reddedilmesi üzerine 1383 yılında Mardin'i kuşatarak Artukluları mağlup etmiştir. Bunun üzerine Artuklular, Emir İsa'nın kızı yerine kız kardeşi ile evlenme teklifinde bulunmuş ve Kara Mehmet bu teklifi kabul etmiştir (Göyünç, 1969, s.10; Sümer, 2001, s. 434). Bu evlilik neticesinde Akkoyunlulara karşı bir dostluk antlaşması tesis edilmiş, bu ittifak Artuklu Beyliği'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

1370 yılı itibarıyla Çağatay Hanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte Timur tarihi sürece dâhil olmuş, kısa sürede Çağatay topraklarını kontrol altına alarak dikkatini İran'a çevirmiştir. İran'da hâkimiyet süren Serbedârîler, Muzafferîler ve Toga Timur'a bağlı emirlikleri ortadan kaldırarak bölgeyi kendi egemenliği altına almıştır. 1393 yılında Bağdat'ı ele geçiren Timur, El-Cezire bölgesine yönelmiş; Erzincan, Karaman, Kadı Burhaneddin, Akkoyunlu ve Karakoyunlu beylerine elçiler göndererek itaat talebinde bulunmuştur. Bu seferin devamında Timur'un orduları Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı ele geçirmiştir (Grousset, 1980, s. 400–407; Howorth, 1876, s.666-667; Aka, 2012, s. 173–174). Kara Yülük Osman, Mardin kuşatmasında Timur'un yanında yer almış ve 1401 yılında, daha önce Artuklu Beyliği'ne ait olan Amid (Diyarbakır) şehri Timur tarafından

Kara Yülük Osman'ın oğlu İbrahim'e verilmiştir. Müteakip yıllarda bu şehir doğrudan Kara Yülük Osman'ın denetimine geçmiştir (Tihrani, 2014, s.44;İbn Arabşah,2011,s.279;Hüseyini,2011,s.24;Ali Emiri Efendi,2015, s. 81; Haspolat, 2010, s. 268; Göyünç, 1994, s. 466). Söz konusu gelişmeler, Kara Yülük Osman'ın bölgedeki siyasal etkinliğini pekiştirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Timur'un bölgeden çekilmesinin ardından kaybedilen toprakları yeniden elde etme amacıyla Celayirli Ahmet ile Karakoyunlu Kara Yusuf birlikte Timurlulara karşı mücadeleye girişmişlerdir. Ancak, 1396 yılında Timur'un Sivas'a doğru harekete geçeceği haberini alan Karakoyunlu Kara Yusuf, Musul'dan ayrılmış ve Celayirli Ahmet ile birlikte Memlük Sultanı'na sığınmıştır. Ne var ki, Memlükler Timur'un gücünden çekindikleri için bu ilticayı kabul etmemiş, bu durum üzerine Celayirli Ahmet ve Kara Yusuf 1400 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardır (Şami, 1987,s.297;Sümer,2001,s.435;Howorth,1876,s.669; Yezdi, 2013, s.343).Timur, Osmanlı topraklarına sığınan Karakoyunlu Kara Yusuf'un teslim edilmesini talep etmiş; ancak Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid bu talebi reddetmiştir (Tihrani, 2014, s.45–46 ; İbn Arabşah,2011,s.289;Sümer,2001,s.435). Bunun üzerine Timur, 1402 yılında II. Anadolu Seferi'ni başlatmıştır. Sefer esnasında Diyarbakır'daki Akkoyunlu Kara Yülük Osman, Timur'un ordusuna katılmak üzere Anadolu'ya hareket etmiş ve Ankara Savaşı'nda Timur ordusunun önemli bir unsurunu oluşturmuştur (Yezdi, 2013, s. 392; Hüseyini, 2011, s.31; Sümer, 1989, s.271). Çubuk Ovası'nda gerçekleşen savaşta Osmanlı ordusu ağır bir mağlubiyete uğramış, Sultan Yıldırım Bayezid Timurlular tarafından esir alınmıştır (Tihrani,2014,s.46;İbn Arabşah,2011,s.310-311;Şami, 1987, s. 318; Grousset, 1980, s.422; İnalçık, 2003, s.22). Bu savaş sonucunda Osmanlı Devleti dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, Timur hâkimiyetini İzmir'e kadar genişletmiştir (Şami, 1987, s. 318; Tihrani, 2014, s. 48).

Artuklu Beyliği'nin emiri İsa, Timur'un Suriye Seferi'ne askerî destek vermemiş ve itaat etmeyi reddetmiştir (Şami, 1987, s. 285; Howorth, 1876, s.684; Esterâbadî, 1990, s. 415). Bu tutum üzerine 1404 yılında Mardin uzun süre kuşatma altında kalmış; nihayet Timur kuşatmayı Kara Yülük Osman'a devrederek bölgeden ayrılmıştır (Howorth, 1876, s.684; el Hüseyini, 2011, s. 24). Kara Yülük Osman, Artuklu ordusunu mağlup ederek Mardin'e saldırmış, ancak şehirdeki iç kale Artuklu Emiri İsa tarafından başarıyla savunulmuş ve kuşatma sonuçsuz kalmıştır (Tihrani, 2014, s. 44). Sadakatini yineleyen Kara Yülük Osman, Sivas ve El-Cezire bölgesindeki Diyarbakir çevresini kontrol altına

olarak Artuklu Emiri İsa'yı barışa zorlamıştır. Bu gelişmeler, Akkoyunlu Beyliği'nin başkentini Amid (Diyarbakır) olarak belirlemesine ve Cezire Bölgesi'nde toprak hâkimiyetini genişletmesine imkân sağlamıştır (Göyünç,1994,s.466; Beysanoğlu, 1998,s. 380; Sevim & Yücel, 1989, s. 449; Sümer, 1989, s. 271). Kara Yülük Osman'ın oğlu İbrahim Bey, sınırlarını genişletme amacıyla Hasankeyf ve çevresindeki bölgelerde yağmalamalarda bulunarak bu toprakları ele geçirmiştir. İbrahim Bey'in gerçekleştirdiği bu saldırılar, Hasankeyf Emiri el-Melikü'l-Âdil Âlemüddin Süleyman'ı zor durumda bırakmış; buna karşılık Hasankeyf Emiri, Kara Yülük Osman'a başvurarak itaatini sunmuş ve yıllık belirli miktarda vergi ve asker verme şartıyla yeniden emirlik görevine atanmıştır (Tihrani,2014,s.45;Akdeniz,2012,s.23–24).

Timur'un bölgeden çekilmesinin ardından, El-Cezire bölgesinde Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi yeniden alevlendi. Memlükler'i arkasına alan Karakoyunlular, El-Cezire'de Akkoyunlulara kaptırdıkları toprakları geri almak amacıyla harekete geçti. Bu doğrultuda Karakoyunlu Kara Yusuf, Suriye'de dağılmış Türkmenlerle, Döğer Türklerinin beylerinden Musa'yı hizmetine alarak yeni bir ordu kurdu. Ayrıca Mardin ve Cizre emirlikleri ile Süleymani ve Zirkî Kürtleri de bünyesine katmıştır. Ordusunu toparlayan Karakoyunlu Kara Yusuf, Amid'e yönelmiştir (Akdeniz, 2012, s. 30; Tihrani, 2014, s. 49). Buna karşılık, Akkoyunlu Kara Yülük Osman, Kara Yusuf'a karşı koymak amacıyla Amid'ten hareket etmiş ve Hısn-ı Keyfa ile Mardin arasında bulunan Takı mevkiinde iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Yirmi gün süren çatışmalar sonucunda herhangi bir taraf üstünlük sağlayamamıştır. Bu durum üzerine Kara Yusuf, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a şu barış teklifinde bulunmuştur: *“Biz her ikimiz de Türkmen’iz. Daha fazla birbirimize saldırmak için çaba harcamayalım. Bundan böyle birbirimizle savaşmayalım. Her birimiz, Rum ve Çağatay gibi düşmanlarımızla meşgul olalım. Senin için en uygun hareket, durumu iyi bildiğin Suriye ve Rum’a saldırmak; benim için ise Çağatay ile mücadele etmektir”* (Tihrani, 2014, s. 49–50; Hasan Rumlu, 2006, s.55). Kara Yülük Osman da bu teklifi kabul ederek, düşmanlıkları sona erdirip işgal altındaki bölgelerin savunulmasına öncelik vermiştir. Böylelikle Karakoyunlular Timur'un mücadelesine ağırlık verirken, Akkoyunlular ise bölgedeki siyasal varlıklarını pekiştirmeye çalışmıştır.

Akkoyunlular, Mardin Artukluları'nı yeniden kuşatmış, ancak bu kuşatma başarılı olmayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Akkoyunlular'ın Mardin üzerindeki baskısını artırması üzerine Artuklu beyliği yeni arayışlara yönelmiştir. Artuklu Emiri

Mecdüddin İsa, bölgedeki Kürtlerin endişelerini göz önünde bulundurarak, güvenliğini sağlamak amacıyla Halep Bölgesindeki Emiri Çekem'den yardım talebinde bulunmuştur (Hasan Rumlu, 2006, s.48; Tihrani, 2014, s.50; Göyünç, 1969, s.12). Çekem, kendisini sultan ilan etmiş ve El Cezire Bölgesi'nde güç kazanmıştır. Halep, Şam, Hama, Humus ve Trablus gibi önemli şehirler onun hâkimiyetine girmiştir. Sultan Çekem, Akkoyunlulara sığınan İnanlu ve Bayat boylarının geri verilmesini talep etmiş ancak bu talep Akkoyunlular tarafından reddedilmiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 48-49; Tihrani, 2014, s. 50). Sultan Çekem'in harekete geçmemek için bir bahanesi kalmamış; Artuklu Emiri Mecdüddin İsa'nın yardım talebi ve kaçan boyların geri alınması amacıyla Akkoyunlulara karşı sefere başlamıştır. Halep ordusu Mardin yönünde ilerlerken, Kürt emirleri de bu kuvvete katılmış; Diyarbekir'den 500 asker ve 700 gulam Sultan Çekem'in saflarında yer almıştır. Sultan Çekem'in ordusu, savaş donanımı bakımından Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın kuvvetlerine üstünlük sağlamıştır. Bölgedeki yerel güçlerin desteğiyle güçlenen Sultan Çekem'in ordusu, 1407 yılında Diyarbekir önlerinde Akkoyunlu ordusuyla karşılaşmıştır. Gerçekleşen muharebede, Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın oğlu İbrahim Bey ile Sultan Çekem hayatını kaybetmiş; aynı zamanda Sultan Çekem'in müttefiki olan Artuklu Emiri Mecdüddin İsa da bu çatışmada ölmüştür (Tihrani,2014, s.50-53; Hasan Rumlu, 2006, s.52; Woods, 1993, s.86; Katip Ferdi, 2006, s.42-43; Göyünç, 1969, s.12; Sümer, 1989, s.271). Akkoyunlular, Mardin'e kadar ilerleyerek şehri kuşatmış ancak şehir halkı direnmiş, Artuklu Emiri Mecdüddin İsa'nın ölümünü öğrenen Mardin sakinleri, şehir kapılarını Akkoyunlu kuvvetlerine açmamıştır. Akkoyunlular, önemli bir rakiplerini bertaraf ettikten sonra stratejik önemi yüksek El-Cezire'nin önemli merkezlerinden Urfa'ya yönelmiştir. Kara Yülük Osman'ın yanında Döğür aşireti ve eski Urfa Emiri Yağmur Bey de bulunmaktaydı. Urfa kuşatılmış ve şehir Akkoyunluların eline geçmiştir. Kara Yülük Osman, ele geçirdiği Urfa'yı yönetimi Yağmur Bey'e devretmiştir (Akdeniz, 2012, s.33; Tihrani, 2014, s. 53-54).

Akkoyunlular, El Cezire bölgesindeki topraklarını genişletme politikası izlemekteydi. Bu kapsamda, 1409 yılında Mardin'i tekrar kuşatmışlardır. Mardin'i savunmakta zorlanan Artuklu Emiri Melik Salih, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'tan yardım istemiştir (Howorth,1876, s.686;Göyünç,1969,s.12;Sümer,2001,s. 435; Alptekin, 1991, s. 417). Bu talebi kabul eden Kara Yusuf, Akkoyunluları yenilgiye uğratarak Mardin'e girmiştir. Kara Yusuf, kızlarından birini Melik Salih ile evlendirmiş ve böylece Mardin'i topraklarına katmıştır. Ayrıca Melik Salih'e Musul'u iktâ olarak

vermiştir; ancak Melik Salih'in erken ölümü nedeniyle bu plan hayata geçirilememiştir. Melik Salih'in vefatıyla Artuklu Mardin Hanedanı sona ermiştir (Hasan-ı Rumlu, 2006, s.77; Alptekin,1991,s.418;Sümer,2001,s.435;Howorth, 1876, s.686; Göyünç, 1969, s.12; Akdeniz,2012,s.33;Tihrani,2014,s.55,Kâtip Ferdi,2006, s.45).

Bölgede iki hegemon güç olan Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki çekişmeler devam etmiştir. Memlükler, Karakoyunlu Kara Yusuf'u destekleyerek Akkoyunluların El-Cezire'deki ilerleyişini engellemeye çalışırken, Timurlular ise Akkoyunluları yanlarına çekerek Karakoyunluların güç kazanmasını önlemeye gayret etmiştir. 1418 yılında, Timurluların kışkırtmasıyla Akkoyunlular, Mardin ve çevresine saldırarak büyük can ve mal kayıplarına yol açmış, çok sayıda esir de ele geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Karakoyunlu Kara Yusuf, hızla bölgeye yönelmiş ve Mercidabık mevkiinde Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile karşılaşmıştır. 12 Şaban 821 / 14 Eylül 1418 tarihinde gerçekleşen muharebede Kara Yülük Osman, Karakoyunlu kuvvetlerine direnememiştir (Akdeniz,2012,s. 36). Savaş sırasında kaçan Kara Yülük Osman Halep'e sığınmış, Karakoyunlu Kara Yusuf ise Halep'e kadar ilerleyip geri dönmüştür (İbn Tağrıberdi,2013,s.422;Sümer,2001,s. 436). Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Tebriz yolunda hastalanmış ve 13 Kasım 1420'de Ucan yakınlarındaki Sadabad köyünde vefat etmiştir. Kara Yusuf'un vefatının ardından oğlu İskender Mirza (1420-1438) Karakoyunluların lideri olmuştur (Woods,1993,s.89;Hasan-ı Rumlu,2006,s.129; Tihrani ,2014, s.59- 60; Sümer,2001,s.436).

El-Cezire bölgesi dışındaki gelişmeler, bölgenin siyasi atmosferini derinden etkilemiştir. Karakoyunlular, Selmas Savaşı'nda Timurlu Şahruh'a karşı yenilgiye uğramış; bu zayıflıktan faydalanan Akkoyunlu Kara Yülük Osman, 1432 yılında Mardin'i ele geçirmiş ve şehrin yönetimini oğlu Hamza Bey'e devretmiştir (Erdem–Uyar, 2015, s. 492; Göyünç, 1969, s.13). Akkoyunlular, El-Cezire'deki topraklarını genişletme politikasını sürdürmüş ve Memlükler'in hâkimiyetindeki bölgelere yönelik saldırılarda bulunmuştur. Bu durum karşısında Memlükler elçiler gönderip ihtarlarda bulunmuş, ancak Akkoyunlular'ın saldırılarını durduramamıştır. Memlük Sultanı Barsbay (1422–1438), Akkoyunluların akınlarını engellemek amacıyla Diyarbekir seferi düzenlemiş ancak beklenen başarı sağlanamamıştır. Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile Memlük Sultanı Barsbay arasında sağlanan anlaşmaya göre, Osman Bey'in Amid'deki hâkimiyeti Barsbay tarafından tanınacak, Osman Bey de Sultan adına hutbe okuyup sikke bastıracaktır (Sümer, 1989, s. 271; Akdeniz, 2012, s. 45).

Akkoyunluların kendi iç iktidar mücadeleleri, Cezire Bölgesi'nde hâkimiyetin yeniden Karakoyunlulara geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu boşluktan faydalanan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (1438-1467), Urfa'yı Akkoyunluların elinden alarak bölgedeki egemenliğini tesis etmiş, ardından Mardin'i de kayda değer bir direnişle karşılaşmadan Karakoyunlu topraklarına katmıştır. Akkoyunlu Cihangir(1444-1453), Karakoyunlu Cihanşah ile uzlaşma eğilimi göstermiş ve bu süreçte kardeşi Uzun Hasan'ın bilgisi dışında Cihanşah'ın üstünlüğünü kabul etmiştir. Böylece Karakoyunlular, Cezire Bölgesi'nin büyük bölümünde hâkimiyet kurarken, Akkoyunlular yalnızca Diyarbakir çevresinde varlıklarını sürdürebilmiştir. Uzun Hasan, gelişmeler karşısında sessiz kalmayarak 1452 yılında abisi Cihangir'in seferi esnasında gizlice Diyarbakir'i ele geçirmiştir (Tihrani, 2014, s.122-123, 151; Erşahin, 2002, s.61). Uzun Hasan (1453-1478), Akkoyunlu başkentini Amid'den Tebriz'e taşımış ve bölgedeki kaybedilen toprakları geri kazanmıştır (Göyünç, 1994, s.466; Haspolat, 2010, s.269). 1467 yılında ise ezeli rakibi Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı öldürerek büyük bir zafer elde etmiştir (Tihrani, 2014, s.277; Sümer, 2001, s.272; Erdem-Paydaş, 2015, s.510). Bu zaferle Uzun Hasan, en büyük rakibi Karakoyunluların ortadan kaldırarak Cezire Bölgesi'nde tek hâkimiyetini kurmuştur.

Karaman Beyliği'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşma hükümlerine uymaması üzerine Fatih Sultan Mehmet, Karaman üzerine sefer düzenleme kararı almıştır. Karaman Beyi'nin Akkoyunlulara sığınmasıyla Osmanlılar ile Akkoyunlular karşı karşıya gelmiştir. Ayrıca, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın, kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devletine aleyhinde dış devletlerle ilişki halinde olması iki devlet arasındaki çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bölgesel aktörlerin Akkoyunluları Osmanlılara karşı kışkırtması ve Osmanlıların Anadolu'daki siyasi birliği sağlama çabalarında Akkoyunluları engel olarak görmesi, gerilimi daha da tırmandırmıştır. Nihayetinde, 11 Ağustos 1473 tarihinde, Tercan yakınlarındaki Otlukbeli mevkiinde gerçekleşen savaşta Akkoyunlular, Osmanlı ordusuna karşı ağır bir yenilgi almıştır (Sümer, 2001, s.272; İnalçık, 2003, s.33; Erdem-Paydaş, 2015, s.516-518; Afyoncu, 2007, s.4-6). Bu yenilgi, Akkoyunluların genişleme politikasında önemli bir kesinti oluşturmuştur.

Uzun Hasan'ın 1478'de vefatının ardından Akkoyunlu topraklarında iç karışıklıklar başlamış; Sultan Halil tahttan indirilmiş ve yerine Sultan Yakup (1478-1490) geçmiştir. Sultan Yakup döneminde Akkoyunlular toprak kaybına uğramış olmakla birlikte, kaos bir süreliğine durulmuştur. Ancak hanedan üyeleri Murad ile Elvend

arasındaki taht mücadelesi Akkoyunlu topraklarının ikiye bölünmesine yol açmıştır (Sümer,2001,s.273;Erdem-Paydaş,2015,s.520,525-526). Bu süreçte Akkoyunlu devletinde dağılma belirtileri belirginleşmiştir. Akkoyunluların iç çekişmeleri sürerken Safeviler bölgedeki nüfuzlarını artırmaya başlamıştır. Akkoyunlu hükümdarı Elvend (1498-1502), Safevilerin yükselişini fark ederek askerî hazırlıklarını tamamlamış ve Nahcivan yakınlarındaki Şurur mevkiinde Safevilerle karşı karşıya gelmiştir. Silah ve teçhizat bakımından üstün olmalarına rağmen Akkoyunlular, 1501 yılında Safeviler karşısında mağlup oldu. Bu savaş, Akkoyunlu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinin başlangıcı olmuştur. Şah İsmail Azerbaycan'ı ele geçirip Tebriz'de tahta çıkarak Safevi Devleti'ni resmen kurmuştur. Safevilerin Akkoyunlulara yönelik son darbesi, Elvend'in kardeşi Sultan Murad'ın 1503 yılında Hemedan yakınlarındaki Alma Kulağı mevkiinde yenilmesiyle gerçekleşmiş ve ağır mağlubiyetin ardından Murad bölgeden kaçmak zorunda kalmıştır. Safeviler kısa sürede İran, Irak ve Azerbaycan topraklarını Akkoyunluların elinden alarak topraklarına katmıştır. Osmanlı ve Memlûkler gibi bölgedeki diğer güçlü devletlerden destek talebinde bulunan Sultan Murad'ın çabaları Akkoyunlu devletini ayakta tutmaya yeterli olmamıştır. 1514 yılında Murad'ın ölümüyle Akkoyunlu Devleti tamamen sona ermiştir (Sümer,1976,s.21-24: 1989, s.273; Erdem-Paydaş, 2015, s.516; Woods, 1993, s.268-269).

Safeviler, Akkoyunluların çöküşünü takiben bölgedeki güç boşluğunu değerlendirerek 1507 yılında Diyarbakır ve çevresini ele geçirmiştir. Şehrin yönetimi Safevi ileri gelenlerinden Ustacalu Muhammed Han'a verilmiş ve bu sayede Safeviler bölgedeki egemenliklerini sağlamlaştırmıştır (Sümer,1976,s.29-30;Şeref Han,1971, s. 471; Ali Emirî Efendi,2015,s.81-82;Haspolat,2010,s.271). Ancak 1509 yılında Safeviler ile Dulkadir Beyliği arasında Amid (Diyarbakır) üzerinde egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Bu çatışmalara rağmen Amid şehri Safevilerin kontrolünde kalmayı sürdürmüştür. Safevi Devleti, aynı dönemde Cezire Bölgesi'ni de hâkimiyeti altına almıştır; ancak bu hâkimiyet uzun ömürlü olmamıştır. 1514 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in düzenlediği sefer neticesinde, Osmanlı ordusu ile Safeviler arasında Çaldıran Ovası'nda gerçekleşen muharebe, Osmanlıların kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Safevilerin Çaldıran'daki bu mağlubiyeti, bölgedeki siyasi ve askerî varlıklarını önemli ölçüde zayıflatmıştır. Takip eden süreçte Amid şehri Safevi yöneticilerini şehirden uzaklaştırmış ve halk 1515 yılında Osmanlı yönetimine bağlılığını bildirerek Amid'in Osmanlı topraklarına katılmasını sağlamıştır (Sümer, 1976, s.38;

İnalçık, 2003, s.38; Şeref Han, 1971, s.480-481; Ali Emirî Efendi, 2015, s.82; Göğünç, 1968, s.77; Göyünç, 1994, s.466, s.278; Haspolat, 2010, s.271).

5. SONUÇ

El Cezire Bölgesi, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan, tarih boyunca stratejik, ekonomik ve kültürel açıdan büyük önem taşıyan bir coğrafyadır. Verimli toprakları ve zengin su kaynaklarıyla El Cezire, tarih boyunca Babil, Bizans, Sasanî ve Araplar gibi birçok büyük medeniyetin egemenliği altında kalmış, kadim uygarlıkların merkezi hâline gelmiştir. İslamiyet'in yayılış sürecinde, Hz. Ömer döneminde sulh yoluyla İslam topraklarına katılan El Cezire, Emevîler devrinde istikrarlı bir yapıya kavuşmuş, ancak Abbasîler döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte çeşitli yerel hanedanların güç mücadelesine sahne olmuştur.

Cengiz Han'ın ölümünü takiben Moğol tahtına geçen Ögedey Han'ın emriyle Celaleddin Harzemşah'a karşı başlatılan askerî harekât, Harzemşahlar'ın çöküşüne ve Anadolu-Cezire hattının doğrudan Moğol tehdidiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Harzemşahlar'ın Ahlat'ı ele geçirmesi üzerine Anadolu Selçukluları ile Eyyûbîler arasında kurulan ittifak, 1230 tarihli Yassı Çimen Savaşı'nda Harzemşahlar'a karşı zaferle sonuçlanmış; ancak bu gelişme, Moğollarla doğrudan komşuluk ilişkisini beraberinde getirmiştir. Moğol istilaları, bölge halkı için büyük felaketler doğurmuş; Amid, Siirt ve Mardin gibi şehirler ağır tahribata uğramıştır. Etkili bir savunmanın oluşturulamaması, Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad ile önemli Eyyûbî liderlerin vefatı, bölgedeki siyasi istikrarı zedelemiş; aynı dönemde patlak veren Babai İsyanı, iç düzeni derinden sarsmıştır. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in zayıf liderliği altında, 1243'teki Köse Dağı Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, Anadolu'nun Moğol vesayeti altına girmesine neden olmuştur. 1258 yılında Bağdat'ın düşmesiyle Abbâsî Halifeliği sona ermiş ve Moğol orduları yönünü Cezire şehirlerine çevirmiştir. Bölgede bazı şehirler sulh yoluyla teslim olurken, diğerleri kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Meyyafarikîn, Melik Kamil önderliğinde iki yıl süren kuşatmaya dirense de, sonunda teslim olmuş ve şehir halkı ağır bir katliama maruz kalmıştır. Bu durum, Moğol egemenliğinin yalnızca askerî değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal yıkımı da beraberinde getirdiğini göstermektedir.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren İlhanlı-Moğol tehdidi altına giren Mardin Artukluları, bağımsızlıklarını en uzun süre koruyabilen yerel hanedanlardan biri olmuştur. Moğolların Meyyafarikîn'i ele geçirmesinin ardından hedeflerinden biri olan Mardin, Artuklu Hükümdarı I. Necmeddin İlgazi'nin sekiz ay süren direnişiyle karşılaşmıştır. Ancak şehrin salgın hastalıklarla zayıflaması ve hükümdarın ölümü

üzerine, oğlu Kara Arslan teslim olmuş ve İlhanlı egemenliğini tanımıştır. Kara Arslan'ın hutbe okutması ve sikke bastırması, bu bağlılığın resmiyet kazanmasına yol açmıştır. Buna rağmen Artuklular, yönetsel özerkliklerini sürdürme çabasında olmuştur.

Artuklular, İlhanlılara tabiiyetlerine rağmen, özellikle İlhanlı-Memlük mücadelelerinde tarafsız ve dengeleyici bir politika izlemişlerdir. İlhanlı seferlerine destek veren Artuklu kuvvetleri, zaman zaman Memlük saldırılarına hedef olmuş ve bu durum, bölgesel istikrarı tehdit etmiştir. II. Necmeddin Gazi döneminde İlhanlılarla daha yakın ilişkiler tesis edilmiş; bu katkılar sonucunda Gazi'ye "Sultan" unvanı verilmiştir. Bu unvan, hem sembolik hem de siyasi açıdan önemli bir kazanım olarak değerlendirilmiştir. Olcaytu Han'ın, II. Necmeddin Gazi'nin kızıyla evlenmesi, İlhanlı-Artuklu ilişkilerini akrabalık düzeyine taşımışsa da, bu ilişki kalıcı bir siyasi bütünlüğe dönüşmemiştir. Olcaytu sonrası İlhanlıların zayıflaması, Memlüklerin güç kazanmasına yol açmış; bu gelişme Artuklu topraklarını doğrudan savaş alanına çevirmiştir. 1315'teki Memlük akınları ve Türkmen saldırıları, Artuklu egemenliğini ciddi biçimde tehdit etmiş ve bölgenin siyasi istikrarını sarsmıştır.

İlhanlıların zayıflamaya başladığı bu dönemde ortaya çıkan Sutaylılar, XIV. yüzyılda El Cezire bölgesinde yaklaşık elli yıl boyunca etkili olmuş yarı bağımsız bir Moğol hanedanıydı. Merkezlerini Diyarbekir olarak belirleyen Sutaylılar, Musul, Ahlat ve Erzurum gibi önemli şehirlerde siyasi ve askerî hâkimiyet kurmuşlardır. Hanedanın kurucusu Emir Sutay Noyan, İlhanlılara sadakatle hizmet etmiş ve bölgedeki idari yapılanmada önemli bir rol oynamıştır. Ancak onun ölümünün ardından Hacı Tugay ve yeğeni İbrahim Şah arasında yaşanan taht mücadeleleri hanedanın parçalanmasına neden olmuştur. Sutaylılar, bölgedeki Uyrat, Celayirli ve Çobanlı güçlerle zaman zaman iş birliği yapmış, zaman zaman ise bu unsurlarla savaşarak siyasi varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Hacı Tugay'ın Celayirli Şeyh Hasan'la kurduğu ittifak kısa süreli başarılar getirmişse de, Çobanlı Şeyh Hasan'ın askerî üstünlüğü karşısında direnememiştir. İbrahim Şah döneminde Musul'a kadar genişleyen hanedanın hâkimiyeti, onun ölümüyle zayıflamış ve hanedanın çözülme süreci başlamıştır. Son Sutaylı hükümdarı Pir Muhammed'in etkisiz yönetimi ve saray entrikaları sonucunda öldürülmesiyle hanedanın siyasi bütünlüğü dağılmış, Musul'un Karakoyunlular tarafından ele geçirilmesiyle Sutaylılar tarihten silinmiştir. Bu gelişme, El Cezire'de Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen hanedanlarının güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, bölgenin siyasi

yapısında köklü bir dönüşüm başlatmış ve XV. yüzyılın yeni aktörlerini sahneye çıkarmıştır.

İlhanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte El Cezire Bölgesi'nde oluşan otorite boşluğu, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında uzun sürecek bir egemenlik mücadelesine zemin hazırlamıştır. Bu iki Türkmen konfederasyonu, siyasi evlilikler, akrabalık bağları ve geçici ittifaklarla güçlerini pekiştirmeye çalışmış; ancak hâkimiyet sürekli el değiştirmiştir. Timur'un bölgeye müdahalesi, bu mücadeleye farklı bir boyut kazandırmış ve yerel beylerin siyasi pozisyonlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın Timur ile kurduğu ilişkiler, Akkoyunluların El Cezire'deki nüfuzlarını artırmalarında belirleyici olmuştur. Ne var ki Akkoyunlu egemenliği, sürekli savaşlar ve iç çekişmeler nedeniyle istikrar sağlayamamıştır. Uzun Hasan döneminde izlenen Osmanlı-Safevi eksenli politikalar, devletin sonunu hazırlamıştır. Uzun Hasan'ın ölümünün ardından başlayan taht kavgaları ve iç bölünmeler, Akkoyunluların zayıflamasına ve Safevilerin bölgeye egemen olmasına neden olmuştur. Safevilerin kısa süren Diyarbekir hâkimiyeti, Osmanlıların doğuya yönelik seferleri sonucunda sona ermiştir. 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda Osmanlıların kazandığı zaferin ardından, 1515 yılında Amid (Diyarbekir) Osmanlı topraklarına katılmış ve El Cezire'de Osmanlı egemenliği tesis edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abu'l Farac (1945–1950). *Abu'l-Farac tarihi* (Ö. R. Doğrul, Çev.), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Afyoncu, E (2007). Otlukbeli Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.34, ss.4–6.
- Ağır, A. M (2004). *Memlük tarihçilerine göre Sultan Kalavun dönemi siyasi olayları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Ağır, A. M (2008). Sultan Kalavun devri Memlûk-İlhanlı münasebetleri: II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281. *Akademik Bakış*, 15(1), 1–10.
- Ahmed b. Yahya Belazuri (2013). *Fütuhü'l-Buldan* (M. Fayda, Çev.). İstanbul.
- Aka, İ (1984). Timur'un ölümünden sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de hâkimiyet mücadeleleri. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 22(1–2).
- Aka, İ (2012). Timur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 173–174.
- Akdeniz, V (2012). *Akkoyunlu-Kürt ilişkileri*. Nûbihar Yayınları.
- Aknerli Grigor (1954). *Moğol tarihi* (H. D. Andreasyan, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aksarayî, K. M (1943). *Müsameret'ül-Ahyar bi Müsayeret'ül-Ahbar* (M. N. Gençosman, Çev.). Ankara: Basımevi.
- Aksarayî, K. M (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akşit, O (1970). *Roma İmparatorluk tarihi (M.S. 193-395)*. İstanbul.
- Aktan, A (1995). Bahri Memlüklerden Sultan Kalavun ve hanedanı. *Belleten*, LIX, 226.
- Ali Emirî Efendi (2015). *Osmanlı Doğu Vilâyetleri (Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi)* (A. Halaçoğlu, Haz.). İstanbul: BKY Yayıncılık.
- Alican, M (2017). *Tarihin kara yazısı Moğollar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Alptekin, C (1991). Artuklular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 416.
- Arabacı, N (2012). *III. yüzyılın ikinci yarısından ilk İslam fetihlerine kadar El Cezire bölgesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.

- Âştiyânî, 'A. İ (1389). *Târîh-i Moğûl*. Mü'essese-yi İntişârât-ı Nigâh. Tahran
- Azimli, M (2007). Emevi dönemi komutan ve valilerinden Mesleme b. Abdülmelik. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 25–39.
- Baker, S (2013). *Eski Roma: Bir imparatorluğun yükselişi ve çöküşü* (E. Duru, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Barthold, V. V (1990). *Moğol istilâsına kadar Türkistan* (H. D. Yıldız, Haz.). Ankara: TTK Yayınları.
- Baybars el-Mansûrî (1998). *Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre* (D. S. Richards, Tah.). Beyrut.
- Beysanoğlu, Ş (1998). *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar* (Cilt I-III). Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Bulduk, A (2004). *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi* (M. Öztürk & İ. Yılmazçelik, Haz.). Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Benâketî, F. D (1378). *Ravzatü Ulî'l-Elbâb fî Marîfeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâketî)* (Haz. C. Şe'âr). İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî.
- Bivar, A. D. H (2006). The political history of Iran under the Arsacids. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 3, Pt. 1, pp. 21–99). Cambridge: Cambridge University Press.
- Briant, P (2012). *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian Empire* (P. T. Daniels, Trans.). New York: Eisenbrauns Indiana Press.
- Bullough, V. L (1963). The Roman Empire vs. Persia, 363–502: A study of successful deterrence. *The Journal of Conflict Resolution*, 7(1), 55–68.
- Cahen, C (1952). XIII. asır ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a göre) (N. Çağatay, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(IV).
- Cahen, C (1955). The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasion. In M. Setton, R. L. Wolf, & H. W. Hazard (Eds.), *A History of the Crusades, 1189–1311* (ss. xx–xx). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Carpini, J. P (2000). *Moğol tarihi ve seyahatnâme (1245–1247)* (E. Ayan, Çev.). Ordu: Derya Kitapevi.
- Cohen, G. M (2006). *The Hellenistic settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. California: University of California Press.
- Curran, J (2008). From Jovian to Theodosius. P. Garnsey & A. Cameron (Eds.), *The Cambridge ancient history* (Vol. 13, pp. 78–108). Cambridge: Cambridge University Press.

- Cûzcânî, M (2016). *Minhâc-ı el-Sirâc, Tabakât-ı Nâsirî (Moğol istilasına dair kayıtlar)* (M. Uyar, Terc.). İstanbul: Ötüken.
- Cüveynî, A. M (2013). *Târîh-i Cihân Güşâ* (M. Öztürk, Terc.). Ankara: TTK.
- Çetin, A (2008). Memlük-Artuklu ilişkileri. In İ. Özcoşar (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007* (Cilt 1, s. 151–152). Mardin: Mardin Valiliği.
- Çevik, A (2002). *XI–XIII. yüzyıllarda Diyar-ı Bekr bölgesi tarihi* (Basılmamış doktora tezi). İstanbul: MÜTAE.
- Çevik, A (2009). Ortaçağ İslâm coğrafyacılarına göre el-Cezîre ve idari taksimatı. *Osmanlı Araştırmaları*, 33, 75–95.
- Çiğdem, S (2011). Roma-Parth ilişkilerinde Elegeia/Erzurum ve çevresi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(46), 97–118.
- D’Ohsson, A. C (2008). *Moğol tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)* (B. Apaydın, Çev.). İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Daryaee, T (2009). *Sasanian Persia: The rise and fall of an empire*. London & New York: I. B. Tauris & Co. in association with the Iran Heritage Foundation.
- Demir, M., & Şahin, M (2021). Moğolların Meyyâfârikîn kuşatması. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 381–406.
- Demirkent, I (1997). *Haçlı seferleri*. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Dignas, B., & Winter, E (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Downey, G (1963). *Ancient Antioch* (Ar. trans. İ. Nushi, 1967). Kahire.
- Ebi’l-Fedail Mufaddal b. en-Nehcu’s-Sedid (1983). *Ed-Durr el-Ferid fî mâ ba’d Târîh İbn Amid* (E. Blochet, Ed.). Belçika.
- Ebu Bekr-i Tihrani (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk, Terc.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ebu’l Fida, İ. İ. b. A. b. M. el-Eyyubi (1286/1869). *el-Muntasar fî tarihi’l-beşer* (Cilt I– IV). İstanbul: Daru’t-Tıbatî’l-Amire.
- Ekinci, A (2006). *Ortaçağ’da Urfa I (Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti)*. Ankara: Baran Ofset Yayınları.
- Ekinci-Paydaş, A. K (2008). *Taş devrinden Osmanlıya Urfa tarihi*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

- El-Abid, M (1993). *Suriye fi asıru'l-seleukiyyin*. Dimaşk.
- El-Aynî, B. M. b. A (1987). *İkdü'l-cümân fî târîhi ehliz-zamân* (Cilt I–IV, Nşr. M. Muhammed Emin). Kahire.
- El-Ehri, E. B. K (1954). *Ta'rih-i Shaikh Uwais* (J. B. Van Loon, Ed.). London, Mouton.
- El-Ehri, E. B. K (1956). *Ta'rih-i Shaikh Uwais* (J. B. Van Loon, Ed.). Lahey: Mouton.
- El-Ğamdî, S. B. M. H (2010). Meyyafarikin'de kahramanlık ve fedakârlık. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), 227–242.
- El-Makrîzî, T. E. A. A. b. A. b. 'A. el-'U (1998/1418). *es-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk* (Cilt III, Tah. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ). Dârü'l-İlmiyye.
- El-Makrizi (1941). *Kitabu's-Süluk Li-Mar'rifet-i Düveli'l-Müluk* (Tashih ve Haşîye, M. M. Ziyade; Terc. Z. K. Ugan). Kahire: TTK Ktp.
- Erdem, İ (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri (1258–1308)* (Basılmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdem, İ (1997). Olcaytu Han devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı mücadeleleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 108–111.
- Erdem, İ., & Paydaş, K (2015). *Akkoyunlular: Aşîret, beylik ve devlet (1403–1502)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdem, İ., & Uyar, M (2015). Akkoyunlular, Akkoyunluların tarih sahnesine çıkışı. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, 2/72, 489–501.
- Erşahin, S (2002). *Akkoyunlular: Siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal tarih*. Ankara
- Esterebadî, A. b. E (1990). *Bezm ü Rezm* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Frye, R. N (2006). The political history of Iran under the Sasanians. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 3, Pt. I, pp. 116–180). Cambridge: Cambridge University Press.
- Genceli Kiragos (1942). *Moğol istilası tarihi* (H. D. Andreasyan, Çev.). İstanbul.
- Gezen, N (2018). Memlûk Devletinin Kuzey Sınırında Türkmenlerin Önemi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(85), 660-673, 10.16992/ASOS.14578.

- Gezen, N (2019a). Siyasal İktidar Bağlamında Memlûkler’de, Delhi Türk Sultanlığı’nda Ve Türkiye Selçukluları’nda Saltanat Naipliği. *History Studies*. 11(4). 1179-1203. DOI Number: 10.9737/hist.2019.759.
- Gezen, N (2019b). Türkiye Selçuklu Devleti’nde Saltanat Naiplerinin İktidar Üzerine Etkileri, *IBAD Journal of Social Sciences*. 282-297. <https://doi.org/10.21733/ibad.610109>.
- Gezen, N (2023b). Mısır Halkı Üzerinde Türk Hâkimiyeti: 1250-1517 Memlûkler Dönemi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 18(1), 80-89. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.1242280>.
- Gezen, N (2023c). İktidar ve Ölüm: Memlûk Devleti’nde Sultanların Ölüm Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1250-1517), *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*. 6(1), 231-246. <https://doi.org/10.48120/oat.1252546>.
- Gezen, Nihal (2023a). Memlûk Sultanlarının Köle Kimlikleri ve Bunun Memlûk Diplomasisine Yansıması. *Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI* içinde 49-66. Ed. Yunus Emre Tansü. Özgür Yayınları.
- Göğünç, N (1968). Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, (7), 76–80.
- Gördeğir, E. (2020a). İlhanlılar devrinde Adıyaman. In *Tarihte Adıyaman: Devlet, Toplum ve Kültür*.
- Gördeğir, E. (2020b). Orta Çağ’da Batman yöresi tarihi. In *Geçmişten Günümüze Batman: Tarih, Ekonomi, Siyaset, Kültür* (pp. 41–55).
- Gördeğir, E. (2018). Moğolların Mardin kuşatması ve Hülagü’den Olcaytu’ya İlhanlı–Artuklu münasebetleri (S. Özbek ile birlikte). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(3), 106–118
- Gördeğir, E. (2019a). Türk Tarihine Yenilikçi Yaklaşımlar. Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Memluk Münasebetleri 1304-1316. (N. Karaer, K. Kartal, N. Nehir). İksad Yayın Evi Ankara.
- Gördeğir, E. (2019b). XIV. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İlhanlı-Avrupa Münasebetleri. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2(4), 215-225.
- Gördeğir, E. (2020c). *Orta Çağ’da Diplomasi* (Ed.E. Gördeğir). Efe Akademi
- Gördeğir, E. (2019c). Olcaytû Han döneminde İlhanlı vezirleri ve devlet içerisindeki rolleri. *Universal Journal of History and Culture*, 1(2), 100–115.
- Gördeğir, E. (2019d). Olcaytu Han döneminde Sultaniye şehrinin kuruluşu ve İlhanlı tarihindeki önemi. İksad Yayınevi.

- Gördeğir, E. (2019e). Olcaytu Han'ın Gilan Seferi (1306–1307). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(2), 335–343.
- Gördeğir, E. (2021). *Olcaytu Han ve zamanı (1304–1316)* (S. Özbek, Ed.). İksad Yayınları
- Göyünç, N (1969). *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Göyünç, N (1994). Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, 464–469.
- Grousset, R (1980). *Bozkır imparatorluğu – Atilla-Cengiz-Timur* (M. R. Uzman, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gül, M. (2004). İlhanlılar döneminde Diyarbakır. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu* (20–22 Mayıs 2004). Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Yayınevi.
- Gül, M (2006). Yakındoğu'da Moğol hâkimiyeti ve Mardin. In *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (26–28 Mayıs 2006).
- Gül, M (2010). *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihi arka plan ve XIII– XIV. yüzyıl Moğol hâkimiyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hafız Ebru, Ş. A. b. L. b. Abdurreşid (1317). *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi: Zübdetü't-Tevarih* (H. Beyani, Haz.). Tahran.
- Hamdullah-ı Müstevfi (1339). *Tarih-i Güzide*. Tahran
- Hândmîr, G. b. H. el-H (1333). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer* (Cilt III). İntişârât-ı Kitâbhâne-yi Hayyâm.Tehran
- Hasan Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarîh* (Öztürk, Çev.).Ankara: TTK
- Haspolat, K (2010). Hükümdarlar, paşalar ve beyler kenti Diyarbakır. In *Nebiler, sahabiler, azizler ve krallar kenti Diyarbakır: Sempozyum bildirileri* (25–27 Mayıs 2009, s. 233–313). Ankara.
- Hayes, E. R (2005). *Urfa akademisi* (Çev.Y.Günenç, 2.baskı).Ankara:Yaba Yayını
- Historia Augusta: De Vita Hadriani* (R. Tekoğlu, Çev.) (2011). İstanbul.
- Howorth, H. H (1876). *History of the Mongols from the 9th to the 19th century: The Mongol proper and the Kalmuks* (Vol. 1). London.
- Hüseyini, C. b. M (2011). *Tarîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiya ve Mülûk)* (İ. Aka). Ankara: TTK Yayınları.

- İbn Arabşah (2011). *Acaibü'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*. İstanbul: Selenga Yayınları.
- İbn Battuta (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi* (A. Sait Aykut, Çev.). I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi (1941). *Muhtasar Selçukname* (M. N. Gençosman, Çev.). İstanbul: Uzluk Basımevi.
- İbn Bibi (1996). *el-Evami'rü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye* (M. Öztürk, Haz.) (C. I–II). Ankara.
- İbn Haldûn (1368). *Târih-i İbn-i Haldûn* (Cilt IV, Farsçaya çev. 'A. Âyetî). Müesseseyi Mutâla'ât-ı ve Tahkikât-ı Ferhengî.
- İbn Kesir (1995). *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (M. Keskin, Çev.; Büyük İslâm tarihi, Cilt IX–XIV). İstanbul, Çağrı Yayınları
- İbn Şeddad, İ (1978). *El-Alâku'l-hatira fî zikri ümerâi Şam ve'l-Cezire* (Y. Abbare, Neşr.; Cilt III/I–II). Dımaşk.
- İbn Şeddad, İ (2000). *Baypars tarihi* (Ş. Yaltkaya, Terc.). Ankara: TTK.
- İbn Tağriberdi, C. E (1972). *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluk Mısır ve'l Kahire* (İ. A. Tarhan & M. M. Ziyadet, Tahkik). Mısır.
- İbn Tağriberdi, C. E (2013). *En-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)* (D. Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbnü'l Cevzî, E. F. A. b. A (1992). *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk* (M. Abdülkadir Ata & M. Abdülkadir Ata, Thk.; Cilt I–XVIII). Beyrut.
- İbnü'l-Adîm, K (1968). *Zübdetü'l-taleb min tarih-i Haleb* (S. Dehhan, Neşr.; Cilt I–III). Şam.
- İbnü'l-Adîm, K. (1982). *Bugyetü't-taleb fî tarihi Haleb* (A. Sevim, Çev., not ve açıkl.). Ankara
- İbnü'l Esir, İ (1985). *El-Kamil fî't-tarih* (A. Özeydin vd., Çev.; Cilt 1–12). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l Ezrak (1975). *Mervanî Kürtleri tarihi* (M. E. Bozarslan, Çev.). İstanbul: Koral Yayınları.
- İbnü'l İbrî, E (2011). *Târîhu Muhtasaru'd-düvel* (Ş. Yaltkaya, Çev.). Ankara: TTK.
- İnalcık, H (2003). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik çağ (1300–1600)* (R. Sezer, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Judullah, F (1999). *Suriye nebu'l-hadârât*. Dımaşk.

- Kaçar, T (2006). Mezopotamya’da Roma-Sâsânî çatışmaları: Nusaybin’in düşüşü. In I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu (ss. 131–137). Mardin.
- Kaçar, T (2008). Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226–363: Emperyal ideoloji. *Tarih Dergisi*, (47).
- Kanat, C (2000). Gazan Han zamanında Memlûk Devletine iltica eden Uyratlar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15.
- Kâşânî, A (1348). *Târih-i Olcaytu* (M. Hemblu, Haz.). Farsça Metinler Koleksiyonu. Tahran.
- Kâtip Ferdî (2006). *Mardin Artuklu melikleri tarihi* (M. Yardımcı, Haz.). İstanbul.
- Kaya, M. A., & Özcan, K. T (2008). Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, eyaletler ve kentler. In B. Tamer et al (Ed.), *Sencer Şahin anısına yazılar* (ss. 494–512). İstanbul: Kuzgun Yayınevi.
- Kaya, Ö (2000). *Eyyubi Devleti meliklerinden I. El-Eşref Muzaffereddin Musa döneminin siyasi tarihi (597/1200 – 635/1237)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kaymaz, N (1970). *Pervane Mu’inü’l-din Süleyman*. Ankara: AÜDTCF Yayınları.
- Keleş, E (2021). Vilâyet-i Ermen vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 73–90.
- Kia, M (2005). *The Persian Empire: A historical encyclopedia*. California: ABC-CLIO.
- Kiragos (2018). *Moğol istilası (1220–1265)* (Çev., F. Hacısalihoğlu & İ. Arslan). İstanbul: Post Yayınları.
- Lamb, H (2006). *Moğolların efendisi Cengiz Han* (A. Göke Bozkurt, Çev.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Lendering, J (2018). *Büyük İskender* (B. Sengir, Trans.). İstanbul.
- Lewis, B (2006). *Ortadoğu, iki bin yıllık Ortadoğu tarihi* (S. Y. Kölay, Çev., 3. Baskı). Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mansel, A. M (1995). *Ege ve Yunan tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- May, T (2021). *Moğol İmparatorluğu* (Ü. E. Uysal, Trans.). İstanbul: Kronik Kitap.
- McNeill, W (2002). *Dünya tarihi* (A. Şenel, Trans., 6th ed.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Mieroop, M. V (2006). *Antik Yakındoğu’nun tarihi* (S. Gül, Çev.). İstanbul: Dost Kitabevi Yayınları.

- Mîrhând, M. b. H. b. M (1380). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Cilt IV–V, Tas. ve Tahşîye C. Kiyânfer). İntişârât-i Esâtir. Tehran
- Moğolların Gizli Tarihi (1986) (A. Temir, Çev.). Ankara.
- Naskali, E (2010). Şapur. In *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (c.38, s. 346). İstanbul.
- Nebe'î, E (1352). *Çûpâniyân, der Târîh-i Îlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân*.
- Nesevî, M. el-M (1934). *Celeddin Harezşah* (N. Asım, Çev.). İstanbul.
- Neşrî, M (1983). *Neşri Tarihi I–II* (M. A. Köymen, Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Oktay, H (2007). *Ermeni kaynaklarında Türkler ve Moğollar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ostrogorsky, G (1981). *Bizans devleti tarihi* (F. Işıltan, Trans.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Özcan, A. T (2010). *Moğol-Rus ilişkiler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Özen, F (2021). *İlhanlı Devleti'nin yıkılışı (1335–1357)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi, Ankara
- Özgüdenli, O. G (2000). *Gazan Han ve reformları (694/1295–703/1304)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul
- Özgüdenli, O. G (2009). *Moğol İranında gelenek ve değişim – Gazan Han ve reformları (1295–1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, O. G (2020). Moğollar. In *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi* (C. XXX, ss. 225–229). İstanbul.
- Parla, C (2004). Osmanlı öncesinde Diyarbakır: Kente hakim olanlar ve bıraktıkları fiziksel izler. In *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri* (ss. 247–283). Diyarbakır.
- Paydaş, K (2006). Selçuklular döneminde Safeviler'e Ortaçağda Siirt. In *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri* (pp. 133–140).
- Radner, K (2015). *Ancient Assyria: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Reşid al-Din Fazlullah (2000/1420). *Camii't-Tevarih Tarih-i Gazan Han* (F. A. es-Seyyad, Çev.). Kahire.

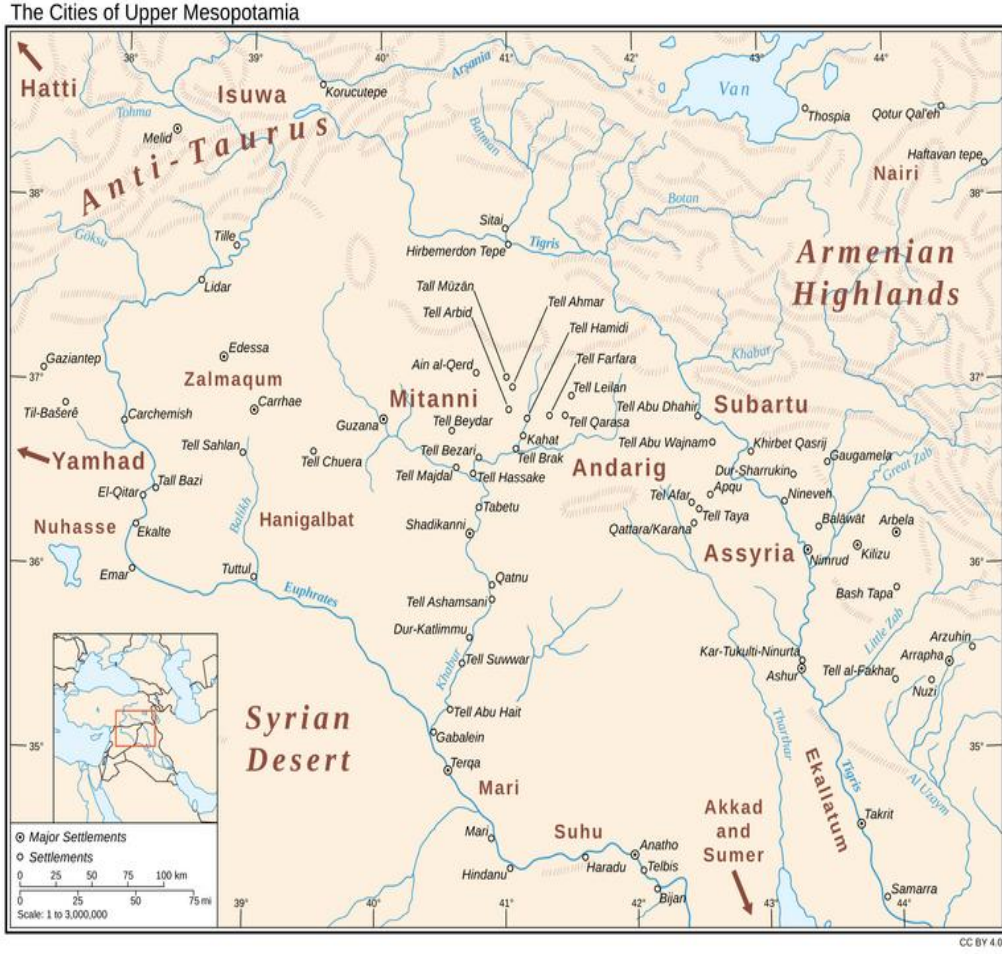
- Reşidüddin Fazlullah b. İmadü'd-Devle Ebu'l-Hayr (1940). *Kitab-ı Tarih-i Mübarek-i Gazani: Destan-ı Gazan Han* (K. Jahn, Tashih). Oxford, İngiltere: Oxford University Press.
- Reşidüddin Fazlullah Hamedânî (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)* (İ. Aka, M. Aslan & A. Hesemipour Khelejani, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ripper, T (2012). *Diyarbakir Merwanileri: İslami Ortaçağ'da bir Kürt hanedanı* (B. Ş. Fırat, Trans.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Roux, J.-P (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (A. Kazancıgil & A. Bereket, Terc.). İstanbul: Kabakçı Yayınevi.
- Runciman, S (1987). *Haçlı seferleri tarihi* (F. Işıltan, Terc., C.. II–III). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saber, D. A (2018). *Med devletinin dış politikası (M.Ö. 700–550)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Sarıkaya, S (2012). *Astyages ve Kroisos'un sonu: Medler, Persler, Lidyalılar. Aktüel Arkeoloji*, 25, 48–55.
- Sevim, A., & Yücel, Y (1989). *Türkiye tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Solmaz, G (2000). *Ermeni müverrihlerine göre Moğollar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XIV, 215–270.
- Spuler, B (2011). *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220–1350)* (C. Köprülü, Terc.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer, F (1969). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1–28.
- Sümer, F (1976). *Safevi Devleti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Sümer, F (1984). *Karakoyunlular, I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, F (1989). Akkoyunlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, ss. 270–274.
- Sümer, F (1990). *Selçuklular devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F (2001). Karakoyunlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(C. XXIV, ss. 434–438).

- Sümer,F.(1988). Abaka, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,(C.1, s.8).İstanbul.
- Sümer, F.(1991). Argun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(Cilt III, ss.355–357).
- Şami, N (1987). *Zafername* (N. Lugal, Terc.). Türk Tarih Kurumu.
- Şeref Han (1971). *Şerefname: Kürt tarihi* (M. E. Bozarslan, Çev.). Ant Yayınları.
- Şeşen, R (1993). Cezire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, 509–511
- Şeşen, R (1995). Eyyübiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, 20–31
- Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî (1995). *Mu‘cemü’l- bülâdân* (2. bs.). Dâru Sadr.
- Taberi, E. B. C. M. B. C (2008). *Tarih-i Taberi* (M. F. Görtunca, Çev.; Cilt III-IV). Sağlam Yayınlar.
- Tekin, O (2018). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İstanbul
- Togan, Z. V (1953). Reşideddin’in mektuplarında Anadolu’nun iktisadi ve medeni hayatına ait kayıtlar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 14,
- Togan, Z. V (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun Kitapevi
- Tosun, S (2020). *Antikçağ’da Doğu-Batı mücadelesi kapsamında Roma-Parth ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi.
- Tufantoz, A (2005). *Ortaçağ’da Diyarbakir Mervanoğulları*. Ankara: Aça Yayınları
- Turan, A (2021). Meyyafarîkin (Silvan) Eyyübilerinin Moğollarla mücadelesi. *Sultan Şehri Silvan Tarih-Toplum*, 413–432
- Turan, O (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri tarihi*. Nakışlar Yayınları.
- Turan, O (1998). *Selçuklular zamanında Türkiye*. Boğaziçi Yayınları.
- Turan, O (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952–1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136–1162)* (H. D. Andreasyan, Çev.; M. H. Yinanç, Ed.). Türk Tarih Kurumu.
- Usta, A (2002). Artuklular. In H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 6, ss. 810–831). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Vardan (1937). *Türk fütuhâtı tarihi*, Tarih Semineri Dergisi.
- Vassaf (1269). *Tarih-i Vassaf*. Bombay (Özeti: M. Ayeti, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Tahran, 1346).
- Vernadsky, G (2019). *Moğollar ve Ruslar* (E. B. Özbilen, Çev.). Selenge Yayınları.
- Woods, J. E (1993). *Akkoyunlular, aşiret, federasyon, imparatorluk* (S. Özbudun, Ed.). Milliyet Yayınları.
- Yezdî, Ş. A (2013). *Emir Timur (Zafernâme)* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenga Yayınları.
- Yınanç, M. H (1988). Diyarbakir, *İslam Ansiklopedisi*, MEB,C. III., İstanbul
- Yuninî, Ebu'l-Feth Kutbeddin Musa b. Muhammed (1955). *Zeyl Miratu'z-zaman* (Cilt I-III). Haydarabad.
- Yuvalı, A (1994). *İlhanlılar tarihi: Kuruluş devri*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yuvalı, A (2000). İlhanlılar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, 102–105.
- Yuvalı, A (2017). *İlhanlı tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Yuvalı, A.(1996).Gâzân Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIII, 429–431.
- Zehebî, Ş. M. b. O (1997). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Thk. Ö. A. Tedmuri, Cilt XLVI–XLVIII). Beyrut.

EKLER

EK-1. Eskiçağlarda Mezopotamya Haritası 1

https://tr.wikipedia.org/wiki/Yukar%C4%B1_Mezopotamya

erişim tarihi

10.09.2025

EK-2. Eskiçağlarda Mezopotamya Haritası 2

(https://tr.wikipedia.org/wiki/Yukar%C4%B1_Mezopotamya erişim tarihi: 05.10.2025

EK-3. Göbekli Tepe'den bir görsel (Şanlıurfa)

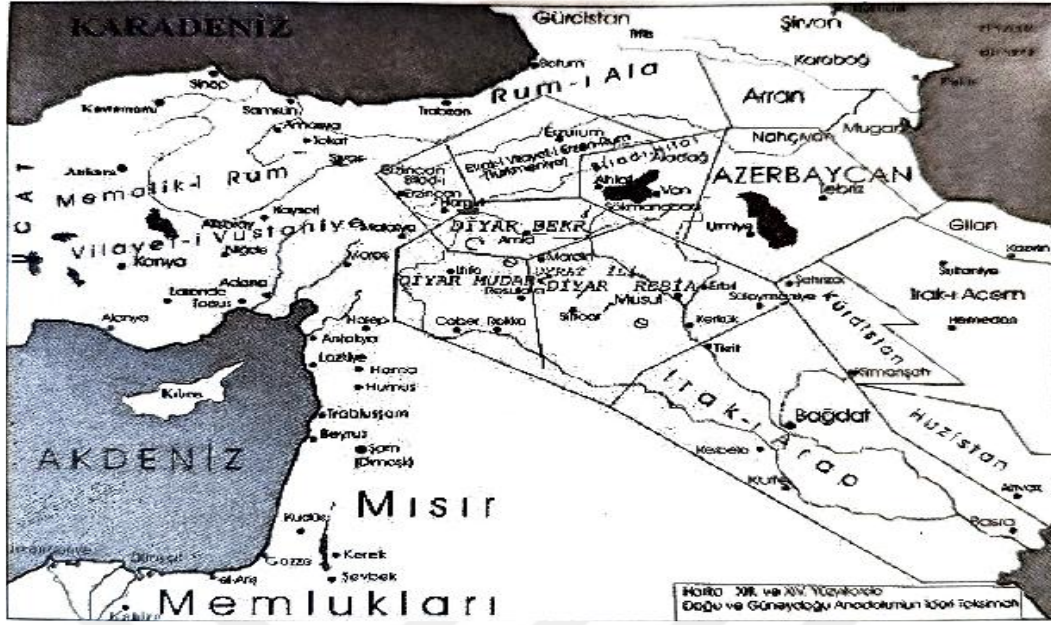
<https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:G%C3%B6bekli2012-19.jpg> Erişim tarihi:
15.10.2025

This map illustrates the vast territorial reach of the Ottoman Empire during its peak. Key features include:

- Geographical Scope:** The empire spans across three continents—Europe, Asia, and Africa.
- Major Regions and Territories:**
  - Balkan Peninsula:** Labeled "OSMANLIYALAR" (Ottomans).
  - Anatolia:** Labeled "KURUMSULIYALAR" (Kurumsuliyalar) and "HAKEMİYETLERİ" (Hakemiyetleri).
  - Syria and Palestine:** Labeled "MUSLİM İSLAMİYETİ" (Muslim Islam).
  - Persia:** Labeled "FARSIYANLAR" (Persians) and "HAKEMİYETLERİ" (Hakemiyetleri).
  - North Africa:** Labeled "MISIR" (Egypt) and "HAKEMİYETLERİ" (Hakemiyetleri).
  - Arabian Peninsula:** Labeled "HACEMİYETLERİ" (Hakemiyetleri).
- Surrounding Seas:** KARADENİZ (Black Sea), AKDENİZ (Mediterranean Sea), KAHİR (Red Sea), and HAZAR DENİZİ (Caspian Sea).
- Neighboring Empires:** GERMANİYELER (Germans), RUSYA (Russia), PERSİYE (Persia), and MISIR (Egypt).
- Key Cities:** Numerous cities are marked, including Constantinople (İstanbul), Ankara, Bursa, İzmir, Aleppo, Damascus, Cairo, Mecca, Medina, Baghdad, Basra, Bombay, Calcutta, and others.
- Other Labels:** "MEMLUKLARI" (Mamluks) is visible at the bottom, likely referring to the Mamluk Sultanate of Egypt.

118

EK- 5. Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İdari Taksimatı

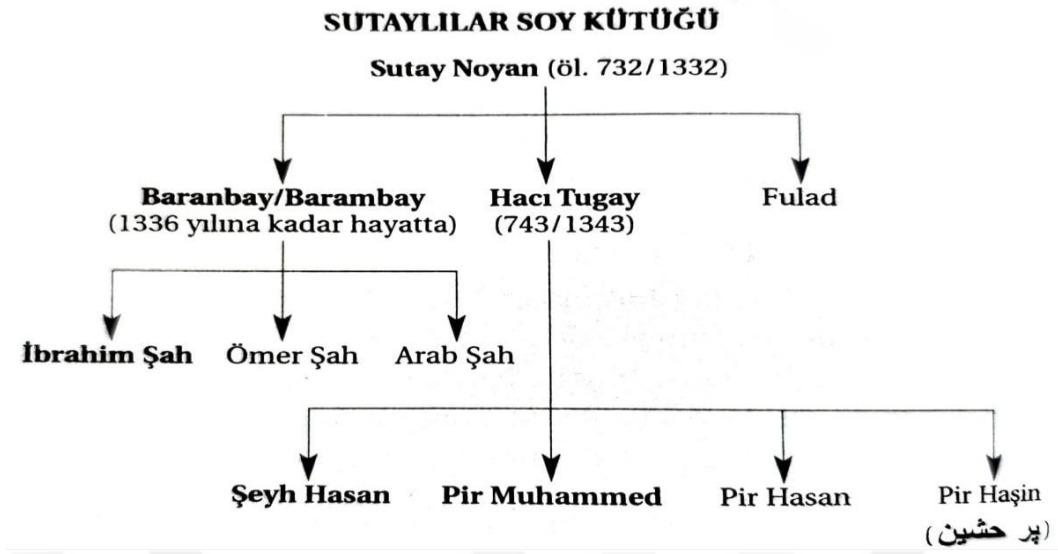
(Gül, 2010, s.259)

EK- 6. XIII-XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Siyasi Haritası

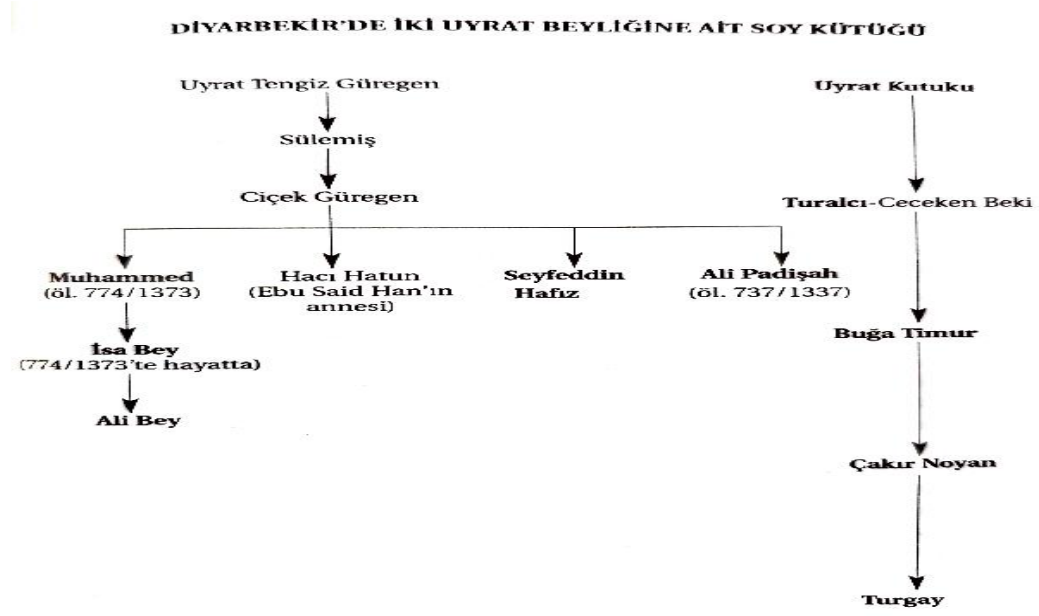
Gül, 2010, s.260.

EK-7. Sutaylıların Soy Kütüğü

(Sutaylıların Soy Kütüğü (Gül, 2010, s.170))

EK-8. Diyarbakırdaki Sutaylılara Ait Soy Kütüğü

Gül, 2010, s.187.